

10. ÉVFOLYAM 3. SZÁM (2020)

TARTALOM

„Barát-szám” Barátság a társadalomban – tematikus blokk

Szerkesztette Albert Fruzsina és Dávid Beáta

Albert Fruzsina – Dávid Beáta:

Bevezető gondolatok a Barátság a társadalomban című tematikus blokkhoz 1–2

Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Tóth Gergely:

Hány barátja van Önnek?

A barátok számának alakulása három évtized alatt (1986–2018) 3–30

Balázs András:

A Magdolna negyedben élő roma szegény családok társas kapcsolatai és baráti viszonyai 31–52

Sári Tamás:

A szomszédom a barátom!

A lokalitás, mint a barátság szervezőereje Hajdúdorog paraszti társadalmában 53–69

Dávid Beáta – Komolafe Cinderella – Lukács J. Ágnes – Schutzmann Réka – Tóth Gergely:

Hol vannak a testvérek? A roma barátságok alakulása 2004-ben és 2019-ben 70–93

Tanulmányok

Kucsera Bence – Mike Károly:

A kollektív cselekvés vállalkozói

Példák a magyar borászok helyi szerveződéseinek köréből 94–122

Vélemény

Zombory Máté:

Az emlékezet, a politika, a kritikus 123–130

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Megjelenik: évente négy magyar nyelvű, valamint egy angol nyelvű szám.

Felelős kiadó: a TK főigazgatója

Arculat és tördelés: Kovács Mariann

ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.mta.hu

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett (főszerkesztő), Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

A szám megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

BEVEZETŐ GONDOLATOK A BARÁTSÁG A TÁRSADALOMBAN CÍMŰ TEMATIKUS BLOKKHOZ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.1.>

Bár a konkrét ötlet, hogy a Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében *Barátság a társadalomban* címmel tematikus blokkot szerkesszünk a barátkozás, baráti kapcsolatok témaköréhez kapcsolható, elsősorban empirikusan megalapozott tanulmányokból csak 2019-ben, a *Mobilitás, integráció és egyenlőtlenségek a magyar társadalomban* című konferencián merült fel, a barátság mint kutatási téma több mint huszonöt éve foglalkoztat bennünket. 1992-ben a Magyarországon tanuló külföldi orvostanhallgatók kapcsolathálózatának vizsgálatakor érintőlegesen már foglalkoztunk a baráti kapcsolatokkal (Albert–Dávid 1994), azóta pedig csaknem húsz tudományos közleményben, köztük egy monográfiában (*Embert barátjáról. A barátság szociológiája*, Albert–Dávid 2007) elemeztük a barátok számát, az említett barátok számának és a válaszadó szocio-demográfiai jellemzőinek összefüggéseit, illetve a háttérben meghúzódó folyamatokat. Személyes kapcsolathálózataink jellemzői többek között társadalmi beágyazódottságunk mértékével, a számunkra az élet különféle területein rendelkezésre álló erőforrásokkal, testi-lelki jóllétünkkel, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyünkkel, lehetőségeinkkel is összefüggenek – a barátok pedig a családtagok mellett a közeli kapcsolathálózatok kiemelten fontos szereplői. A szociológiában a barátság témája véleményünk szerint (is) indokolatlanul mellőzött, ennek okaira részben kitérünk a tematikus blokk egyik most megjelenő tanulmányának bevezetőjében (Albert–Dávid–Tóth 2020).

Amellett, hogy szociológusként mindig igyekeztünk a barátságot, a baráti kapcsolatokat és ezzel összefüggésben a barátkozási szokásokat lehetőségeink szerint kvantitatív és kvalitatív módszerekkel egyaránt vizsgálni, egy tematikus blokk szerkesztésével szerettük volna a témát más diszciplínák felől, különféle módszertani megközelítésű és más társtudományok szempontjait is szem előtt tartó írásokkal bemutatni. A barátság ugyanis sokféle szempontból vizsgálható, és további, mélyebb megismeréséhez a különféle diszciplínák és módszerek bevonása nagyban hozzájárulna. Hiszen egyrészt vizsgálhatjuk például, hogy a társadalom különféle szegmenseiben kikkel, milyen mértékben, milyen széles mértékből, etnikailag, nemileg, társadalmi háttér szerint mennyire homogénekné barátkoznak az emberek és ez milyen kapcsolatban áll más életdimenzióikkal. Ugyanakkor a barátság mibenlétéről alkotott képünk, a fejünkben levő barátság-séma (Albert 2020), azaz a barátságot illetően az összetartozó tudáselemek mentális reprezentációja sem egy statikus dolog, hanem egy kulturálisan meghatározott kognitív modell, amit több tényező alakít folyamatosan, amelyeket mind-mind vizsgálni lehetne. Az egyén személyisége, szocializációja, családi mintái, személyes vagy irodalmi, médiából táplálkozó vonatkozó tapasztalatai, az adott társadalmi környezet mind befolyásolják a fejében levő barátság-sémát, amelynek alapján bizonyos emberi kapcsolatait baráti kapcsolatoknak fogja tekinteni, ugyanakkor persze azt is, hogy milyen körből, környezetből választhat barátokat, mennyi erőforrást tud a kapcsolatai fenntartására fordítani, ezeket

¹ Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont MTA Kiváló Kutatóhely, Szociológiai Intézet.

hogyan, mire „használja”. Ez egy dinamikus folyamat, hisz idővel a barátinak tekintett kapcsolatokból származó tapasztalatok közvetlenül is visszahatnak a barátság-sémára, ugyanakkor az idő előrehaladtával, korosodásunkkal személyiségünk, élethelyzetünk, szükségleteink, kontextusaink is változnak, amelyek folyamatosan hatnak a barátság-sémára, megváltoztathatják azt: bizonyos, korábban fontosnak tartott vonások kikerülhetnek vagy háttérbe szorulhatnak, míg mások előtérbe kerülhetnek. Ezek a folyamatok pedig mind egyéni, mind társadalmi szinten vizsgálhatók.

A diszciplináris és módszertani sokféleség a beérkezett írások tekintetében végül várakozásainkhoz képest kisebb mértékben teljesült, habár a négy megjelenésre elfogadott tanulmány nemcsak a szociológia, hanem a néprajz, illetve a kulturális antropológia területeinek megközelítésmódját is felcsillantja.

Módszertani szempontból kiegyenlített a kép: két tanulmány a barátok számának alakulását kérdőívvel, nagy mintákon, kvantitatív módszerekkel vizsgálja, míg a másik kettő kvalitatív, interjú, illetve vegyes módszertant használ, a strukturált interjúk a résztvevő megfigyelések során keletkezett terepnaplókkel, valamint kapcsolati és fogyasztási naplókkel egészülnek ki.

Sári Tamás főként néprajzi forrásokra alapozva Hajdúdorog múlt század negyvenes éveinek paraszti társadalmában vizsgálja a lokalitás barátságsszervező erejét, a lokális, szomszédsági és a baráti kapcsolatok összefüggéseit.

Balázs András tanulmányában egy mikroszegregátumban, a budapesti VIII. kerület Magdolna negyedében élő roma szegény családok társas kapcsolatait vizsgálja, különös tekintettel a kapcsolatok földrajzi és társadalmi értelemben vett hatáira, illetve a nők és férfiak kapcsolatszerkezetében tapasztalható eltérésekre.

Albert Fruzsina, Dávid Beáta és Tóth Gergely tanulmánya a barátok számának alakulását vizsgálja 1986-2018 között nyolc reprezentatív lakossági adatfelvétel segítségével. Noha mind a barát-számok eloszlása mind a baráttal egyáltalán nem rendelkezők aránya nagy amplitúdóval ingadozik, az adatokból ennek ellenére meglehetősen egyértelmű trendek bontakoznak ki: mind a barátot nélkülözők aránya, mind a kimondottan kapcsolatgazdag, kiterjedt baráti körrel rendelkezők száma jelentősen csökkent.

Dávid Beáta, Komolafe Cinderella, Lukács J. Ágnes, Schutzmann Réka és Tóth Gergely a roma barátságokat vizsgálja két, 2004-ben és 2019-ben felvett kérdőíves kutatás alapján. Adataik tükrében a roma nők kapcsolathálózati hátránya azonos a két időpontban, ugyanakkor a vizsgált roma minta kapcsolathálózati jellemzői 2019-ben közelebb állnak a többségi társadaloméhoz, mint korábban: szűkülő baráti hálózatokról, nagyobb mértékű elszigeteltségről árulkodnak az adatok.

HIVATKOZÁSOK

Albert, F. (2020) Tudás és barátság. A barátság mítosza és valósága. In Antalóczy, T. – Povedák, I. (szerk.) *A tudás mítosza*. Budapest: MAKAT–MOME.

Albert F. – Dávid B. (1994) Magyarországon tanuló külföldi diákok kapcsolathálózati jellemzői. *Szociológiai Szemle*, 4(3), 81–93.

Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.

ALBERT FRUZZINA – DÁVID BEÁTA – TÓTH GERGELY¹

HÁNY BARÁTJA VAN ÖNNEK?

A BARÁTOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA HÁROM ÉVTIZED ALATT (1986–2018)

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.3>

ABSZTRAKT

A barátoknak tekintett kapcsolatok számosságának alakulását vizsgáljuk nyolc reprezentatív lakossági adatfelvétel segítségével az elmúlt 3 évtized során. Az elemzés a baráttal nem rendelkezők, az 1–5 baráttal rendelkezők, illetve a legalább 6 barátot említők jellemzőit vizsgálja. Az életkor növekedésével jelentősen csökken, az iskolai végzettség emelkedésével pedig nő a barátok száma és az aktív munkaerőpiaci részvétel is tágabb baráti körrel jár együtt. A nem differenciáló hatása a vizsgált időszak végére eltűnt. A barát számok eloszlásának és a baráttal egyáltalán nem rendelkezők arányának jelentős ingadozása az adatfelvételi eltéréseken túl összességében a baráti kapcsolatok belső struktúrájának átalakulását és a barátság köznapi definíciójának módosulását jelzi. Az adatok a társadalom teljes spektrumát érintő homogenizációs trendre utalnak: napjainkban néhány baráttal a magyar felnőtt lakosság túlnyomó többsége rendelkezik. A barátot nélkülözők aránya csökken, amit pozitívan értékelhetünk, ugyanakkor a kimondottan kiterjedt baráti körrel rendelkezők számának szintén jelentős csökkenése a szélesebb társadalmi integráció gyengülését mutatja.

Kulcsszavak: barátság, időbeli változás, barát-definíció, társadalmi integráció

HOW MANY FRIENDS HAVE YOU GOT?

CHANGES IN THE NUMBER OF FRIENDS OVER THREE DECADES (1986–2018)

ABSTRACT

We analyse data on the number of self-defined friends from eight cross-sectional nationally representative surveys over the past three decades in Hungary. The analysis focuses on the groups of those without any friends, those having 1-5 friends and those having at least 6 friends. With age, the number of friends significantly decreases, with the level of education it increases, and active labour market participation also coincides with larger friendship networks. The differentiating effect of gender disappears by the end of the analysed period. The significant fluctuation of the distribution of the number of friends and the rate of those without any friends may reflect differences of data gathering procedures, but also indicate a change in the inner structure of friendship networks and in the everyday definition of friendship. Data indicate a homogenisation trend present in the whole society: nowadays the overwhelming majority of the Hungarian population has at least a few friends. The rate of those without any friends has decreased, which is a positive phenomenon, but the rate of those with extensive friendship networks has also decreased, which indicates a weakening of social integration.

Keywords: friendship, temporal change, friendship-definition, social integration

¹ Albert Fruzzina: Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont MTA Kiváló Kutatóhely, Szociológiai Intézet. Dávid Beáta: Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont MTA Kiváló Kutatóhely, Szociológiai Intézet. Tóth Gergely: Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ

HÁNY BARÁTJA VAN ÖNNEK?

A BARÁTOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA HÁROM ÉVTIZED ALATT (1986–2018)

BEVEZETÉS

A témában megjelent első tanulmányunk (Albert–Dávid 1998a) megjelenése óta összesen 17 tudományos közleményben, köztük egy monográfiában (*Embert barátjáról. A barátság szociológiája* (Albert–Dávid 2007) vizsgáltuk a barátok számát, az említett barátok száma és a válaszadó szocio-demográfiai jellemzőinek összefüggéseit és a háttérben meghúzódó folyamatokat (Albert–Dávid 1998a, 1998b, 1999, 2003, 2006, 2012, 2013, 2015, 2016a, 2016b, 2017, 2018; Dávid–Albert 2005, Albert 2014, 2016, Dávid 2010). Ezúttal az eddigiek összegzéseként a barátnak tekintett kapcsolatok számosságának alakulását vizsgáljuk nyolc reprezentatív lakossági adatfelvétel segítségével a rendszerváltást épphogy megelőző időszakról a közelmúltig, több mint harminc évet felölelve. Reméljük, hogy elemzésünk hozzájárul ahhoz, hogy a társadalmi változások emberi kapcsolatrendszerekre gyakorolt hatását (pl. Mollenhorst et al. 2014, Fischer 2011, Ishiguro 2018, McPherson–Smith-Lovin–Brashears 2006, Sik 1994, Sik–Wellmann 1999, Völker–Flap 2001) is jobban megérthessük.

Már a legelső publikált tanulmányunkban, amely a Magyar Háztartás Panel adatfelvétel 1993. és 1997. évi hullámainak adatait elemezte, felmerült a „Hány barátja van?” kérdés problematikája: *„egyrészt meglehetősen homályos és egyénenként is nagyon változó, hogy ki mit ért a barát fogalma alatt. Ezt egyébként a kérdésre adott válaszok eloszlása is tükrözi, mely a nulla és a „több, mint 99” illetve 1997-ben a „120 fő” értékek között oszlik meg. Szinte bizonyos, hogy a barát fogalmát másként érti az, aki három barátot közöl és az, aki nyolcvanötöt. Egyébként tíz fő felett becsült, durva értékek vannak, a válaszok a tízes értékek körül csoportosulnak. Másrészt semmi sem derül ki a barátnak nevezett személyekről, tehát az interperszonális környezet tartalmáról, ami szintén nagyon lényeges veszteség”* (Albert–Dávid 1998a:164). E két ok miatt fordult már akkoriban a figyelmünk az ún. fontos beszélgetési hálózatok vizsgálata felé. Ugyanakkor nem tudtunk ellenállni a kísértésnek, hogy a már jól bevált és nagyon gyorsan, egyszerűen lekérdezhető, a barátok számára vonatkozó kérdést is szerepeltessük a vizsgálatokban, már csak az időbeli összehasonlítás lehetőségének fenntartása miatt is. Noha a válaszok „tartalmi diverzitására” kezdettől gyanakodtunk, az elmúlt évtizedek alatt azt gyanítjuk, hogy a társadalom több csoportjában változott a barátság fogalma, és átalakultak a baráttal kapcsolatos szerepelvárások. Sajnos a rendelkezésünkre álló reprezentatív adatfelvételek alapján ezen feltevéseinket nem tudjuk igazolni vagy cáfolni. Ugyanakkor kezdettől nagyon erős strukturális meghatározottságokat is észlelünk annak a háttérében, hogy ki hány barátról számol be egy adatfelvétel során. Ezen tényezők beazonosítása, változásuk nyomon követése, a háttérben meghúzódó lehetséges okok megfogalmazása jelen tanulmány célja.

A BARÁTSÁG A SZOCIOLÓGIÁBAN

Bár a barátságok alakulása, a barát szó jelentése és a baráti kör kiterjedtségének mérése, kiváltképp a társadalmi tőke, hálózati tőke fogalmainak előtérbe kerülésével fontos területe a szociológiának, mégis mind a mai napig a nemzetközi publikációk szintjén a téma iránt kicsi az érdeklődés. Ez jelentős részben annak tudható be, hogy a barátság intézményének a kutatók nem tulajdonítottak strukturális jelentőséget, ezért nem is nagyon gyűjtöttek adatokat róla, illetve figyelmen kívül hagyták a barátság fontosságát alátámasztó eredményeket. Ha mégis születtek írások a barátságról, azok inkább annak személyes jellegével foglalkoztak, nem pedig azzal, hogy milyen szerepet játszik például a társadalomszerkezetben elfoglalt helyünkben, az egyenlőtlenségek alakulásában. A barátsághoz fűződő, inkább szociálpszichológiai jellegű hozzáállás eredménye, hogy a kutatók zöme² a barátságra mint diadikus kapcsolatra, és azon belül is a legközelebbi, legszorosabb barátságokra fókuszál, másrészt ez gátolja más, központibb szociológiai témákhoz való kapcsolódását is (Eve 2002). Ezért lehetséges, hogy még a barátságokat kutató szerzők is arra a következtetésre jutottak, hogy a barátság „a nyugati társadalmakban reziduális társadalmi kategória” (O’ Connor 1998:126). A barátság szociológiai megközelítésében a hangsúly a barátságok társadalmi konstruáltságán van (Allan 1989).

A szociológusok közül először Georg Simmel (2004) írt kifejezetten a barátságról, azt az azonos társadalmi helyzetben levők közti fontos társas formának (*Wechselwirkung*) tartva. Szerinte a barátságban két fő érzelem játszik fő szerepet: a hűség és a hála, melyek nemcsak erős kapcsolatot hoznak létre az egyének között, de az intézmények folytonosságának és így a társadalom stabilitásának is kulcsfontosságú elemei. Azt, hogy a barátság nem pusztán diadikus kapcsolat, jól mutatja, hogy barátaink zömét bizonyos kontextusokból (pl. munkahely, iskola, szomszédság) „szerezzük” (Feld 1981, Feld–Carter 1998). Annak ellenére, hogy sok olyan emberrel találkozunk, akik hasonlítanak hozzánk bizonyos szempontok szerint, vagy akikkel szívesen vagyunk együtt, ez nem elég ahhoz, hogy egy kapcsolatból barátság legyen. Az egyéni vonzalmon kívül ebben az is szerepet játszik, hogy ez a kapcsolat potenciálisan mennyire kapcsolódhat majd a többi, meglévő kapcsolataink szövedékébe (Eve 2002).

Két fontos kivétel a barátság témájának elhanyagolása alól egyrészt a különféle szolgáltatások és erőforrások cseréjét vizsgáló kutatások csoportja (pl. a társas támogatás kutatása), másrészt a Granovetter (1973) nyomán kibontakozó, a gyengébb személyes kapcsolatok szerepét illető vizsgálódások.

Mivel a már említett, a barátság szociológiájával foglalkozó könyvünkben (Albert-Dávid 2007) hosszan áttekintettük a barátság kultúrtörténetét és a kétezres évek elejéig megjelent releváns szociológiai szakirodalmat, ebben a tanulmányban az elméleti áttekintésben csak az elemzésünk fókuszusa miatt releváns két szempontra térünk ki röviden.

² Ezt megemlíti Dunbar (2018) is.

MIT JELENT A „BARÁT” SZÓ, ÉS EZZEL ÖSSZEFÜGGÉSBEN HÁNY BARÁTUNK VAN?

Mit jelent a „barát” szó?

A barátság önkéntesen választott kötés, így eltér a családi kapcsolatoktól, melyekbe „beleszületünk”. A szintén választott párkapcsolatokhoz képest különbség, hogy a barátság nem ún. kizárólagos kapcsolat (tehát több barátunk is lehet), valamint társadalmi intézmények sem határozzák meg és nem is védik a barátokat, ugyanakkor barátaink intim, szoros, bizalmas kapcsolataink közé tartoznak. Az, hogy kikkel barátkozunk, makroszinten a társadalom nyitottságának, a társadalmi kohézióknak, a társadalmi integrációnak is jellemzője, mikroszinten pedig az életminőség számos dimenzióját befolyásoló tényező. Több kutatás próbálta feltérképezni különféle társadalmi csoportok eltérő barátkozási mintázatait (nők-férfiak, etnikai csoportok, különféle korosztályok), illetve a különféle kontextusok (munkahely, falu-nagyváros, szomszédság stb.) által meghatározott barátságokat. Az, hogy szabadon dönthetünk arról, kikkel barátkozunk, különösen érdekessé teszi ezt a kapcsolattípust szociológiai szempontból, hisz nagy kérdés, hogy ezen választásainkat mennyiben határozzák meg saját preferenciáink, egyéni döntéseink, illetve az ezeket befolyásoló társadalmi kötöttségek, amelyek a társadalom szerkezetének sajátosságaihoz kapcsolódnak.

A barátság vizsgálatának egyik fő nehézsége maga a definíció, hiszen az emberek nagyon sokféle kapcsolatot neveznek barátságnak. A barát fogalma egy általánosított, ideáltipikus, ugyanakkor társadalmilag és kulturálisan meghatározott, változó kép bizonyos elemeit hordozza, amit nevezhetünk barátságsémának is, ami ugyanakkor egy társadalomban adott pillanatban is változatos formában lehet jelen és időben sem statikus. A téma kutatói is számos, egymástól némiképp eltérő barátság-definíciót alkottak (részletesebben lásd erről is Albert–Dávid 2007). A barátság fogalmát az informális kapcsolatok viszonylag tág körére alkalmazzák, vannak szorosabb és kevésbé szoros barátságok. Ráadásul az, hogy kit tartunk barátnak, mind egyéni életünk folyamán (Cole–Cole 1998, Adams et al. 2000), mind társadalmi csoportonként (Allan 1977), kultúránként, társadalmi koronként eltérő lehet.

A „barát” terminus nem egy kategoriális viszonyt jelöl (mint például a testvér, a szomszéd vagy a munkatárs), hanem inkább egy kapcsolati minőséget. A modern barátságfogalom központi elemei tehát az önkéntes jelleg, a kölcsönösség, az egyenlőség, a bizalom, az intimitás és az együttműködés (ld. még Dávid–Albert 2005). Emellett fontosak lehetnek a közelség és hozzáférhetőség dimenziói is. A barátságnak nemcsak pozitív, hanem negatív vonatkozásai is lehetnek, egy baráti kapcsolat is lehet terhes vagy kizsákmányoló jellegű, azonban a barátság önkéntes volta miatt ezektől a kapcsolatoktól a vérségi kapcsolatokhoz képest könnyebb megszabadulnunk.

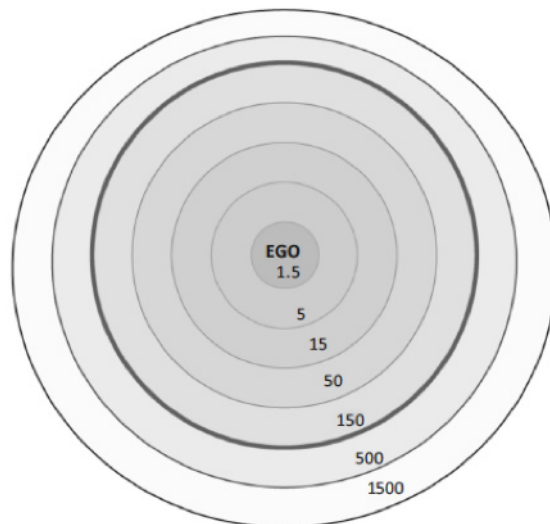
Minimális ismerettel rendelkezünk arról, pontosan kit tartanak az emberek barátnak Magyarországon, noha ezekben a barátság-sémákban minden bizonnyal nemcsak nemi, hanem iskolázottság, társadalmi helyzet, lakóhely és még számos dimenzió mentén szisztematikus különbségek lehetnek az egyes társadalmi csoportok között.

Hány barátunk van?

Dunbar (2018) összefoglaló tanulmányában, melynek címe „*A barátság anatómiája*”, valójában a teljes személyes kapcsolathálózat szerkezetére, működésére vonatkozó tudományos ismereteket szintetizálja – nemcsak az emberek, hanem főemlősök vonatkozásában is. Egy meglehetősen tág barátság-definíció³ alapján a „barátok” eltérő jellegzetességekkel bíró körökben helyezkednek el az ego körül. Az ego körüli körökbe tartozó kapcsolatok száma kifelé egyre nő, egy ily módon felépülő átlagos kapcsolathálózat mérete 150 fő (100–250 közötti szóródással) (Dunbar 1993). Az ettől való eltérés oka kereshető az adott népességben, kultúrában, de a személyiségben, a társas stratégiákban vagy az életmódban is.

A jelenkori társadalmakban a személyes kapcsolathálózatokban Roberts és munkatársai (2009) szerint fele-fele a rokoni és baráti kapcsolatok aránya. Akik nagy, kiterjedt családból származnak, arányosan kevesebb baráti kapcsolattal rendelkeznek, ami arra utal, hogy a rokoni kapcsolatokat előnyben részesítik. Ennek oka lehet az ún. rokonsági prémium, azaz az a jelenség, hogy rokonaink irányában nagyobb hajlandósággal viselkedünk altruista módon. Dunbar (2018) rámutat, hogy a tradicionális kisebb társadalmakban, lokális közösségekben leszármazás vagy házasság útján szinte mindenki mindenkinek a rokona, akik pedig nem, azokat nagy eséllyel vonják valamiféle műrokoni/tiszteletbeli rokoni kapcsolatba. Ezzel szemben a modern világban a napjainkra lecsökkent családméret elvileg több helyet hagy a barátok számára (David-Barrett–Dunbar 2017). Dunbar az emberi kapcsolathálózatokat a kapcsolat intenzitása alapján különböző szintekbe sorolja, amelyek hagymahéjként veszik körül az egyént. A hálózatok méretének szerinte biológiai korlátai vannak, a csoportméret az agykéreg méretével együtt növekedett az evolúció során (1. ábra).

1. ábra. A személyes kapcsolatok (barátok) körei

Forrás: (Dunbar 2018:36)

³ Dunbar szerint barátok mindazok az emberek, akikkel életünket az idegenekkel való esetleges találkozásnál nagyobb mértékben osztjuk meg, akikkel való kapcsolattartásra erőfeszítéseket teszünk és akikhez érzelmi kötélek fűz minket, azaz ide tartoznak családunk tagjai és a hagyományosabb értelemben vett barátok (akikhez nem fűz minket rokoni kapcsolat), illetve romantikus párkapcsolati partnereink is. Továbbá megjegyzi, hogy a barátoknak nem is feltétlenül kell embereknek lenniük, mert esetenként még az is elképzelhető, hogy valaki kedvenc háziállatát, elhunyt rokonát, esetleg szenteket, Istent vagy akár kitalált karaktereket is ebbe a körbe tartozónak tarthat, amennyiben mélyen úgy érzi, hogy azzal jelentőségteli, kölcsönös viszonyban van.

Ezeket a köröket nemcsak személyes kapcsolathálózatok (Sutcliffe et al. 2012, Hill–Dunbar 2013), de telefonos networkök (MacCarron et al. 2016), Facebook és Twitter adatok (Dunbar 2016, Dunbar et al. 2015) alapján is be lehet azonosítani. A köröket továbbá a befektetett idő, az érzelmi közelség és a kapcsolattartás gyakoriságának eltérő szintje jellemzi. A legbelső kör a partnerkapcsolat, ezután a legszűkebb, legintimebb, legszorosabb kapcsolatokból álló ún. *támogató csoport* jön, ami kb. 5 főből áll, akikkel az egyén a legintenzívebb kapcsolatokat ápolja. Ebben a körben megoszthatók problémáink, gondjaink (nagyjából ezt a kört célozza befogni a bizalmas kapcsolathálózatok beazonosítására használt „fontos dolgok megbeszélése” névgenerátor, ld. pl. Albert–Dávid 2016) és érzelmi támogatást is főleg tőlük kapunk. A következő kör a *szimpátia csoport* vagy *klikk*, amely a főemlősök kurkászási csoportjához hasonlatos, akikkel rendszeres társas kapcsolatban vagyunk, majd a banda és a nagycsoport következnek. A *banda* tagjaival bár már nem állunk közeli viszonyban, de közvetlen kapcsolatban vagyunk, fordulhatunk hozzájuk; Dunbar szerint a kapcsolat sűrűsége nagyjából heti rendszerességű kapcsolatfelvételt involvál, ők azok, akikkel például bulizni járunk. A legkülső csoportba tartozókkal rendszertelenül, ritkán fenntartott kapcsolatban állunk, de azért nyilvántartjuk őket, kölcsönösen tág értelemben véve támogathatjuk is egymást, információkat cserélhetünk.⁴ 150-500 fő között vannak azok az ismerőseink, akikről már nem tudnánk segítséget kérni, akikkel már nem állunk érdemi kapcsolatban. 1500 fő felett már nem is tudjuk megkülönböztetni az embereket.

Dunbar (2018) érvelése szerint a csoportban élés a különböző kockázati tényezők vonatkozásában élvezett előnyeiért megnövekedett stressz-szinttel fizetünk, ami mind az emberek, mint a főemlősök körében a növekedő csoportmérettel együtt növeli a meddőség esélyét. A stressz ellen főként a nőstények baráti kapcsolatok létrehozásával védekeznek, ezeket azonban nem elég a szükség pillanatában létrehozni, hanem előre kell gondolkodni, hogy a krízishelyzetben legyen kire támaszkodni. Így ezek a kapcsolatok gyakran ez egész életen át fennmaradnak. Szükséges előfeltételük az elköteleződés és az érzelmi közelség, melynek kialakítása és fenntartása idő- és energiaigényes feladat. Egy kapcsolatba fektetett idő és a kapcsolat érzelmi közelsége tehát összefüggnek egymással. Társas erőfeszítéseink kb. 40%-át a hozzánk legközelebb álló, számunkra legfontosabb öt embernek szenteljük, 20%-át a következő 10 fontos embernek, azaz társas erőfeszítéseink 60%-át kb. 15 emberre fordítjuk, akiktől egyébként leginkább várhatunk támogatást. Akik nagyobb kapcsolathálózattal rendelkeznek, valószínűleg gyengébbek a kapcsolataik, hisz „a rendelkezésre álló társadalmi tőkédüket vékonyan terítik el nagyszámú egyén között”, míg a kisebb kapcsolathálózattal rendelkezők épp ellenkezőleg cselekednek (Dunbar 2018).

A BARÁTOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

Ha kutatóként a barát-definíció szubjektív értelmezésének elkerülésére valamiféle objektív kritériumhoz, például a fontos dolgok és problémák megbeszéléséhez (ld. Albert–Dávid 2016) próbáljuk kötni a baráti kör kiterjedtségének mérését, akkor ezzel nagy eséllyel figyelmen kívül hagyunk sok olyan kapcsolatot, amit mások barátságának tartanak (lásd még Allan 1989). Emiatt a szociológiai kutatások jó része – így az általunk jelen tanulmányban górcső alá vett nyolc adatfelvétel is – *a barátság meghatározását mindig a válaszadóra bízta.*

⁴ Dunbar (2018:36) terminológiájával „elsődleges partner(ek), intim, legjobb és jó barátok és végül a „csak” barátok (az aktív kapcsolathálózat)”.

Összesített adatbázis

1986 és 2018 között nyolc reprezentatív lakossági mintán⁵ a kérdezettek mindig a *Hány barátja van Önnek?* kérdésre válaszoltak. Jelen tanulmányhoz a nyolc adatfelvételből egy összesített adatbázist készítettünk.

A legkorábbi adatfelvétel (1986) egyszerű véletlen mintavétellel történt, ahol az adatok csak súlyozatlanul állnak rendelkezésre. A további adatfelvételeknél (1993–2018) az eredeti adatfelvételek készítői által publikált, utólagos rétegzési súlyok viszont már rendelkezésünkre álltak. Ezek után minden egyes súlyozott mintán az eredeti súlyszerkezetet megtartva nem-kor-településtípus-iskola négydimenziós súlyok mentén újralibrálást hajtottunk végre. A 2018-as mintából először töröltük azokat az eseteket, ahol a kapcsolati adatok nem álltak rendelkezésre, majd itt is négydimenziós súlyozással a mintát újralibráltuk nem-kor-településtípus-régió dimenziók mentén. A teljes újralibrálás végén a súlyozott mintanagyság évekre lebontva a következőképpen alakult: 1986: N=912, 1993: N=2393, 1997: N=2345, 2000: N=3817, 2004: N=1003, 2011: N=1008, 2015: N=2615, 2018: N=2118.

Ezután a nyolc adatbázist egy egységes adatbázisba vontuk össze, az azonos tartalmú változók szinkronizációja mellett. Annak érdekében, hogy az eltérő időszakokból származó eltérő elemszámú mintákat együttesen is kezelni lehessen a meghatározott modellekben, további populációs súlyok létrehozására is szükség volt. A *populációs súly* kialakításakor minden adatfelvételi évre vonatkozólag a KSH által publikált korcsoportspecifikus populációs számokat vettük figyelembe⁶, valamint azt az elvet alkalmaztuk, hogy az átlagsúly egyik évben sem haladhatta meg az 1-et.⁷ Ennek következménye, hogy a végső populációs súllyal súlyozott adatok az egyes évekre vonatkozólag az eredeti mintanagysághoz képest elemszámcsökkenést mutattak, azaz az effektív mintaméret csökkent⁸. Ennek következménye, hogy a populációs súlyok alapján számított statisztikák is konzervatív becsléseknek számítanak, mivel a modell alapján becsült mintavételi hibák és konfidenciaintervallumok akár jelentősebb mértékben is felülbecsültek lehetnek. Ez statisztikai értelemben azt jelenti, hogy a modelljeinkben az egyes komponensek a becsültnél nagyobb valószínűséggel lehetnek összefüggésben a függő változóval.

Habár mindegy egyes adatfelvétel személyes megkérdezésen alapult, az egyes mintadesignok, illetve a barátságblokk elhelyezkedése a kérdőíven belül akár nagymértékben eltérhettek. Ebből adódóan ezek a hatások az adatokban szükségszerűen jelen lehetnek és az adatok részleges ingadozást okozhatják. Érdemes továbbá emlékeztetni arra is, hogy minden egyes minta természetesen magán hordozza a véletlen hatását (mintavételi hiba), amely kezelése érdekében a leíró statisztikák esetében feltüntettük a konfidenciaintervallumokat is.

5 1986: ISSP; 1993: Magyar Háztartás Panel II. hullám; 1997: MHP VI. hullám; 2000: TÁRKI Monitor; 2004: TÁRKI Omnibusz 2004/5; OTKA F 42859; 2011: TÁRKI Omnibusz 2011/12; 2015: MTA TK és TÁRKI Konzorcium OTKA 108836; 2018: MTA TK, Mobilitás Kutatási Centrum KEP

6 <https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html>

7 Ahogy a korábbiakban feltüntettük, az egyes években eltérő mintaelemszámú kutatások álltak rendelkezésre, de a vizsgált időszak alatt a populáció száma és összetétele is megváltozott. A populációs súlyok számítása mögötti alapgondolat, hogy az alapsokaságot a 8 vizsgálati év össztársadalma jelentette, tehát az adatfelvétel éve ilyen módon utólagos rétegzési dimenzióként értelmezendő. A populációs súly tehát lényegében az adatfelvétel évére való kalibrálást jelentette, olyan módon, hogy reflektált az egyes évek mintavételi populációk eltérő, 16 és 20 év közötti bekerülési küszöbértékeire is.

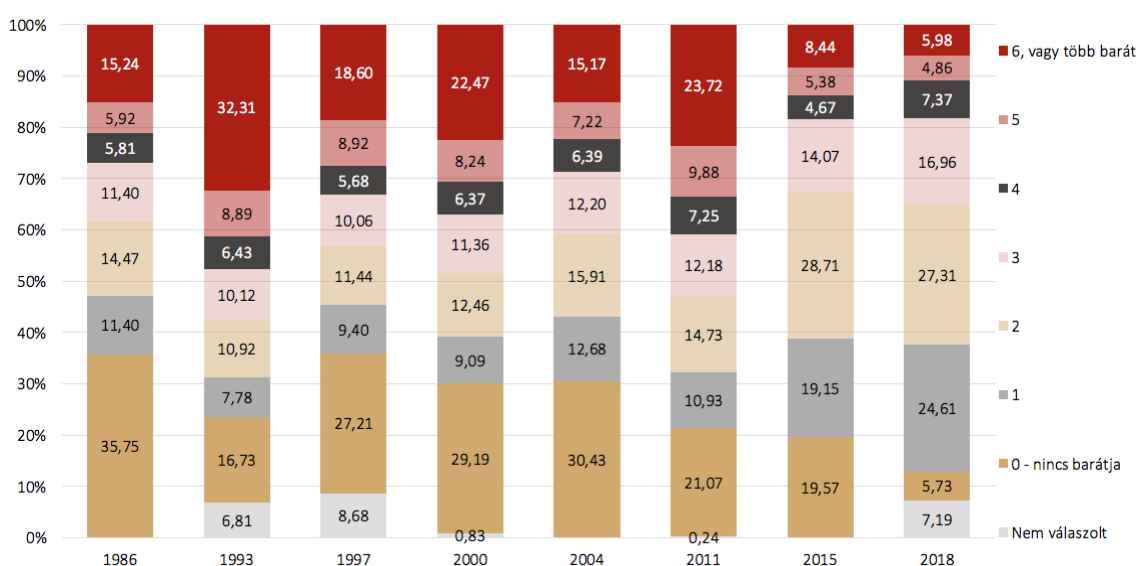
8 Az effektív mintaméretet a súlyozás után a következőképpen alakultak évente: 1986: N=912, 1993: N=878, 1997: N=835, 2000: N=934, 2004: N=922, 2011: N=940, 2015: N=912, 2018: N=851.

Eredményeinket ezek figyelembevételével értelmeztük és az időbeli összehasonlítás során a legfőbb tendenciá szerű hatások feltárására koncentráltunk, és az egyedi – egy-egy év – ingadozásait a fent említett bizonytalanságok figyelembevételével kezeltük.

Eredmények

A barát szám eddig használt átlaga (ahol az egyes értékek 0 és 98 között mozoghattak), illetve a barát szám négy kategória szerinti bontása (0, 1–4, 5–9 és 10 felett) helyett ezúttal a fentebb bemutatott dunbari felosztást alkalmazzuk.⁹ A főbb vizsgált kategóriák: akiknek egyáltalán nincs barátja, akiknek legfeljebb 5 barátja van, és akik legalább 6 barátot említettek.

2. ábra. A barátok számának eloszlása a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között (%)

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.

A társadalmi elszigeteltség¹⁰ meglehetősen érzékeny mutatója, hogy egy adott társadalomban mekkora a barátot nélkülözők aránya. Eszerint a legnegatívabb kép a rendszerváltás előtti években tárul elénk: 1986-ban a megkérdezettek több, mint harmada (35,7%) úgy nyilatkozott, hogy egyetlen barátja sincs. Társadalmi szinten jelentős mértékű izolációt még három további vizsgálati évben (1997, 2000 és 2004) mértünk; ekkor a barátot nélkülözők aránya szintén nagyjából egyharmad volt. Azóta ebből a szempontból javuló trendet látunk: legalább egy baráttal a felnőtt népesség egyre nagyobb hányada rendelkezik, és 2018-ban – az előző évek adataihoz képest meglepő módon – a válaszadók mindössze 5,7%-a mondta, hogy nincs barátja. Ezt a pozitív képet részben árnyalja, hogy ebben az évben két másik adatfelvételhez hasonlóan (1993 és 1997) viszont kiugróan magas volt a kérdésre nem válaszolók aránya, akik - feltevésünk szerint - inkább a baráttal nem rendelkezők csoportját gyarapítanák.

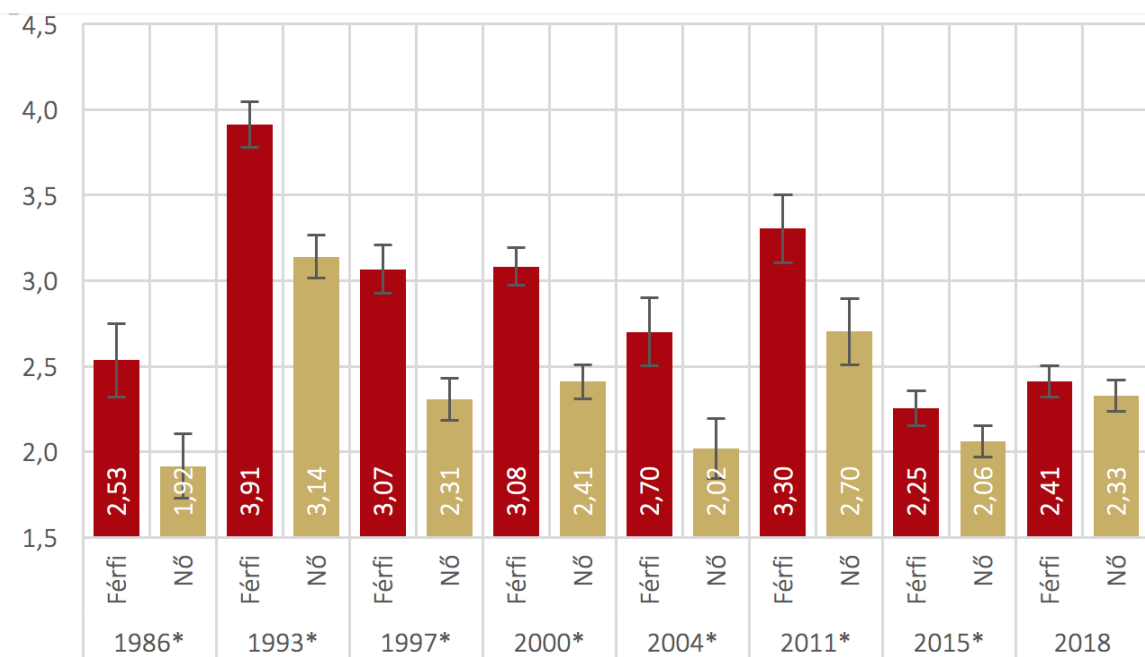
9 Habár mi a válaszadókra bízunk annak eldöntését, hogy kit vesznek számba barátaikként, ez Dunbar (2018) megközelítésétől eltérően nem feltétlenül foglalja magába a fontos családi kapcsolatokat, noha elvileg ez is lehetséges, hisz sokan rokonaikat, partnerüket, akár gyermeküket is barátjuknak tartják.

10 Az elszigeteltséget, a társas izolációt elsősorban a bridging típusú, családon kívüli kapcsolatokra értjük. Ez nem zárja ki, hogy adott esetben az egyén számára a bizalmas családi kapcsolatok (társ, gyermek, szülő vagy épp testvér) erős és elegendő társas támogatást nyújtsanak.

A másik szembeötlő jelenség a 2. ábrán, hogy a vizsgált időszakban jelentősen lecsökkent azoknak az aránya, akik a dunbari terminológia szerinti a közvetlen *támogató csoporton* felül is rendelkeznek barátokkal, vagyis egyre kevesebben vannak olyanok, akik sok, legalább 6 barátot tudtak megemlíteni. Míg közvetlen a rendszerváltás után (1993-ban) a válaszadók harmada, 2018-ban már csak kevesebb, mint egytizede (6%) rendelkezett annyi baráttal, akiknek egy részét a dunbari *szimpátia vagy klikk típusú körbe* lehet sorolni. A vizsgált 30 év alatt folyamatosan nőtt azoknak az aránya, akiknek egy-kettő-három (bizalmas, támogató) barátja van. Napjainkra dominánssá az vált, hogy a magyar felnőtt lakosság barátainak száma legnagyobb eséllyel 1-5 fő közé esik: 1986-ban a megkérdezettek 49%-a, 2018-ban viszont már 81,2%-a említett ennyi barátot. Ezen belül leginkább az 1-2 barátot említők részaránya nőtt meg leginkább, míg 1986-ban 1-2 barátot a válaszadók negyede, a kilencvenes években ötöde említett, 2018-ban viszont a megkérdezettek több mint fele (51,9%).

Mivel a 6 vagy annál több barátot említőket a dunbari kategóriákhoz igazodva ugyanabba a 6+ kategóriába soroltuk, az átlagos barát számot a teljes népességre¹¹ vonatkozóan évente nem elemeztük. Ugyanakkor a társadalmi változások emberi kapcsolatrendszerekre gyakorolt hatásának megértéséhez a barát szám átlagokat a 0-6+ tartományra értelmezve a jelentős szocio-demográfiai csoportok szerint éves bontásban külön-külön is bemutatjuk.

3. ábra. A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) nemenként a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

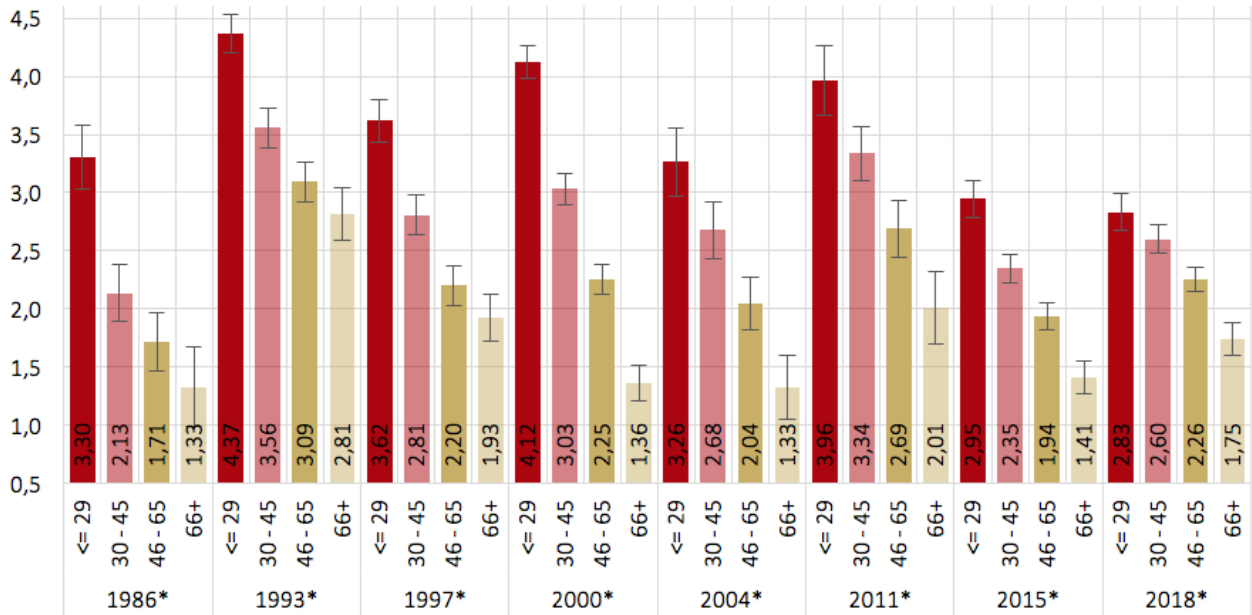

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * $p < 0,05$

A vizsgált évek zömében, egészen a közelmúltig mindig a férfiak említettek több barátot, mint a nők (és több nőnek nem volt egyáltalán egy barátja sem, mint férfinak). A 3. ábrából ugyanakkor az is látható, hogy ezek a nemi különbségek egyre csökkentek, olyannyira, hogy 2018-ban a különbség statisztikailag már nem volt szignifikáns.

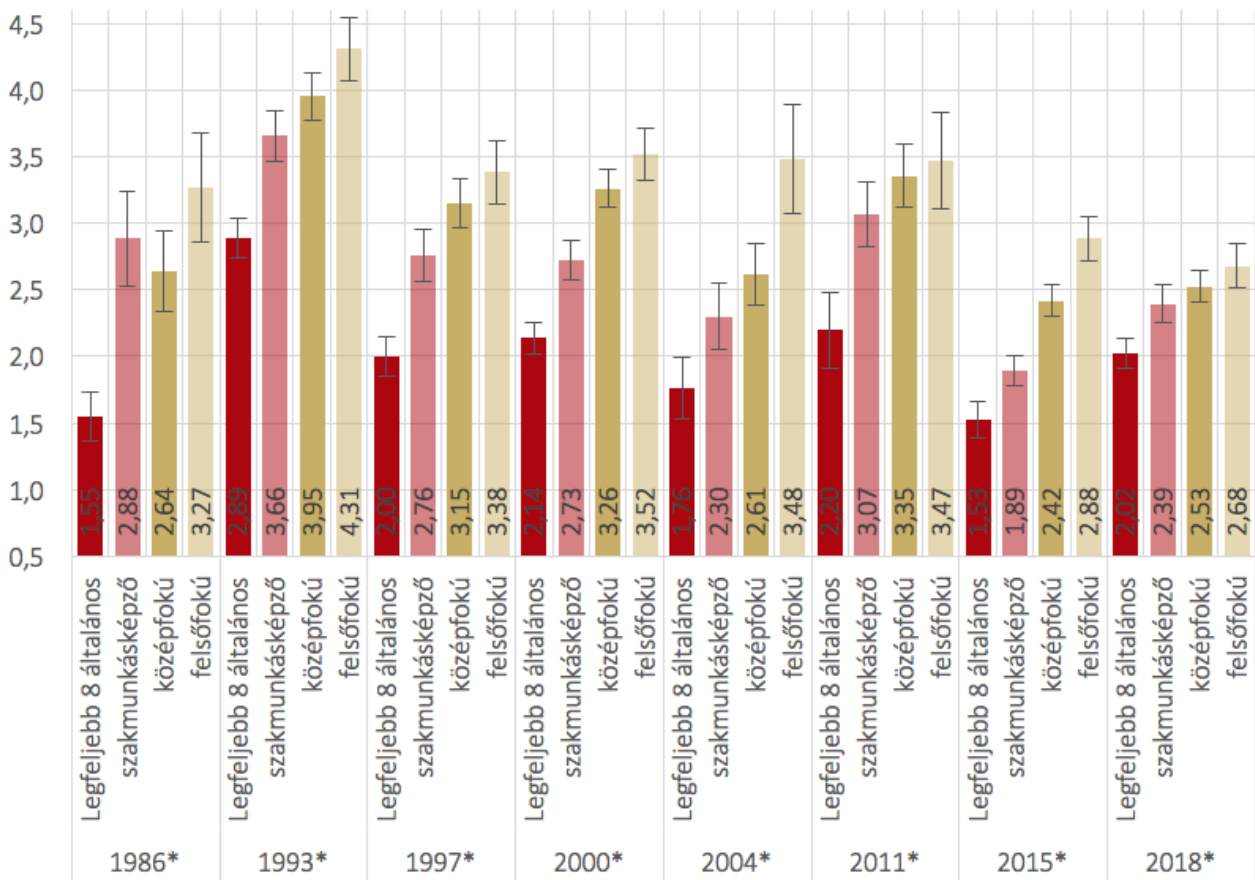
¹¹ A 0-6+ barát szám átlaga 2,15 (2015) és 3,48 (1993) között mozgott.

4. ábra. A barátok átlagos száma (0–6+ értéktartományban) korcsoportonként a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * p<0,05

5. ábra. A barátok átlagos száma (0–6+ értéktartományban) iskolai végzettség szerint a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

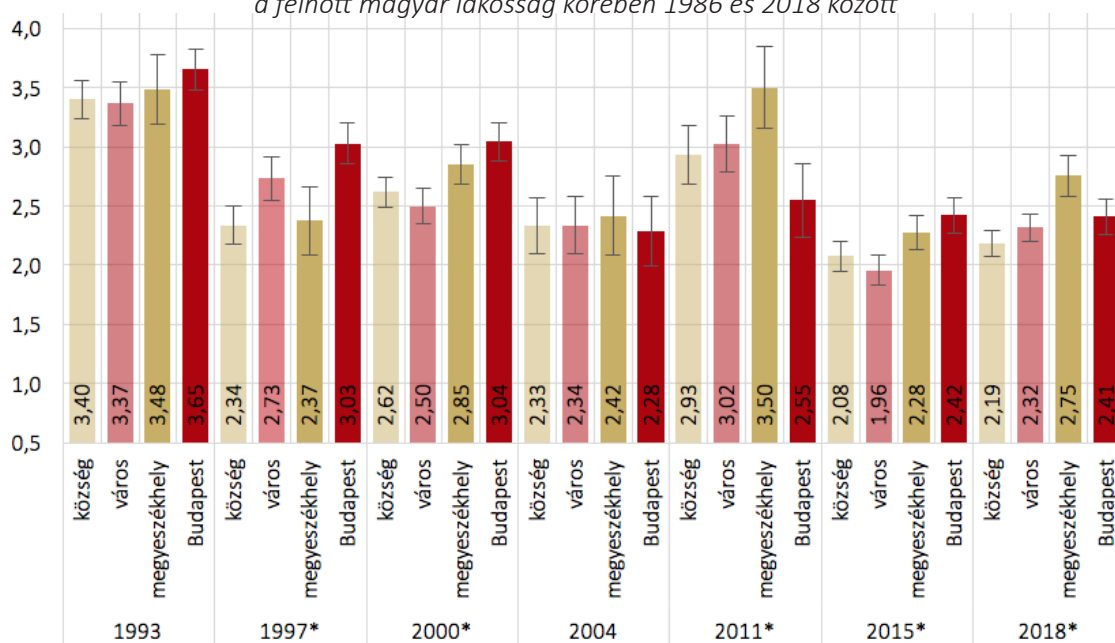
Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * p<0,05

Az életkor növekedésével, ahogy azt korábbi elemzéseinkben rendre kimutattuk, jelentősen csökken a barátok száma (4. ábra). Ezt a különbséget minden egyes vizsgált év adatai markánsan mutatják, és több alkalommal előfordult, hogy a különbség a 30 év alatti és a legalább 66 éves felnőttek barátainak száma között két- vagy háromszoros volt.

Az életkorhoz hasonlóan az iskolai végzettséggel is jelentősen összefügg az, hogy hány barátja van valakinek (5. ábra). A trend egy kivétellel lineáris és minden vizsgált évben statisztikai értelemben szignifikáns: minél magasabb az iskolai végzettség, annál több barátot említettek átlagosan a kérdezettek. Magyarországon az iskolai végzettség erősen összefügg a magasabb jövedelmi és lakáshellyel, jobb munkaerőpiaci státusszal is.

A lakóhely településtípusa és a barátok száma közti összefüggés nem egyértelmű, az adatok e tekintetben ellentmondóak. 1986-ból nem áll rendelkezésünkre adat, és két évben 1993-ban és 2004-ben sem volt szignifikáns különbség a barátok számában a lakóhely településtípusa szerint. (6. ábra)

6. ábra. A barátok átlagos száma (0–6+ értéktartományban) településtípusonként a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

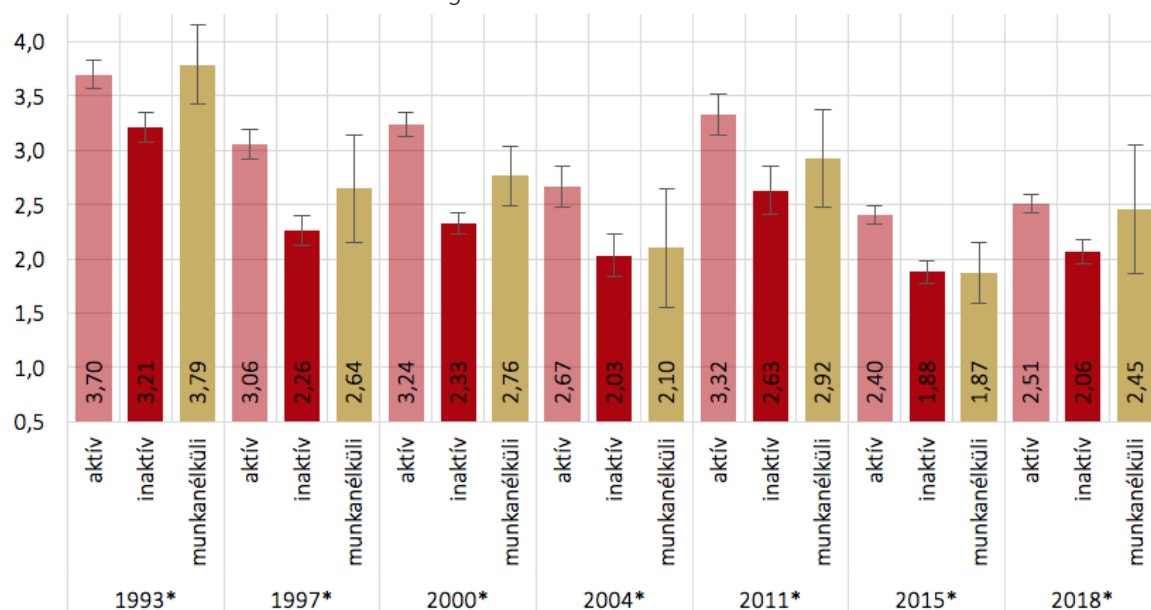
Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * $p < 0,05$

A gazdasági aktivitást tekintve látható, hogy az aktív munkaerőpiaci részvétel tágabb baráti körrel jár együtt. A barátok számának átlaga a munkanélküliek csoportjában a második legmagasabb, kivéve 1993-ban. Az inaktív csoportjában a barátok számának átlaga vélhetően azért a legalacsonyabb, mert több, kapcsolati szempontból nagyon eltérő csoportot egyben kezel, és feltehetően a nyugdíjasok miatt erős az időskor hatása.

Ugyan azt gondolhatnánk, hogy az egyedül élőknek több erőforrása (például ideje) és nagyobb motivációja van a baráti kapcsolatok fenntartására, ezt a kétdimenziós adatok nem igazolják: az egyedül élők (részben az életkor¹² hatása miatt) bármelyik adatfelvételtől is legyen szó, mindig kevesebb barátot említenek, mint azok, akik nem egyedül élnek. Másrészt az is lehetséges, hogy ennek az oka, hogy a nem egyedül élők a velük élő személy(ek)et eleve lehet, hogy barátnak tartják (8. ábra).

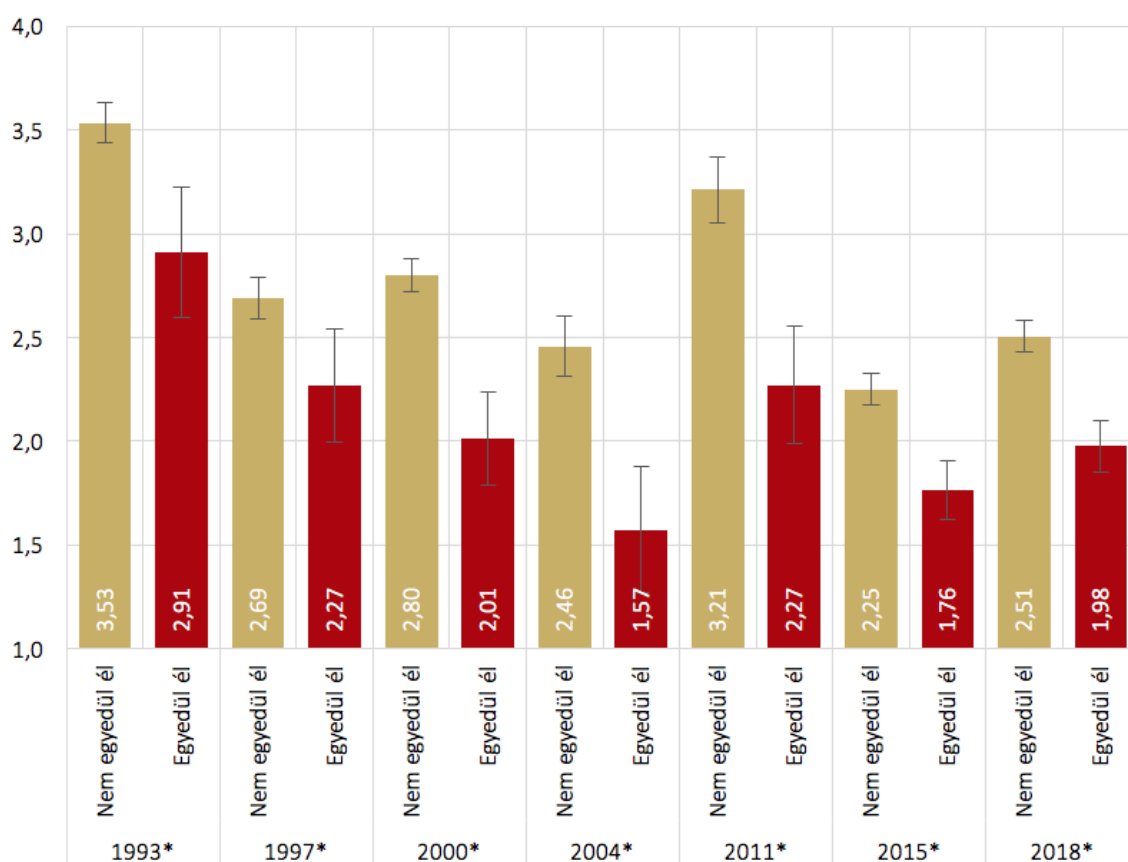
12 Az idős özvegyekre gondolunk előszörban.

7. ábra. A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) gazdasági aktivitás szerint a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

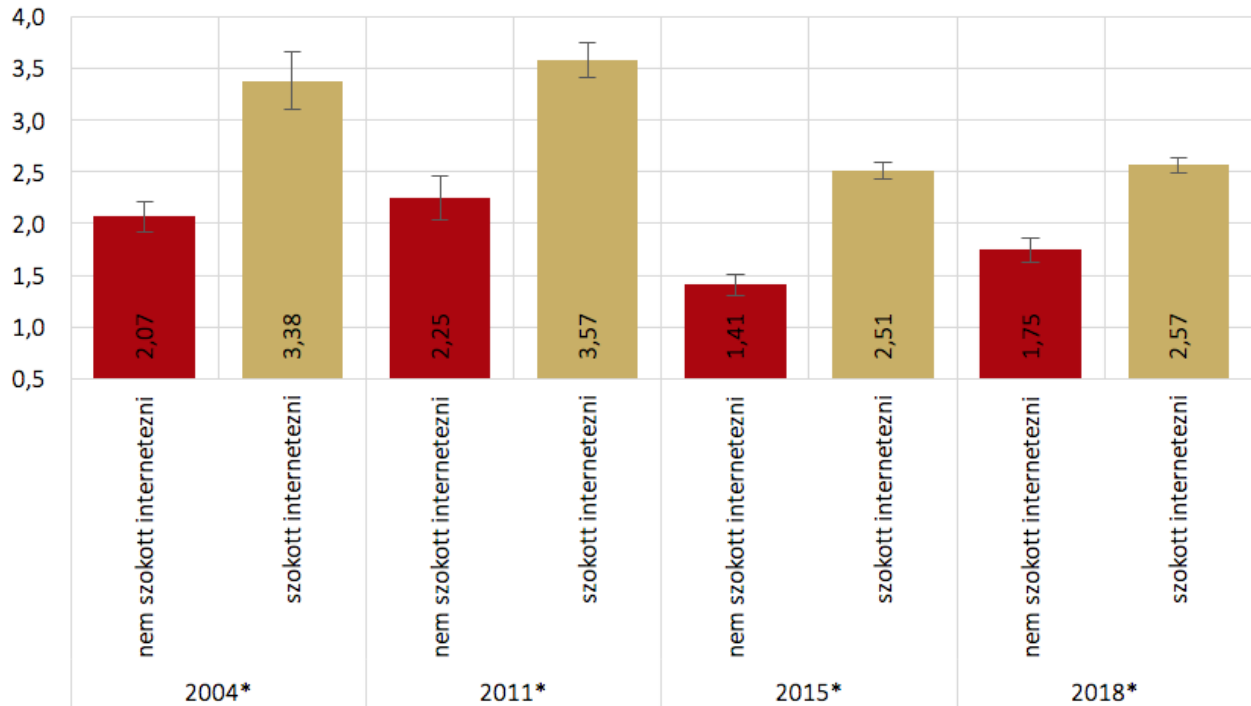
Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * p<0,05

8. ábra. A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) egyedül élők és nem egyedül élők szerinti bontásban a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * p<0,05

9. ábra. A barátok átlagos száma (0-6+ értéktartományban) Internethasználat szerint a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2018 között

Forrás: TÁRKI 2004 2011 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018.; * $p < 0,05$

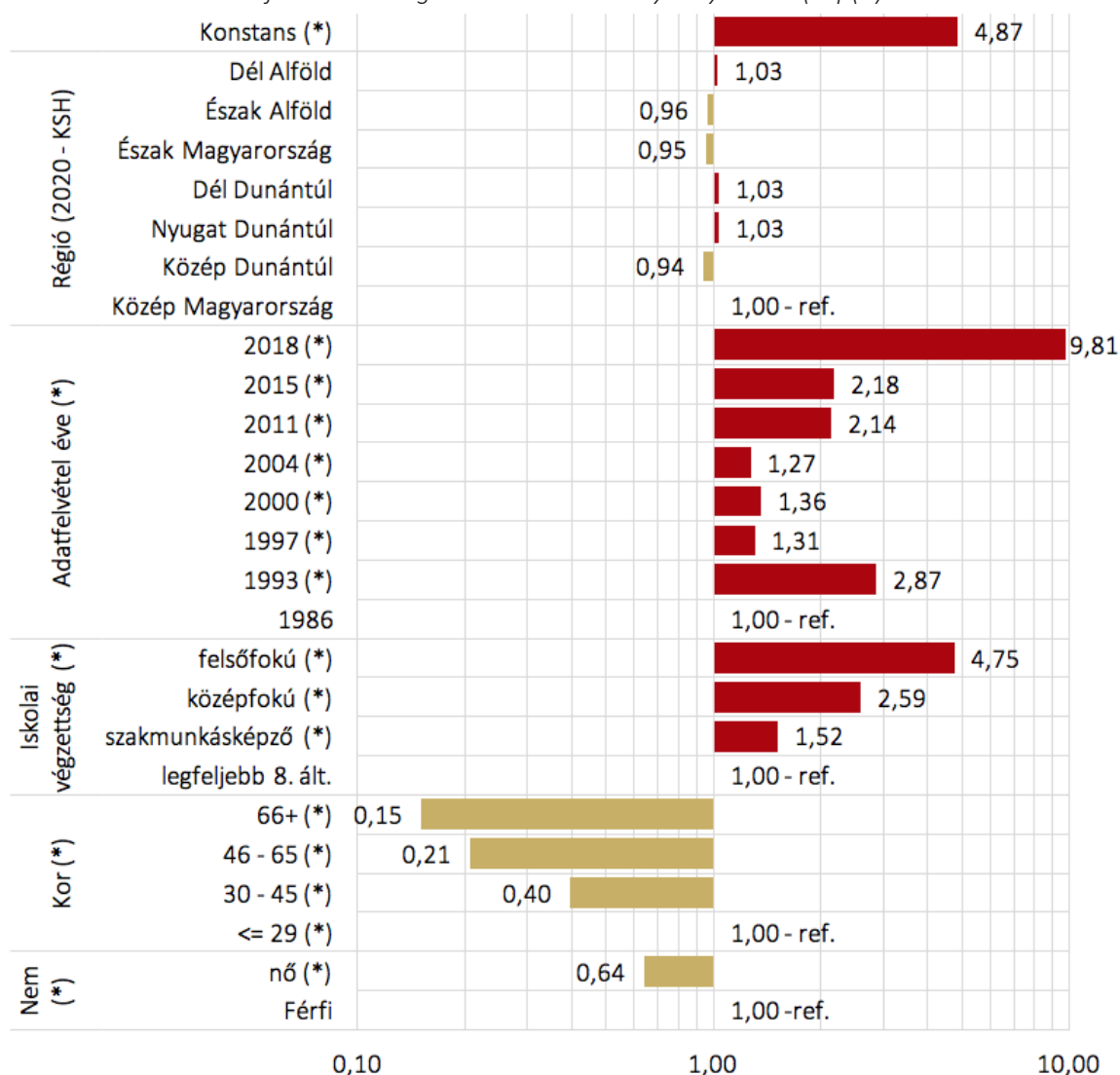
Az internet használatára vonatkozó adatok csak 2004-től állnak rendelkezésre, és azt mutatják, hogy a használók barátainak száma jelentősen magasabb, mint a nem használóké (9. ábra). E mögött az összefüggés mögött- legalábbis részben- feltételezésünk szerint a kor hatása húzódhat meg.

A BARÁTSZÁM VÁLTOZÁSA TÖBBVÁLTOZÓS MODELLEKKEL 1986 ÉS 2018 KÖZÖTT

Az elemzés során Dunbar elméletére (Dunbar 2018:36) alapoztunk. Eszerint a személyes kapcsolatok legbelső köre 5 főig terjed (támogató csoport), és az afeletti számú kapcsolatok már más minőségben (pl. szimpátia csoportok vagy távolabbi ismerősökként) jelennek meg. Az elmélet alapján 0-6+ értéktartományra átalakított barátszámot először folytonos változóként, vagyis az említések száma szerint kezeltük, ugyanis ez az eljárás volt alkalmas egy-egy változó mentén az esetleges időbeli elmozdulások feltárására. Ugyanakkor ennek a képzett változónak lineáris regressziós modellekben függő változóként való alkalmazása többszörösen sértette volna a modell alkalmazhatóságának alapfeltételeit (erősen ferde ordinális eloszlás), ezért statisztikai szempontból sem volt javasolt.

Az elméletre alapozva ugyanakkor az is könnyen belátható, hogy ilyen hosszú időtávon a barát fogalom változása önmagában is megnehezíti, hogy egy lineáris modellt helyesen interpretálni lehessen. Ezért többszörösen is indokoltá vált, hogy olyan modelleket hozzunk létre, melyek mind statisztikailag, mind pedig elméletileg jól interpretálhatóak. Ezek alapján a logisztikus modellcsalád bizonyult megfelelőnek, ugyanis jogosan feltételezhető, hogy mind a 0 barát (teljes izoláció), mind a sok (6 vagy több) barát a teljes vizsgált időszakban közel azonos jelentéssel bírt, és a modellek minőségét a barátok számának eloszlása sem befolyásolta statisztikai értelemben.

10. ábra. Van barátja - Bináris regressziós modell esélyhányadosai (Exp(B) 1986-2018 között

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * $p < 0,05$

A vizsgált 30 év alatt a barát szám változása két, részben egymástól is eltérő társadalmi jelenségként értelmezhető. Az egyik a társadalmi elszigeteltség jelensége, ahol a fókuszban a baráttal rendelkezők versus a barátot nélkülözők állnak. Bináris regressziós modell segítségével azt vizsgáljuk, hogy az egyes társadalmi csoportok a többi változó hatásának kiszűrése mellett mekkora eséllyel tartoznak a baráttal rendelkezők táborába, azaz melyik jellemzők befolyásolják, hogy társadalmi elszigeteltség szempontjából az egyén helyzete inkább kedvező vagy hátrányos (10. ábra).

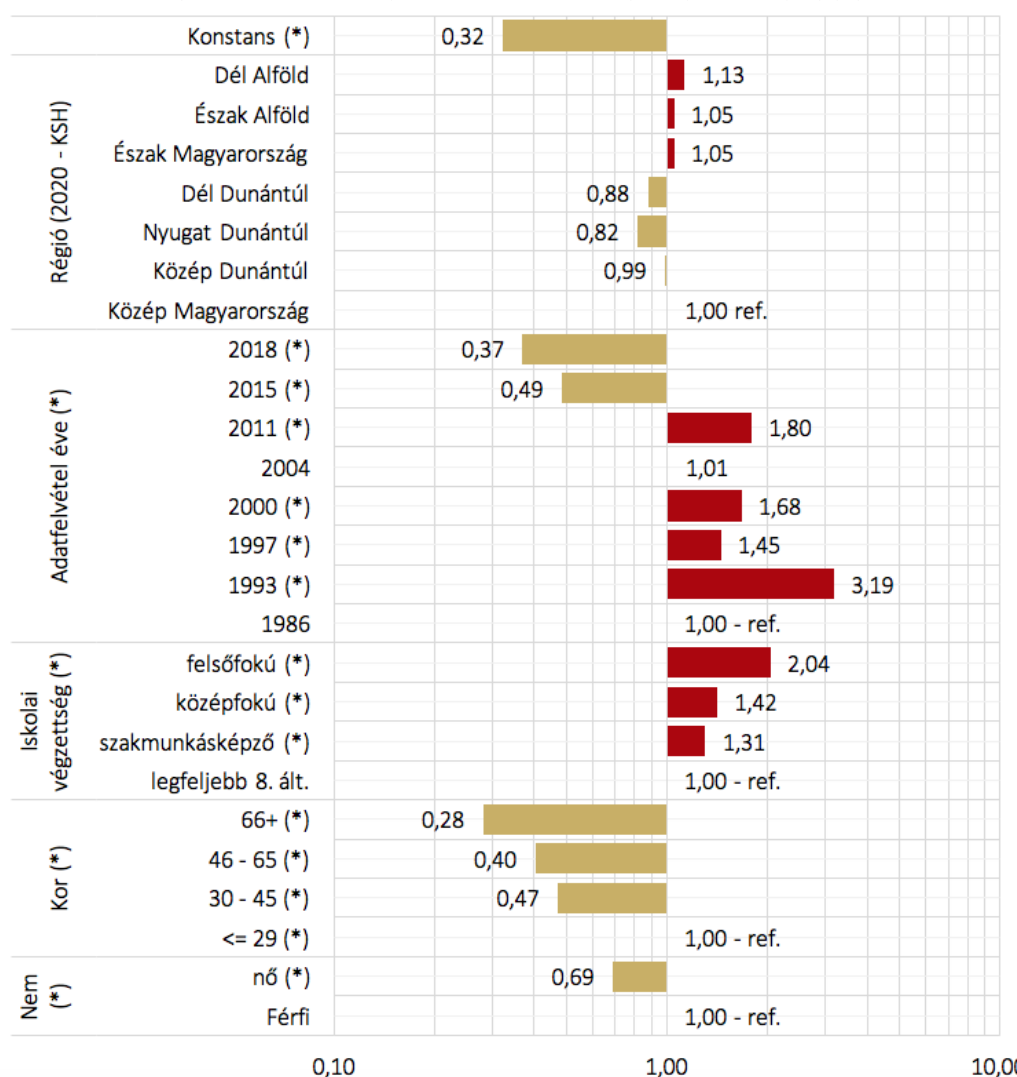
A modellbe összesen öt olyan magyarázó változót sikerült bevonnunk, amelyik mindegyik vizsgált adatfelvételtől rendelkezésünkre állnak, ezek a nem, kor, iskolai végzettség, régió (2020-as KSH besorolás szerint) és az adatfelvétel éve.¹³ Bár a bevonható változók száma jelentősen (plusz négy változóval) megnőne, ha az első, 1986-os adatfelvételt kihagynánk mégis úgy döntöttünk, hogy inkább kevesebb változóval, de a hosszabb időszakot vesszük górcső alá.

13 A bevont változók: iskolai végzettség (legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, középfokú és felsőfokú végzettség), életkora (29 éves és fiatalabb, 30-45 éves, 46-65 éves, 66 éves vagy idősebb), lakóhelyének földrajzi régiója (NUTS 2). A modell magyarázó ereje 24,1% (Nagelkerle R²).

A 10. ábra alapján kijelenthetjük, hogy 1986 és 2018 között a barátokkal nem rendelkezés tényével mért társadalmi elszigeteltség esélyét az, hogy a kérdezettek lakóhelye melyik régióba tartozik, nem befolyásolta. Ugyanakkor a felnőtt nők a férfiakhoz képest kisebb (nagyjából 0,6-nyi) eséllyel említenek barátot. Hasonlóképp, társadalmi elszigeteltség szempontjából az életkornak és az iskolai végzettségnek minden egyéb együttes hatástól függetlenül is jelentős kapcsolata van azzal, hogy valakinek van-e barátja. Minél idősebb valaki, vagy minél alacsonyabb iskolai végzettségű, annál nagyobb eséllyel nélkülözi a barátokat. Talán a legizgalmasabb összefüggést a kérdezés időpontjára vonatkozóan kaptunk. 1986-hoz képest 2018-ban a megkérdezett felnőtt lakosoknak majdnem tízszeres az esélye arra, hogy legyen barátja. A közbeeső időszakban bár mindenki nagyobb eséllyel említ barátot, mint a rendszerváltás előtt, még további három periódus különül el. 1993, ami a társadalmi nyitottság és befogadás valamiféle kegyelmi pillanatának tűnik. 1997-re ez a pillanat elmúlik, és 2004-ig viszonylag stabil és a 1986-os állapothoz képest nem sokkal, de mégis kedvezőbb a helyzet a baráttal rendelkezők arányát tekintve. 2011 és 2015 között az esélyek emelkedése látszik, de ez meg sem közelíti a 2018-as állapotot.

A barát szám változása hátterében a barátok számosságával¹⁴ összefüggésben a társadalom összetartó erejének a vizsgálata áll a fókuszban. Kik a baráthalmazók, kik említenek több, mint 6 barátot?

11. ábra. Sok barátja van - Bináris regressziós modell esélyhányadosai (Exp(B) 1986–2018 között)

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI MHP 1993, 1997, TÁRKI Háztartás Monitor 2000, TÁRKI 2004, 2011, 2015, MTA Mobilitás Kutatási Centrum 2018; * p<0,05;

14 Sok (6 vagy annál több barát) versus kevesebb barátja van

Bár a 11. ábra a „sok barát”-tal rendelkezők esélyhányadosait mutatja a fent már bemutatott öt magyarázó változó alapján¹⁵, kijelenthetjük, hogy 1986 és 2018 között a főbb tendenciák hasonlóak, mint amit az előző modell esetében leírtunk, azaz hogy egyáltalán van-e barátja a kérdezetteknek. A nők, az idősebbek és az alacsony iskolai végzettségűek hátrányosabb helyzetben vannak a kimondottan széles baráti körrel való rendelkezés szempontjából, amit a társadalmi kohézió, a magasabb társadalmi tőkével való rendelkezés indikátorának is tarthatunk. Ebben az esetben sem befolyásolja szignifikánsan az esélyeket a kérdezettek lakóhelyének regionális elhelyezkedése. 1986-hoz képest, bár ingadozó eséllyel, 2011-ig a kérdezettek nagyobb eséllyel említettek sok barátot. 2015-re azonban megfordul a trend és egyre kisebb eséllyel van az embereknek legalább hat barátja, ami a társadalmi kohézió gyengülését mutathatja még a bizalomhiányos szocializmus-beli 1986-os évhez képest is: a sok baráti kapcsolat csökkenő esélye 2015-ben kb. a fele 1986-ban mértnek, és ez a szám 2018-ra tovább csökken és 40 % alá esik.

MÉLYFÚRÁS 2015-BEN

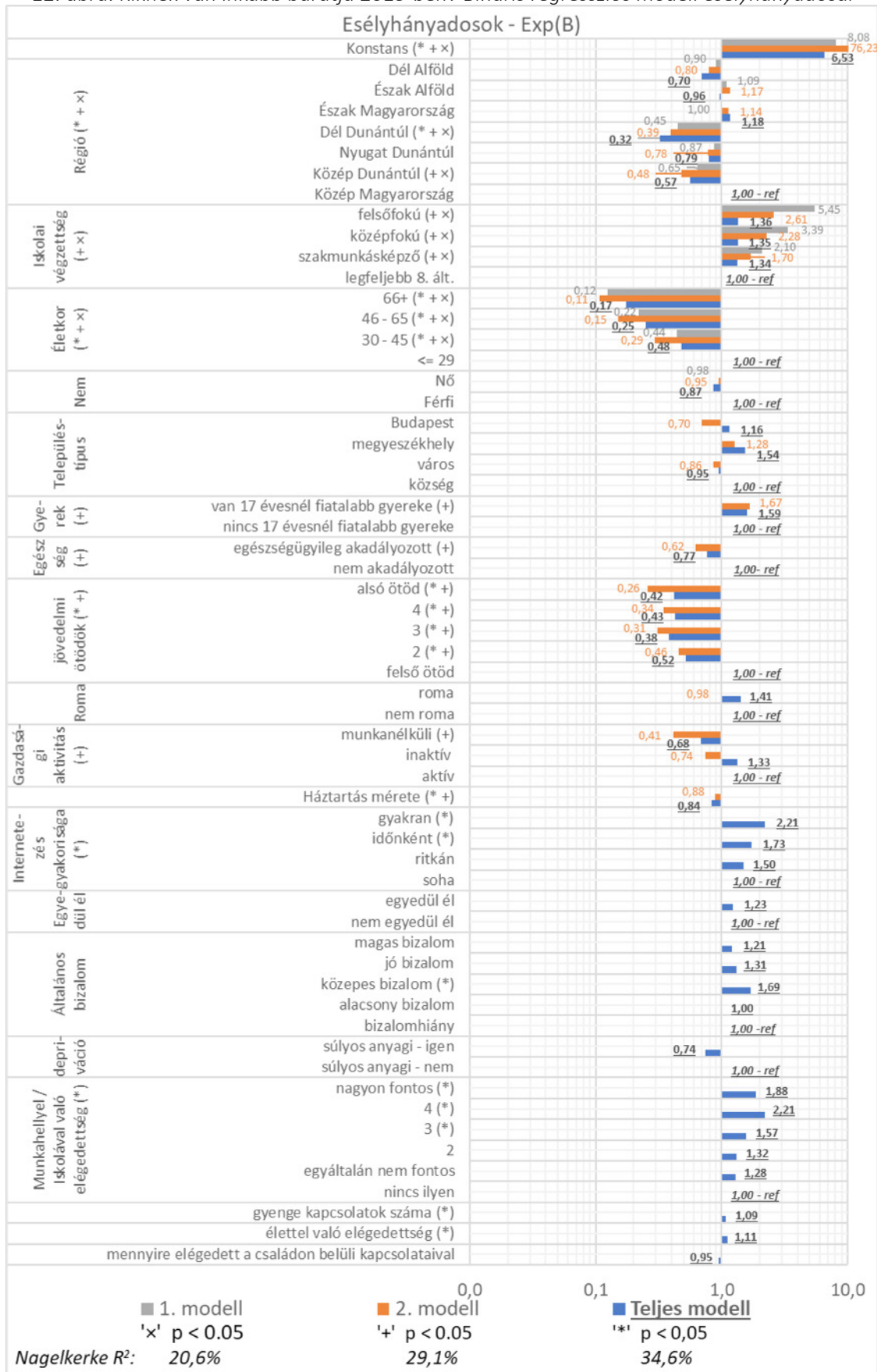
A több évet tartalmazó összehasonlításban korlátozott azoknak a változóknak a száma, amelyek a vizsgált évek mindegyikében vagy legalábbis többségében rendelkezésre álltak. Ezért kiválasztottunk egy olyan évet (2015), amikor a modellépítésre a releváns változók lehető legtágabb köre állt rendelkezésre. A 2015-ös adatoknál is logisztikus modelleket készítettünk, amit az említett tényezőkön túl az összehasonlíthatóság is indokolt. Az alábbiakban két olyan binomiális regressziós modellt mutatunk be, ahol a soktényezős folyamatban a többi változók hatását kiszűrve egy-egy független változó parciális hatását látjuk. Mindkettő modellben azonos változókat vontunk be.

Ahogy minden többváltozós regressziós modell esetén, úgy itt is felmerült a független változók közötti multikollinearitás kérdése: a független változók közötti összefüggések jelenlétében a modellek nehezebben képesek kimutatni a szignifikáns hatásokat, növelve ezzel a standard hibák esélyét. (Daoud 2017). Mivel az alkalmazott szoftverkörnyezet (SPSS 19.0) nem támogatja a multikollinearitás ellenőrzését (logisztikus modell, kategoriális független változókkal), ezért a modelleket lépcsőzetesen építettük fel. Az elméleti szinten összefüggéssel bíró változókat szétválasztottuk, az együtthatók stabilitását az egyes modellek között vizsgáltuk. Ezt az eljárást a 2015-ös adatokra illesztett modelleknél az azokba bevont több mint 15 független változó miatt alkalmaztuk.

Első lépésben az előző, időbeli összehasonlításra fókuszáló modellekben szerepeltetett változókat vontuk be, melyek a nem, az iskolai végzettség (legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, középfokú és felsőfokú végzettség), életkor (4 kategóriára bontva) és lakóhelyének földrajzi régiója (NUTS 2). A második lépésben további, a kérdezettet tényszerűen jellemző változókat vontunk be az elemzésbe: a lakóhely településének típusa (falu, város, megyeszékhely, Budapest), a háztartás ekvivalens jövedelme alapján hányadik jövedelmi ötödbe tartozik, milyen gyakran használ internetet (soha, ritkán, időnként, gyakran), munkaerőpiaci aktivitás (aktív, inaktív, munkanélküli), a kérdezett roma származású-e, egyedül él-e, a háztartás mérete, él-e a háztartásban 17 év alatti gyermek, egészségügyi szempontból való akadályozottsága.

¹⁵ Itt modell magyarázó ereje 14,1% (Nagelkerle R²) volt.

12. ábra. Kiknek van inkább barátja 2015-ben? Bináris regressziós modell esélyhányadosai

Adatok forrása: TÁRKI 2015

A harmadik lépésben szerepeltettük a következőket: a súlyos anyagi depriváció általi érintettség, mennyire bízunk másokban (általános bizalom ötfokú skálán mérve), az étellel, illetve a családi kapcsolatokkal való elégedettség mértéke (mindkettő tízfokú skálán mérve), a munkatársi/iskolai kapcsolatok fontossága (5 fokú skálán mérve), a gyenge kapcsolatok száma (21 foglalkozásból hányat ismer, ld. részletesebben Albert–Dávid 2016).¹⁶

Az első esetben azt vizsgáltuk, mely változók mentén különíthető el a baráttal rendelkezők és a barátnélküliek csoportjai. A másik modellben pedig azt szerettük volna megvizsgálni, kik azok, akik viszonylag sok, azaz legalább 6 barátot említettek, mert őket sokkal tekinthetjük a magyar társadalom kapcsolatgazdag szegmensének.

Az első modell tehát arra vonatkozik, hogy kik azok, akiknek van legalább egy barátja azokkal szemben, akiknek egy sincs (12. ábra). Ennek a teljes, összes változót tartalmazó modellnek az erőssége 34,6 % (Nagelkerke R^2)¹⁷ volt.

A bináris regressziós modell alapján, korábbi vizsgálatokkal összhangban az életkornak kiemelten fontos szerepe van: a 30 év alattiakhoz képest minden más korcsoportba tartozónak az életkor előre haladtával csökkenő mértékű esélye van arra, hogy legyen barátja, és ez a csökkenés meglehetősen drámai mértékű. A fiatalokhoz képest a 66 év felettiak esélye arra, hogy barátjuk legyen, mindösszesen 17% a teljes modell szerint. Ezen a trenden alapvetően a 2. és 3. lépésben sok egyéb változó bevonása sem változtatott. Az iskolai végzettség szignifikáns hatása a modell 3. lépcsőjében bevont változókkal együtt már nem érvényesül.¹⁸ Legmelegebb az erős regionális meghatározottság, melynek szignifikáns hatása a teljes modellben is megmaradt: a Közép-Magyarországon lakókhöz képest Észak-Magyarország kivételével az összes többi régióban kisebb eséllyel van barátja az embereknek. A Dél-Dunántúl helyzete alapvetően érdekes és további vizsgálatra érdemes: az ott élőknek a közép-magyarországihoz képest 32 százaléknyi az esélye, hogy legyen barátja.

A modellben a 2. lépésben bevont változók közül mind a gazdasági aktivitás, mind az egészségi állapot és a 17 évesnél fiatalabb gyerek jelenléte a családban statisztikailag szignifikáns hatással bírt (a munkanélkülieknek, az egészségügyi akadályozottsággal élőknek, illetve a gyermekkel együtt nem élőknek kevesebb eséllyel volt barátjuk), azonban a 3. lépésben bevont újabb változókkal kialakított teljes modellben ez a hatás már nem bizonyult statisztikai szempontból jelentősnek. Ugyanakkor a 2. lépésben bevont jövedelem hatása a teljes modellben is szignifikáns maradt: a magasabb jövedelemmel rendelkezőknek nagyobb eséllyel van barátja, így a legfelső jövedelmi ötödbe tartozókhöz képest a többi jövedelmi csoportban épphogy feleannyi, vagy még kevesebb eséllyel van barátja az embereknek. A háztartás méretével együtt csökken annak az esélye, hogy valakinek legyen barátja, amely hatás a teljes modellben is szignifikáns.

A 3. lépésben bevont változók közül, várakozásunkkal összhangban (Wang–Wellmann 2010 alapján), az internethasználat és az, hogy van-e barátunk, összefügg.¹⁹ A soha nem internetezőkhöz képest a bármilyen gya-

16 A szubjektív, társadalmi osztályba való önbesorolás és a barátok átlagos száma erősen összefügg, a magasabb státuszú csoportokban lényegesen magasabb az említett barátok átlagos száma, ugyanakkor a szórás is (ld. Albert–Dávid 2016:33).

17 A modellek eredményeinek értelmezésekor továbbra is az 5%-os szignifikancia szinttel dolgoztunk.

18 A korábban említett multikollinearitás következménye, hogy részben „elinfálódnak” a hibatagok, hiszen a teljes modellbe bevont változók közül több (pl. internethasználat, depriváció) az iskolai végzettséggel összefüggésben lehet.

19 Ebben az esetben is felmerül a kor és az iskola hatása, de az internethasználat ezek mellett önmagában is szignifikáns hatást mutatott.

korisággal internetet használók csoportjainak nagyobb az esélye arra, hogy barátjuk legyen. Az oksági kapcsolat persze nem megállapítható, és gyanítható, hogy egymást megerősítő folyamatokról van szó: aki nyitottabb a külvilág felé, nagyobb eséllyel internethasználó, illetve maga az internet használata megkönnyíti a barátszerzést, a barátságok fenntartását. Az egyáltalán nem internetezőkhöz képest a gyakori használóknak több, mint kétszeres esélye van arra, hogy legyen barátjuk. Az élettel való elégedettség és az, hogy van-e barátja valakinek, szintén összefüggenek. Ugyanakkor gyaníthatóan ez is kétirányú összefüggés: akik elégedettebbek életükkel, jobban érzik magukat a bőrükben, azok valószínűleg szívesebben fordulnak mások felé, illetve mások számára is vonzóbb potenciális barátok. Számos kutatás pedig alátámasztja azt, hogy élettel való elégedettségünkhöz nagyban hozzájárulnak jó minőségű emberi kapcsolataink is (pl. Dunbar 2018). Azok körében is nagyobb eséllyel vannak barátokkal rendelkezők, akik iskolai, munkahelyi közösségüket fontosabbnak ítélik, illetve akiknek több gyenge kapcsolata van.

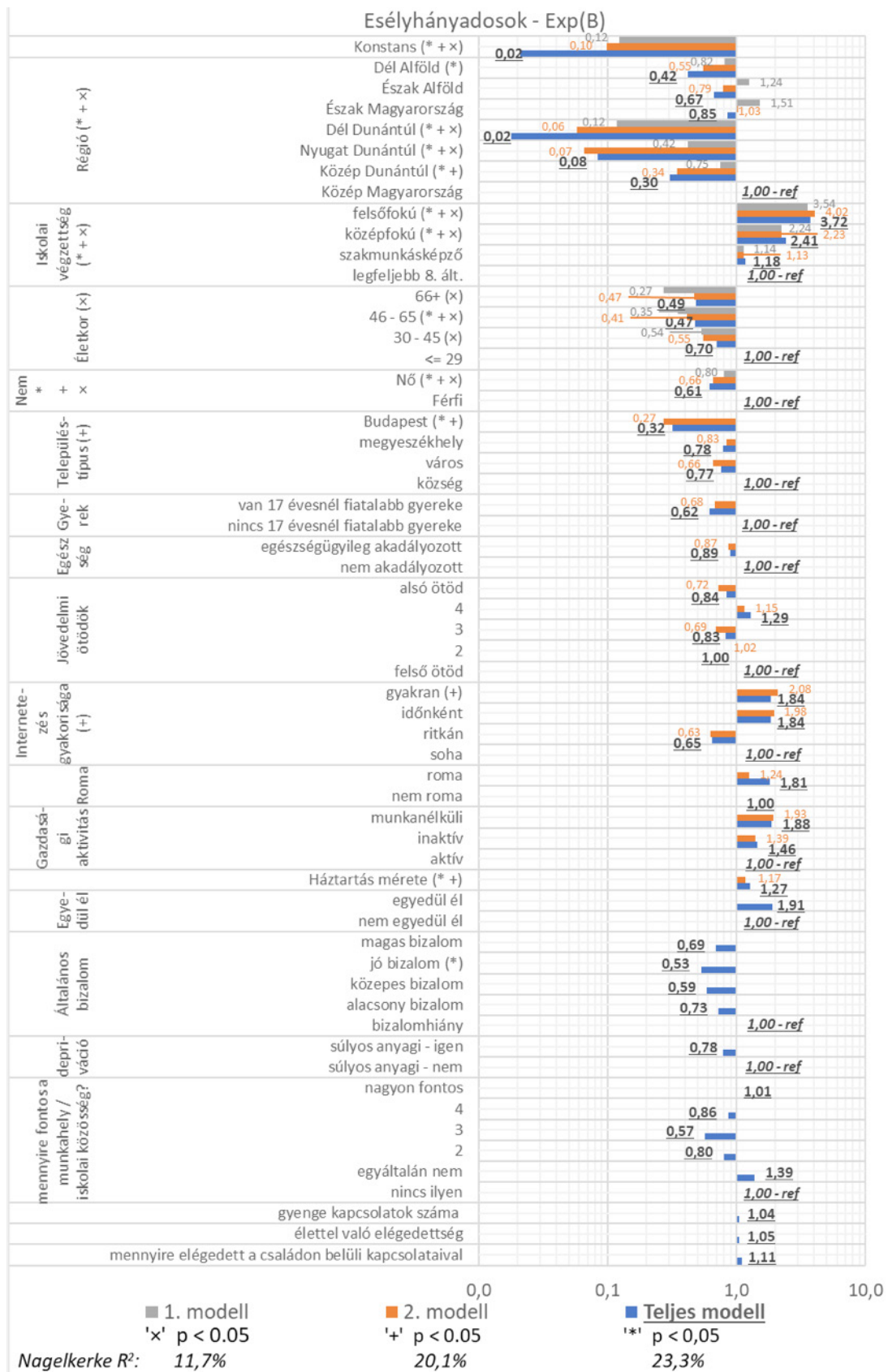
További elemzések során nem találtunk egyéb olyan független változót, amelyek statisztikai értelemben szignifikáns hatással lettek volna a barátokkal való rendelkezés tényére. Így meglepő, de statisztikailag szempontból viszont részben magyarázható módon²⁰ a komplex modellben több korábban bemutatott változónak is lecsökkent a jelentősége az újonnan bevont változók mellett. Így a kérdezett neme, lakóhelyének településtípusa, az, hogy egyedül él-e vagy sem, mi a gazdasági aktivitása, roma származású-e, súlyosan anyagilag deprivált háztartásban él-e, mennyire bízik másokban, egészségileg akadályozott-e illetve a családon belüli kapcsolataival mennyire elégedett, mi az iskolai végzettsége, illetve él-e 17 év alatti gyermek a háztartásában, a többi bevont változó mellett önmagában már kevésbé lényeges abból a szempontból, hogy milyen eséllyel kerül a baráttal rendelkezők csoportjába.

Második modellünk függő változója, hogy kik azok, akiknek „sok”, azaz legalább hat barátja van (13. ábra). Ennek a modellnek az erősség mutatója kisebb, 22,8% (Nagelkerke R^2).

Azt, hogy kinek van a társadalom túlnyomó többségéhez képest kiterjedtebb baráti köre, némi túlzással, hogy kik a „kapcsolati tőkés”, részben más dimenziók határozzák meg, mint azt, hogy egyáltalán van-e barátja valakinek. Az alapmodellbe is bevont nemi hovatartozás változó a teljes modellben is szignifikáns, sőt, egyre erősödő hatással bír: a nőknek a férfiakéhoz képest 61%-os esélye arra, hogy ilyen kiterjedt baráti körrel rendelkezzenek. Ugyanakkor emögött, feltételezésünk szerint, a barát-definíció „szigorúbb” értelmezése is állhat, hiszen a nők esetében a barátfogalomnak inkább a kimondottan közeli, intim kapcsolatokra való vonatkoztatása hagyományosan inkább jellemző lehet. Bár összességében a teljes modellben nem szignifikáns az életkor hatása, a 46-65 éves korosztálynak statisztikai értelemben is jelentősen kevesebb, feleannyi eséllyel van sok barátja a fiatalokhoz képest. Az iskolai végzettség, amely nem függ szignifikáns mértékben össze azzal, hogy vannak-e barátaink, a nagyobb kapcsolati tőke esélyére már egyértelműen jelentős mértékben hat: minél képzetesebb valaki, azaz minél több tudástőkével rendelkezik, minél tovább járt iskolába, annál nagyobb eséllyel rendelkezik kiterjedt baráti körrel: az alapfokú végzettségűekhez képest, minden más modellbe bevont változó hatását kiszűrve is a teljes modellben a középfokú végzettségűek esélye arra, hogy legalább hat barátjuk legyen, több mint kétszeres, a felsőfokú végzettségűeké pedig csaknem négyszeres.

²⁰ Számos, egymással részben összefüggő változó beemelése miatt.

13. ábra. Kiknek van „sok”, legalább hat barátja 2015-ben? Bináris regressziós modell esélyhányadosai

Forrás: TÁRKI 2015

Némileg meglepő módon a lakóhely régiója ebben a modellben is erőteljes hatást mutat a modellépítés mindhárom fázisában, ami a személyközi kapcsolatokat illető kulturális különbségekre utalhat: a végső modellben legnagyobb eséllyel minden más régióhoz képest a gazdasági szempontból legjobb helyzetű Közép-Magyarországon van sok barátja az embereknek, a Dunántúlon erre sokkal kisebb az esély: a legszélsőségesebb hátrányos helyzet a Dél-Dunántúlt illetően rajzolódik ki: az ott élők, mint fentebb láttuk, baráttal is sokkal kisebb valószínűséggel rendelkeznek, de arra, hogy sok barátjuk legyen, a közép-magyarországiakhoz képest alig 2 százaléknyi csupán az esélyük.

A 2. lépésben bevont településtípus változó szignifikanciája a teljes modellben már az elvárt mérték alá csökken, de a többi paramétert kontroll alatt tartva a községekben élőkhez képest a budapestiek esélye egy kiterjedt baráti hálózatra harmadannyi. Az időnként és gyakran internetező a modell 2. lépésében csaknem kétszeres eséllyel említettek sok barátot, ez a hatás a teljes modellben azonban statisztikai szempontból nem jelentős. A háztartás növekvő mérete növeli az esélyét annak, hogy sok barátunk legyen.

A gazdasági aktivitás, a roma származás, a súlyos anyagi depriváció, illetve összességében a jövedelmi helyzet, a gyenge kapcsolatok száma, az egészségügyi akadályozottság, az, hogy valakinek van-e vele együtt élő, 17 éves vagy fiatalabb gyermeke, mennyire elégedett családi kapcsolataival vagy mennyire tartja fontosnak munkahelyi/iskolai közösségét, mennyire bízunk másokban, mennyire elégedett az életével, statisztikai értelemben nem volt szignifikáns.

Megbeszélés

A vizsgált három évtized során a nyolc országos reprezentatív felmérésben említett barát számok eloszlása, illetve a baráttal egyáltalán nem rendelkezők aránya is meglehetősen nagy amplitúdóval ingadozik, ami mögött az adatfelvételi eltéréseken túl összességében a baráti kapcsolatok belső struktúrájának átalakulása állhat, és az ingadozások ellenére meglehetősen egyértelmű trendet jelöl ki. Ugyanakkor a barátok számának változását a barátság köznapi definíciójának módosulása is részben magyarázhatja, amire lentebb még részletesebben kitérünk. A barátot nélkülözők arányának szinte folyamatos és 2018-ra nagyon is jelentősnek mondható csökkenését mindenképpen pozitív fejleménynek értékelhetjük az egyének jólléte, támogatottsága szempontjából. Ugyanakkor a kimondottan kapcsolatgazdag, kiterjedt baráti körrel rendelkezők számának szintén jelentős csökkenése a társadalmi kohézió szempontjából kedvezőtlen jelenségnek tűnik, és a szélesebb társadalmi integráció gyengülését mutatja. Ezt megerősíti az a foglalkozási pozíciógenerátor adatait használó elemzés is, amelyek a vizsgált 1997 és 2014 közti időszakban a társadalmi kohézió gyengülését, a társadalom kapcsolati szempontból való fokozódó szétszakadását mutatja (Kmetty et al. 2018). Mindezt egy olyan társadalomban tapasztaljuk, amely a nemzetközi összehasonlításokban rendre a kapcsolatszegény országok között szerepelt eddig is (ld. Höllinger–Haller 1990, Utasi et al. 2004, 2006, Bruckner–Knaup 1993).²¹

A rendszerváltás elején mért kiugróan pozitív adatokat talán betudhatjuk egyfajta bizalomteli, euforikus légkörnek, ugyanakkor a TÁRKI Háztartás Panel adatain 1993 és 1997 között mért nagymérvű csökkenés egy-

21 1986-ban az ISSP felmérésben szereplő országok közül Magyarországon volt a legmagasabb, több mint egyharmad a barátokat nélkülözők aránya, míg ez az arány az USA-ban csak 5% volt (Bruckner–Knaup 1993). 2001-ben szintén Magyarországon volt legmagasabb ez az arány, 25%, míg az összes többi vizsgált országban 10% alatti (Utasi et al. 2006).

részt egy mindenkit érintő enyhe beszűkülés, másrészt viszont jól beazonosíthatók azok a társadalmi csoportok, akik a bekövetkezett társadalmi változások valódi vesztesei voltak – nemcsak kapcsolati szempontból. Az eloszlási paraméterek drámai változásában a következő változók játszottak főszerepet: a településtípus, az egy főre jutó éves jövedelem, a jövőbe vetett bizalom, a jövedelemcsökkenés és az életkor (Albert–Bozsonyi–Dávid 2008). A kilencvenes évek elején mért, az idősoros trendből kiugróan pozitív adatok, majd azok pár éven belüli, a nyolcvanas évekre jellemző szintre visszatérése után 2004-ig viszonylag változatlan kép tárult elénk a vizsgálatokból. Az interperszonális kapcsolathálózatok kilencvenes évekbeli szűkülését követő pozitív fordulatot először a TÁRKI Magyar Háztartás Panel 2007. évi adatfelvétele jelezte, s noha az adatok – a panel minta jellegéből adódóan – nem tekinthetők reprezentatívnak, Kopasz és szerzőtársai (2008) mégis felhívták a figyelmet a barátok számának erőteljes újbóli növekedésére. Emellett legfőbb következtetések a szocio-demográfiai változókat figyelembe véve a következők voltak: „(1) mindhárom vizsgált időpontban tanulók és a fiatalabb dolgozó férfiak számoltak be átlagosan a legtöbb barátról; (2) a legfontosabb szegmentáló dimenziók a munkaerő-piaci státus, a nem és az életkor voltak; (3) a vizsgált időszakban a munkaerőpiaci státusz szerepe fokozatosan növekszik, a nemé pedig kismértékben csökken” (Kopasz–Szántó–Várhegyi 2008:117). A barátnélküliek aránya azóta folyamatosan csökkent, és egy 2011. évi kiugrást követően a legalább 6 baráttal rendelkezőké is.

A barátságoknak több fajtáját különböztetik meg már az ókor óta.²² Tanulmányunk szempontjából ezek közül az instrumentális, azaz nem feltétlenül kifejezetten hosszútávra szóló, de meghatározott célok elérésében minket segítő barátok, illetve az „igazi/valódi” (angolul *meaningful*) barátságok közti megkülönböztetést emeljük ki. Ez utóbbi kategóriába tartozó barátságok sem mentesek az instrumentális segítségnyújtás elemétől, azonban multiplexebbek, magasabb fokú érzelmi támogatás és közelség jellemzi őket, így a családi kapcsolatokra még inkább hasonlítanak. Sajnos a tanulmányban elemzett adatok alapján nem tudjuk a barátságtípusokat beazonosítani, de valószínűsíthetjük, hogy részben legalábbis ebben rejlik a kirajzolódó tendenciák magyarázata. A baráti hálózatok méretének és a barát nélküliek arányának csökkenése, illetve a nők és férfiak közti különbség eltűnése a barátok számát tekintve mind magyarázható egy, a tanulmány szerzői által feltételezett homogenizációs trenddel. Úgy véljük ugyanis, hogy a társadalom legtöbb csoportjában alapvető elvárássá válhatott, hogy egypár bizalmasabb barát „mindenkinek kell”: 1-4 baráttal napjainkban a felnőtt lakosság túlnyomó többsége rendelkezik. Ugyanakkor úgy tűnik, a barátság tartalma is változott: míg a nyolcvanas években annak instrumentális jellege volt domináns Magyarországon (ld. Utasi 1990, 1991), manapság egyre növekvő mértékben, minden korosztályban és a férfiak esetében is tartalmazza az érzelmi támogató funkciót. Ezt alátámasztják a bizalmas beszélgetési hálózatok összetételének és méretének 1997 és 2015 közötti változásait górcső alá vevő elemzéseink is. A bizalmas kapcsolathálózatok mérete stabil maradt a vizsgált időszakban, ugyanakkor a dominánsan rokoni, pontosabban szűk családi kapcsolatokból álló hálózatokat felváltották a jelentős részben, sőt dinamikus növekvő arányban csak nem rokoni, főként baráti kapcsolatokból álló bizalmas hálózatok. A változásnak jelentős korosztályi és nemi meghatározottsága van: a fiatalok a korábbi évekhez képest kevésbé említik családtagjaikat bizalmasukként, a férfiak körében pedig kifejezetten megnőtt a barátok említésének esélye, amiből arra következtethetünk, hogy a problémák megbeszélése, az érzelmi támogató funkció a férfiak barátságait is egyre inkább jellemzi (Albert–Dávid–Koltai 2020, Dávid–Albert–Husztai 2020). Ezen feltevés

²² Talán a leghíresebb Arisztotelész tipológiája (1987).

ugyanakkor részben képes lehet magyarázni a barátok számának csökkenését is, mivel ezeket a komplexebb, szorosabb kapcsolatokat erőforrásigényesebb fenntartani.

Nemenként meglehetősen különbségek tapasztalhatók a kapcsolathálózatokban. Korábbi kutatások azt találták, hogy a nők személyes kapcsolathálózataiban dominánsabbak a rokoni kapcsolatok, kiváltképp a tradicionálisabb társadalmakban (Fischer 1982, Fischer–Oliker 1983, Angelusz–Tardos 1991, Utsi 1990, 2004, Höllinger–Haller 1990, Bruckner–Knaup 1993), ugyanakkor ezek a különbségek a foglalkozási státuszra, korra, családméretre kontrollálva eltűnnek (Moore 1990). A strukturalista megközelítés szerint, ha a nők és férfiak társadalomban elfoglalt helye közelít egymáshoz, a köztük levő különbségek a barátság tekintetében is kiegyenlítődnek, mivel a különbségeket jelentős részben a munkaerő-piaci részvétel jellemzői, a különféle erőforrásokhoz való eltérő hozzáférés, a nyilvános, illetve a privát szférában való eltérő részvétel, a nőkre és férfiakra vonatkozó eltérő társadalmi elvárások, megkötések okozzák (Fischer–Oliker 1983, Moore, 1990), és nem a nemi hovatartozás önmagában. Lehetséges, hogy a magyar adatok is egy ilyen, közelítő tendenciát tükröznek: a közelmúltra már eltűnt a különbség a nemek között abban, hogy van-e egyáltalán barátjuk, de abban még megmaradt, hogy a férfiaknak nagyobb eséllyel van kiterjedt baráti köre. Hill és Dunbar (2003) szerint a nők „belső köre” nagyobb, mivel a nők tipikusan jobbak az ún. mentalizációban (ami az empátiához hasonló, azonban az egyént saját magát is magába foglaló fogalom), illetve a férfiakhoz képest inkább van nekik azonos nemű „legjobb barátnőjük” a párkapcsolatuk mellett. A nők inkább töltenek több időt barátaikkal való beszélgetéssel, a férfiak esetében inkább az együttes cselekvés (pl. sport, ivászat) növeli a kapcsolat érzelmi intenzitását (Roberts–Dunbar 2015). A nők többet ruháznak be a kapcsolataikba, mint a férfiak (Machin–Dunbar 2013). E két utóbbi jelenség okozhatja a nők hátrányát a kifejezetten nagynak számító baráti körrel rendelkezést tekintve: egyrészt a szorosabb, bizalmibb kapcsolatokat tartják inkább barátságnak, másrészt ezek ápolásába több erőforrást fektetnek be. Mivel az erőforrások végesek, ez könnyen okozhatja, főleg a nőkre nagyobb mértékben háruló egyéb családi/gondozási kötelezettségek mellett, hogy a nagyobb számú baráti kapcsolat fenntartásához szükséges erőforrások a nők jelentős részénél nem állnak rendelkezésre.

Nemzetközi vizsgálatok eredményei is meglehetősen egyöntetűen azt mutatják, hogy a kapcsolathálózatok méretére a kor erős hatással van, a fiatalabbak tipikusan több baráttal rendelkeznek, mint az idősek (Hill–Dunbar 2003, Dunbar 2016, Albert–Dávid 2007, 2016, Ajrouch et al. 2005; Harling et al. 2018, Kohli et al. 2009, Marsden, 1987, van Tilburg 1998). Ezt a magyar barátságokra vonatkozó adatok is teljességgel alátámasztják: a többi modellbe bevont változó hatását kiszűrve is jelentős és más vizsgálatokkal egyező a kor negatív hatása a kapcsolathálózatok méretére és azon belül a barátok számára is. Kimondottan az idősebbek kapcsolathálózatait a kapcsolati napló módszerével vizsgálva Magyarországon azt találtuk, hogy ugyan az életkor emelkedésével a kapcsolathálózatok mérete csökken, ugyanakkor a kapcsolatok erőssége nő. A nyugdíjba vonulás, a rosszabbodó egészségi állapot, illetve a partner halála azok a külső körülmények, melyek leginkább felelősek e csökkenésért (Albert et al. 2020). Dunbar (2018) szerint a fiatalok „nagyobb társas promiszkuitásának” az az oka, hogy a lehető legszélesebb körben keresik a megfelelő, életre szóló barátokat és romantikus partner(ek)e)t, és ahogy idősödnek, és különösképp, mikor gyermekük születik, a kevésbé hasonszórú/alkalmas kapcsolatok egy része felbomlik vagy háttérbe szorul annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló időt és energiát a legfontosabb kapcsolatok ápolására fordítsák (ezt egyébként a nőstény páviánoknál is megfigyelték). Ezután a középkorosztály

kapcsolathálózatmérete viszonylag stabil, majd idős korban elkezdi erőteljesen csökkenni. A barátok számára vonatkozó, fentiekben bemutatott adatok alátámasztják ezt az érvelést.

Mivel a barátok száma és a magasabb iskolai végzettség között pozitív a kapcsolat (Bruckner–Knaup 1993, Albert–Dávid 2018), ennek alapján az elmúlt évtizedek oktatási expanziója, mintegy felvonó effektusként pozitív hatással kellene, hogy legyen a baráti kapcsolatokra is. Ha elfogadjuk a barát fogalom tartalmi változására vonatkozó hipotézist, ezt igazolhatják az elemzett adatok is, hisz minden vizsgált évben mind a baráttal egyáltalán rendelkezés, mind a sok baráttal rendelkezés esélye is jelentősen növekszik a magasabb iskolai végzettséggel – azaz a barát nélküliek jelentősen lecsökkent aránya az általános iskolázottsági szint emelkedésével összefügg. Az iskolai évek kiváló terepet biztosítanak a barátszerzésre, a barátságok elmélyítésére.

Ahogy korábbi elemzésekben is leírták, a magasabb iskolai végzettség jelentősen megnöveli annak az esélyét, hogy valakinek több barátja legyen (Bruckner–Knaup 1993, Albert–Dávid 2018). Magyarországon az iskolai végzettség, részben az iskolarendszer korlátozott egyenlőtlenségkiegyenlítő funkciója miatt nagyon szorosan összefügg a társadalmi státusszal (Vastagh 2015, Kolosi–Keller 2010). A magasabb iskolai végzettség jelentősen jobb munkaerőpiaci részvételi esélyeket jelent és magasabb az átlagos várható jövedelem nagysága (Galasi 2004), jobb az egészségi állapot (Orosz–Kollányi 2016) és jelentősen alacsonyabb a szegénység és társadalmi kirekesztődés kockázata is (Gábos et al. 2014). Ugyanakkor a magyar társadalomban a mobilitás meglehetősen korlátozott, tehát egy a generációk között nagymértékben öröklődő paraméterről van szó (Róbert 2018).

A régiós meghatározottsággal kapcsolatos eredményeink ellentétesek Angelusz és Tardos (1998) a rendszerváltás utáni évtizedben végzett elemzéseinek eredményeivel. Ők pont azt találták, hogy a dunántúli régiók tűnnek ki a gazdagabb kapcsolathálózataikkal és ezt részben az ott élők magasabb iskolázottsági és vagyoni státuszából adódó összetételi hatásnak, illetve a szóban forgó területek urbanizációs hagyományaiából, a helyi társadalmak kevesebb megrázkódtatást tartalmazó fejlődési útjából, turisztikai frekvenciájukból, szélesebb körű külső kapcsolataikból adódó kontextuális hatások érvényesülésének tudták be. Magyarországot 3 nagy régióra bontva longitudinális elemzést is végeztek 1987. és 1997. évi adatokon. Úgy találták, hogy „a Dunántúlon az anyagi erőforrások más régiókhöz képest már korábban is jelentős szerepet játszottak a társadalmi kapcsolatok differenciálásában, míg Kelet-Magyarországon a kulturális erőforrások befolyása volt inkább domináns. A rendszerváltás után a Dunántúlon még pregnánsabbá vált a gazdasági mozzanat, a kulturális pedig különösen háttérbe szorult, míg Kelet-Magyarországon az előbbi tényező szerepe kisebb mértékben nőtt, és a kulturális erőforrások közvetlen szerepe továbbra is jelentős maradt.” (Angelusz–Tardos 1998: 255–256). További vizsgálatokkal érdemes lenne feltárni, hogy milyen tényezők állnak a kapcsolati struktúrák regionális különbségeinek, illetve ezek időbeni változásainak a háttérében.

Az új info-kommunikációs eszközök megjelenése a családi és baráti kapcsolatok fenntartását megkönnyíti, akár nagy távolságok ellenére is, és egyesült államokbeli adatok alapján az internet és a közösségi média használata egyértelműen kapcsolatban áll a barátok számának növekedésével (Wang–Wellmann 2010). Az internethasználat és a barátok száma közti pozitív összefüggést a fentebb bemutatott magyar adatok is alátámasztják.

ÖSSZEGRZÉS

A barátok számának 30 évet felölélő vizsgálata a kapcsolathálózati struktúra vonatkozásában egyéb vizsgálati eredményekkel kiegészítve egy, a társadalom teljes spektrumát érintő homogenizációs trendre utal: napjainkra néhány baráttal a magyar felnött lakosság túlnyomó többsége rendelkezik. Ezzel a megállapítással ugyanakkor kijelöltük ennek a tanulmánynak a határait is: ezekből a rendelkezésünkre álló adatokból nem derül ki semmi a baráti kapcsolatok minőségére, tartalmára és a családi kapcsolatokkal való viszonyára vonatkozóan. Ezek híján pedig nem tudjuk a barátságot érintő, alapvető fontosságúnak tűnő változások mélyebb összefüggéseit elemezni, csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg más elemzések eredményeinek felhasználásával megtámogatva, a folyamatok mélyebb rétegeit illetően. A számosság változása mögött véleményünk szerint a nyolcvanas években is még a hagyományos társadalmakra egyébként is jellemzőbb, főként instrumentális jellegű barátságokat (Beer 2001) felváltották az emocionálisabb töltetű, gyaníthatóan egyébként multiplexebb, szorosabb, így fenntartásukat tekintve erőforrás-igényesebb barátságok, melyek sok esetben részben vagy egészben a családi kapcsolatok rovására jelennek meg a személyes kapcsolathálózatokban (Albert–Dávid–Koltai 2020). További kutatásainkban ezért szeretnénk a baráti kapcsolatok tartalmi jellemzőire, ezek előfordulásának szocio-demográfiai jellegzetességeire, a barátoknak a személyközi kapcsolatrendszerben elfoglalt helyének, arányának, beágyazottságának, a többszörös szerepviszonyoknak (barát és családtag, munkatárs és barát stb.) vizsgálatára fókuszálni.

HIVATKOZÁSOK

- Adams, R. G. – Blieszner, R. – DeVries, B. (2000) Definitions of Friendship in the Third Age: Age, Gender, and Study Location Effects. *Journal of Aging Studies*, 14(1), 117–33. [https://dx.doi.org/10.1016/s0890-4065\(00\)80019-5](https://dx.doi.org/10.1016/s0890-4065(00)80019-5).
- Ajrouch, K. J. – Blandon, A. Y. – Antonucci, T. C. (2005) Social Networks Among Men and Women: The Effects of Age and Socioeconomic Status. *The Journals of Gerontology: Series B*, 60(6), S311–17. <https://dx.doi.org/10.1093/geronb/60.6.s311>
- Albert F. (2014) A férfiak és nők közti különbségek és hasonlóságok a barátságban. *Replika*, 1–2, 85–86, 165–177.
- Albert F. (2016) Az idősek kapcsolathálózati jellegzetességei. *Demográfia*, 59(2-3), 173–200. <https://doi.org/10.21543/dem.59.2-3.2>.
- Albert F. – Dávid B. (1998a) Társas kapcsolatok, magányosság 1998-ban. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi tény-kép, 1998. Társas Monitor-jelentések*. Budapest: Társas, 211–220.
- Albert F. – Dávid B. (1998b) A barátokról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 257–276.
- Albert F. – Dávid B. (1999) A bizalmas kapcsolatokról. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Monitor, 1999. Társas Monitor-jelentések*. Budapest: Társas, 218–230.
- Albert F. – Dávid B. (2003) *Az emberi kapcsolatok alakulása Magyarországon a XX. század utolsó évtizedében*. Budapest: TÁRKI. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a592.pdf> 13 p.
- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 351–372.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Albert F. – Bozsonyi K. – Dávid B. (2008) *Scale-free properties and dynamics of large social networks*. Előadás. 7th International Conference on Social Science Methodology. Nápoly, 09. 1–5.
- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon In: Kovács I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Albert F. – Dávid B. (2013) Hatvan év, hat barát? In Szász A. – Krizsa F. (szerk.) *A kultúra rejtelméi*. Budapest: Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT) – L'Harmattan, 213–218.
- Albert F. – Dávid B. (2015) Mikromilió integrációs megközelítésben A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(4), 1–11. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1>.
- Albert F. – Dávid B. (2016a) A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(3), 22–47. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016.3.22>.
- Albert F. – Dávid B. (2016b) Interpersonal Relationships in Hungary. In Kebin, Z. (szerk.) *Beyond the Transition: Social Change in China and Central-Eastern Europe*. Peking: Social Science Academic Press, 139–160.
- Albert F. – Dávid B. – Gerő M. – Hajdu G. (2017) Kapcsolathálózati tipológia és társadalmi integráció. In Kovács, I. (szerk.) *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Szeged: Belvedere Meridionale, MTA TK Szociológiai Intézet, 307–330.
- Albert F. – Dávid B. (2018) Interpersonal relationships in Hungary – an overview. *Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat*, 7:2, 72–93. <https://dx.doi.org/10.18392/metsz/2018/2/6>.
- Albert F. – Dávid B. – Koltai J. (2020) *The increasing importance of friends: Changes in core discussion network composition in post-communist Hungary between 1997–2015*. kézirat.
- Albert F. – Hajdu G. – Huszti É. – David B. (2020) Egocentric contact networks of older adults: featuring quantity, strength and function of ties. *The Sociological Quarterly*, megjelenés alatt.
- Allan, G. (1977) Class variation on friendship patterns. *The British Journal of Sociology*, 28(3), 389–393. <https://dx.doi.org/10.2307/590002>
- Allan, G. (1989) *Friendship: developing a sociological perspective*. New York–London: Harvester Wheatsheaf. <https://dx.doi.org/10.1093/sf/69.3.932>
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In: Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 55–73.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a 90-es években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI. 237–256.
- Arisztotelész (1987) *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa Kiadó.

- Beer, B. (2001) Anthropology of friendship. In Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (szerk.), *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*. Kidlington: Elsevier, 5805–5808.
- Bruckner, E. – Knaup, K. (1993) Women's and Men's Friendships in Comparative Perspective. *European Sociological Review*, 12, 249–266. <https://dx.doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036680>
- Cole, M. – Cole, S. (1997) *Fejlődéslélektan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Daoud, J. I. (2017) Multicollinearity and regression analysis. *Journal of Physics: Conference Series*. 949. (1). <https://dx.doi.org/10.1088/1742-6596/949/1/012009>.
- David-Barrett, T. – Dunbar, R.I.M. (2017) Fertility, kinship and the evolution of mass ideologies. *Journal of Theoretical Biology*, 417, 20–27. <https://dx.doi.org/10.1016/j.jtbi.2017.01.015>.
- Dávid B. – Albert F. (2005) Kit nevez Ön barátnak? A barátság szociológiai megközelítésben. *Századvég*, 38(4), 91–126.
- Dávid B. – Albert F. – Huszti É. (2020) A bizalmas beszélgetési hálózatok és a földrajzi mobilitás. In Kovách I. (szerk) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. megjelenés alatt.
- Dávid B. (2010) Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói. In Kóczé A. (szerk.) *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren: Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben: Kutatási beszámoló*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 95–112.
- Dunbar, R. I. M. (1993) Coevolution of neocortex size, group size and language in humans. *Behavioral Brain Sciences*, 16, 681–735. <https://dx.doi.org/10.1017/s0140525x00032325>.
- Dunbar, R. I. M. (2016) Do online social media cut through the constraints that limit the size of offline social networks? *Royal Society Open Science*, 3(1), 1–9. <https://dx.doi.org/10.1098/rsos.150292>.
- Dunbar, R. I. M. (2018) The Anatomy of Friendship, Trends. *Cognitive Sciences*, 22, 32–51. <https://dx.doi.org/10.1016/j.tics.2017.10.004>.
- Dunbar, R. I. M. – Arnaboldi, V. – Conti, M. – Passarella, A. (2015) The structure of online social networks mirrors those in the offline world. *Social Networks*, 43, 39–47. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2015.04.005>.
- Eve, M. (2002). Is friendship a sociological topic?. *European Journal of Sociology*, 43, 386–409. <https://dx.doi.org/10.1017/S0003975602001157>.
- Feld, S., (1981) The focused organization of social ties, *American Journal of Sociology*, 86(5): 1015–1035. <https://dx.doi.org/10.1086/227352>
- Feld, S. – Carter, W. (1998) Foci of activity as changing contexts for friendship. In Adams R. – Allan, G. (szerk.) *Placing friendship in context*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511520747.008>.
- Fischer, C. S. – Oliner, S. J. (1983) A Research Note on Friendship, Gender, and Life Cycle, *Social Forces*, 62: 124–33. <https://dx.doi.org/10.2307/2578351>.
- Fischer, C. S. (1982) *To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago: Chicago University Press.
- Fischer, C. S. (2011) *Still Connected: Family and Friends in America Since 1970*. New York: Russell Sage Foundation.
- Gábos A. – Branyiczki R. – Lange, B. – Tóth I. Gy. (2014) Az aktív korúak foglalkoztatottsága és szegénysége az Európai Unióban és Magyarországon: válság előtt, alatt és után. In Kolosi, T – Tóth, I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 179–203.
- Galasi P. (2004) Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerőpiacon. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.) *Munkaerő-piaci tükör 2004*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380. <http://dx.doi.org/10.1086/225469>.
- Harling, G. – Morris, K. A. – Manderson, L. – Perkins, J. M.- Berkman, L. F. (2018) Age and Gender Differences in Social Network Composition and Social Support Among Older Rural South Africans: Findings From the HAALSI Study. *The Journals of Gerontology: Series B*, 75(1), 148–159. <http://dx.doi.org/10.1093/geronb/gby013>.
- Hill, R. A. – Dunbar, R. I. M. (2003) Social network size in humans. *Human Nature*, 14 (1), 53–72. <https://dx.doi.org/10.1007/s12110-003-1016-y>.
- Höllinger, F. – Haller, M. (1990) Kinship and social networks in modern societies: a crosscultural comparison among seven nations. *European Sociological Review*, 6, 103–123. <https://dx.doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036553>.
- Ishiguro, I. (2018) Changes in core network size in Japan: Comparisons between the 1990s and 2010s. *Social Networks*, 52, 70–281. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2017.09.005>.
- Kmetty, Z. – Tardos, R. – Albert, F. – Dávid, B. (2018) Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. *Social Networks*, 55, 116–129. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2018.05.007>.

- Kohli, M. – Hank, K.- Künemund, H. (2009) The Social Connectedness of Older Europeans: Patterns, Dynamics and Contexts. *Journal of European Social Policy*, 19(4), 327–340. <https://dx.doi.org/10.1177/1350506809341514>.
- Kolosi T. – Keller T. (2010) Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: Társki, 105–138.
- Koltai J. – Nemes D. (2017) A lakóhely hatása a társadalmi kapcsolatokra. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Szeged: Belvedere Meridionale, MTA TK Szociológiai Intézet, 359–376.
- Kopasz M. – Szántó Z. – Várhalmi Z. (2008) A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest: Társki, 105–120.
- Machin, A. – Dunbar, R. (2013) Sex and Gender as Factors in in Romantic Partnerships and Best Friendships. *Journal of Relationships Research*, 4, E8. <https://dx.doi.org/10.1017/jrr.2013.8>.
- MacCarron, P. – Kaski, K. – Dunbar, R. (2016) Calling Dunbar’s numbers. *Social Networks*, 47, 151–155. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2016.06.003>.
- Marsden, P. V. (1987) Core Discussion Networks of Americans. *American Sociological Review*, 52, 122–31. <https://dx.doi.org/10.2307/2095397>.
- McPherson, M – Smith-Lovin, L. – Brashears, M. E. (2006) Social Isolation in America: Changes in Core Discussion Networks over Two Decades. *American Sociological Review*, 71, 353–375. <https://dx.doi.org/10.1177/000312240607100301>.
- Moore, G. (1990) Structural Determinants of Men’s and Women’s Personal Networks. *American Sociological Review*, 55: 726–35. <https://dx.doi.org/10.2307/2095868>.
- Mollenhorst, G. – Völker, B. – Flap, H. (2014) Changes in personal relationships: how social contexts affect the emergence and discontinuation of relationships. *Social Networks*, 37, 65–80. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2013.12.003>.
- O’Connor, P. (1998) Women’s friendships in a post-modern world, in Adams, Rebecca G. – Allan, G. (szerk.) *Placing friendship in context*. Cambridge: Cambridge University Press, 18–42. <https://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511520747.007>.
- Orosz É. – Kollányi Zs. (2016) Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 332–355.
- Roberts, S.B.G. et al. (2009) Exploring variations in active net-work size: constraints and ego characteristics. *Social Networks*, 31: 138–146. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2008.12.002>.
- Róbert P. (2018) Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In Kolosi, T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest: Társki, 64–80.
- Sik, E. (1994) Network Capital in Capitalist, Communist and Post-Communist Societies. *International Contributions to Labour Studies*, 4, 73–93.
- Sik, E. – Wellman, B. (1999) Network Capital in Capitalist, Communist and Post Communist Countries. In Wellmann, B. (Ed.) *Networks in the Global Village*. Boulder, Colorado: Westview Press. <https://dx.doi.org/10.4324/9780429498718-7>
- Simmel, G. (2004) A pénz filozófiája. Budapest: Osiris kiadó.
- Utasi Á. (1990) Baráti kapcsolatok. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 475–487.
- Utasi Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 169–193.
- Utasi Á. – Páthy Á. – Hári P. (2004) A kapcsolatok nemzetközi trendje másfél évtized távlatában. In Utasi Á. (szerk.) *Kapcsolatok nemzetközi metszetben*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 9–39.
- Utasi Á. – Páthy Á. – Hári P. (2006) Social solidarity and integration in Hungary: Aspects of confidential relationships. In Utasi Á. – Páthy Á. – Hári P. (szerk.) *Partnerships and friendships*. Budapest: Institute for Political Science, Hungarian Academy of Sciences.
- van Tilburg, T. (1998) Losing and Gaining in Old Age: Changes in Personal Network Size and Social Support in a Four-Year Longitudinal Study. *The Journals of Gerontology: Series B*, 53B(6), S313–23. <https://dx.doi.org/10.1093/geronb/53b.6.s313>.
- Vastagh, Z (2015) Rétegződés és iskolázottság. In Huszár Á. (szerk) *2011. évi népszámlálás, 15. A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Völker, B. – Flap, H. (2001) Weak ties and liability. The case of East Germany. *Rationality and Society*, 13(4), 397–428. <https://dx.doi.org/10.1177/104346301013004001>.
- Wang, H. – Wellman, B. (2010). Social connectivity in America: changes in adult friendship network size from 2002 to 2007. *American Behavioral Scientist*, 53, 1148–1169. <https://dx.doi.org/10.1177/0002764209356247>.

BALÁZS ANDRÁS¹

A MAGDOLNA NEGYEDBEN ÉLŐ ROMA SZEGÉNY CSALÁDOK TÁRSAS KAPCSOLATAI ÉS BARÁTI VISZONYAI

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.31>

ABSZTRAKT

Az alábbi tanulmányban a budapesti VIII. kerületi Magdolna negyedben élő roma szegény családok társas kapcsolatait, baráti viszonyait és azok életszervezési funkcióit, hétköznapi életvezetésre gyakorolt hatásait vizsgálom. Arra kerestem a választ, hogy a Magdolna negyedben fellelhető mikroszegregátumoknak léteznek-e leírható kapcsolathatárai: van-e átjárás a mikroszegregátumok és a külvilág között földrajzi és társadalmi értelemben, illetve a megismert kapcsolathatárok mennyiben etnikus természetűek. Hasonlóképpen foglalkoztat, hogy a nők és férfiak kapcsolatszerkezetében tapasztalhatóak-e eltérések, a fővárosi tömbrehabilitációk kínálnak-e valós lehetőséget a társadalmi párbeszédre. A dolgozat „sorvezetőjét” jelentő félig strukturált interjúkat a résztvevő megfigyelés, valamint a kapcsolati és fogyasztási naplók eszközeivel egészítettem ki. Eredményeim alapján a kirekesztettség okozta egymásrautaltság sajátos gazdasági együttműködési formákat, cserehálózatokat sző, amelyekben a rokonság mellett felértékelődnek a szomszédság és a jövedelemszerzési tevékenységek állandó résztvevői. Az erős kapcsolatok kiegészülnek a megélhetés és a háztartás fenntartásával összefüggő funkciókkal.

Kulcsszavak: szegénység, városi szegénység, szegénység és etnicitás, lakóhelyi szegregáció, kirekesztettség, kapcsolathálózat, roma

SOCIAL AND FRIENDSHIP NETWORKS OF ROMA FAMILIES LIVING IN BUDAPEST'S MAGDOLNA DISTRICT

ABSTRACT

In this study I aim to summarize the main characteristics of the friend- and relationship structure, and the life-organising functions of poor Roma families in the Magdolna district of Budapest. I try to answer the questions whether the segregated areas in my research – segregated streets and apartment blocks – have definable limits in terms of social connections, if they can be defined in a geographical or social sense, or if these relationships have ethnic boundaries. I also intend to figure out the differences in the relationship structure of women and men, and whether rehabilitation attempts offered real opportunity for social dialogue. In terms of methodology, I supplemented my semi-structured interviews with tools for participatory observation and contact and consumption diaries. Based on my findings, the exclusion creates specific economic co-operations and exchange networks, in which, besides kinship, members of a given neighbourhood and permanent participants of income-generating activities are becoming more valuable. In these communities, strong relationships are complemented by functions related to livelihoods and running households.

Keywords: poverty, urban poverty, poverty and ethnicity, spatial segregation, social exclusion, social network, Roma

¹ Balázs András (kutató, tudományos segédmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiváló Kutatóhely, Szociológiai Intézet)

A MAGDOLNA NEGYEDBEN ÉLŐ ROMA SZEGÉNY CSALÁDOK

TÁRSAS KAPCSOLATAI ÉS BARÁTI VISZONYAI

BEVEZETÉS

A mértékadó társadalmi és politikai elméletek jobbára az intézményesült világban zajló társadalmi folyamatokkal és jelenségekkel foglalkoznak. A szegénység és a kirekesztettség elméletei a formális intézményeken keresztül elért jövedelmeket, társadalmi helyeket, jogállásokat elemzik. Inklúzióként, társadalmi részvételként csupán az azok keretein belül megvalósuló cselekvéseket veszik számba. A társadalmi kirekesztettség terminológiája az intézményi környezetből való kizártságot jelzi, kevesebb figyelmet fordít az informális életvilág hétköznapi viszonyaira. Saját kutatásomban az intézményeket emberi nexusokkal, a piaci integrációt kölcsönösségi viszonyokkal helyettesítő világot a térbeli, társadalmi, kapcsolati elkülönülés határainak leírásával igyekszem bemutatni.

A kortárs szociológia társadalmi tőkével foglalkozó irodalma megkülönbözteti a bizalmon és kölcsönösségen alapuló *megkötő* (bonding), a csoporthatárokon átnyúló, a társadalmi mobilitást elősegítő *hídserű* (bridging), valamint a társadalmi hierarchia magasabb fokán álló, hatalommal rendelkező személyekkel fenntartott *átívelő* (linking) kapcsolatokat (Putnam 2000, Woolcock 2001). Az általam vizsgált középső-józsefvárosi roma családok beszűkülési-bezáródási tendenciái elsősorban a hivatalos világgal való intézményes kapcsolatok és az ún. gyenge kötések (Granovetter 1991) hiányának tudhatóak be. A társadalmi határok átjárását nehezítő körülmények szoros összefüggést mutatnak a Putnam által használt fogalmi megkülönböztetéssel: míg a többségi társadalom kapcsolatrendszerét a granovetteri gyenge kötések és a határokon átívelő *hídserű* (bridging) kapcsolatok dominálják, addig az itt élő szegény családokat a rokonsági viszonyokkal átszótt, Tönnies-i értelemben vett erős közösségi kötések (Tönnies 1983) jellemzik. A belső kohéziót biztosító *megkötő* (bonding) kapcsolatok kizárólagosságát csupán a városrehabilitáció és az azokkal megjelenő vegyes intézmények oldják.

Messing Vera szegény családok kapcsolathálózatainak sajátosságait feltáró tanulmányai rámutatnak, hogy a roma szegények számottevően kapcsolatszegényebbek, mint az azonos státuszú nem roma sorstársaik (Messing 2006, Messing–Molnár 2010). Messing Vera hipotézisét a fővárosi roma szegény családok gazdálkodási-életszervezési stratégiái is megerősítették. A Magdolna negyedben élő roma szegény családok más társadalmi csoportokhoz vezető „gyenge kapcsolatainak” (Granovetter 1991) kiterjedtsége számottevően korlátozottabb, mint a környékbeli nem cigányoké. Közösségen kívüli ismerőseik száma nem csupán alacsonyabb, hanem a velük folytatott kommunikációra is a bizalmatlanság és a távolságtartás jellemző. Az „erős kötések” (szoros és kölcsönös családi, rokoni, közösségi kapcsolatok) tekintetében viszont – amelyekben a nem romák hétköznapi ápoltság rendszerében lényegében a nukleáris családra szűkül – a romák kapcsolatszerkezete szélesebb és intenzívebb.

Messing a roma szegény családok között fennálló viszonyrendszert vizsgálva árnyalt képet fest a cigány háztartások támogató kapcsolatairól is. A szerző a rendelkezésre álló világbanki adatokat és a hazai etnográfiai vizsgálatok eredményeit elemezve megkérdőjelezi azt a felfogást, amely szerint a romák kiterjedt családi és közösségi kapcsolataiknak köszönhetően védettebbek lennének a szegénységgel szemben, mint a hasonló helyzetű nem romák (Messing 2006). Messing Vera arra is felhívja a figyelmet, hogy az etnikai alapon szerveződő szegény csoportok bezárkózási tendenciáinak értelmezéséhez a kapcsolati háló elemzése fontos támpontot adhat, ám ez a megközelítés itthon kevésbé elterjedt. Az idézett szerzők munkáit (Messing 2006, Messing–Molnár 2010, Messing–Molnár 2011), valamint a romák társadalmi tőkét vizsgáló Tárki-kutatásokat (Albert–Dávid 2006) leszámítva a hazai cigányság kapcsolatszerkezetéről keveset tudunk. A kapcsolathálózat szerepéről a szegregálódó térségek új mintáit feltáró kutatásaiban Virág Tünde írt visszatérően (Virág 2008, 2017, 2018). Legutóbb a nyíregyházi Huszár- és Keleti telepeken élők egocentrikus kapcsolathálózatának néhány jellemzőjét mutatta be egy tanulmány, melyben Huszti Éva az erős kötések közül a bizalmas kapcsolathálózatot, illetve a barátok számának alakulását, a gyenge kötések létrejöttének korlátait vizsgálta meg (Huszti 2019).

Mielőtt a Magdolna negyedben élő roma szegény családok baráti és társas viszonyainak részletesebb elemzésére rátérnék, röviden össze kell foglalnom Albert Fruzsina és Dávid Beáta hivatkozott kutatásának legfontosabb megállapításait, amely jelen kutatás fontos összehasonlítási alapját is jelentette. Az 1000 fős, országos, illetve 800 fős, országos reprezentatív cigány mintán végzett 2004-es vizsgálat eredményei alapján a roma népesség az erős rokoni kötések szempontjából előnyösebb helyzetben van, mint a többségi társadalom, ugyanakkor kapcsolathálózatuk jóval kevésbé heterogén összetételű.

Magyarországon a legbizalmasabb kapcsolathálózatokban a nem rokon barátok száma még az ezredforduló után is elenyésző: az emberek döntő többsége rokonaival, szűkebb családtagjaival, házas-, illetve élettársával, szülőjével, gyermekével vagy testvéreivel beszél meg legszemélyesebb ügyeit. A bizalmasként megnevezett személyek a két mintában közel azonos számúak, eltérést csupán abban találhatunk, hogy a romák testvéreiket és sógoraikat, sógornőiket inkább, nem rokon barátokat pedig kevésbé sorolják lelki támaszaik közé. A teljes felnőtt népességben a nőknek szignifikánsan több – jellemzően szintén rokonaik közé tartozó – bizalmasuk van. A férfiak inkább az ellenkező neműeket (67 százalék), míg a nők nagyjából azonos arányban említettek férfi és női bizalmas viszonyokat. A roma mintában is hasonló tendencia érvényesül, ám a nemiszerep-elvárások eltérésére utalhat, hogy a cigány férfiak magasabb arányban tárgyalják meg férfitársaikkal a problémáikat (Albert–Dávid 2006).

A romák mindössze 4 százaléka él magányosan, nagy többségük – közel 70 százalékuk – gyermekeivel és házas-, vagy élettársával lakik együtt. A roma háztartásokban átlagosan 5,1 főt találunk, ami közelítőleg 2 fővel több a teljes felnőtt népesség átlagos családméreténél. A kutatás eredményeiből azonban az is kiolvasható, hogy a kapcsolathálózat kiterjedtsége csak áttételesen etnikum-specifikus jelenség: a nagyobb háztartásban élők mindkét minta alapján több bizalmassal rendelkeznek. Bár a roma népességben jelentősen magasabb a barátok, ismerősök száma, a vizsgálat rávilágít a romák társadalmi elszigeteltségére is: az egyedül élő romák között a nem romákhoz képest tízszeres az egyetlen bizalmassal sem rendelkezők aránya. A roma megkérdezetteknek ráadásul több roma barátja van, és magasabb számban akadnak olyanok, akiknek egyáltalán nincs

többségi bizalmasa. Csak roma barátja leginkább azoknak van, akik nem jártak középiskolába, illetve az oktatási rendszerből korán lemorzsolódtak (28 százalék).

Az idézett kutatásban résztvevők a lakossági mintában átlagosan 13, a roma mintában 21 embert soroltak azok közé, akikkel általában együtt töltik szabadidejüket. Az iskola-, és munkatársakkal nagyobb arányban járnak össze a többségi mintába tartozó személyek, a roma csoportban a rokonsági-szomszédsági időtöltések felülreprezentáltak. Utóbbi eltérés magyarázata, hogy a romák többsége viszonylag rövid ideig és gyakran szegregált iskolába jár – ahogyan a következőkben is látni fogjuk, – ingatag és rendszertelen munkaalkalmak szintén a közvetlen környezetükbe zárják őket (Albert–Dávid 2006).

A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSE

Kutatási kérdéseim a Magdolna negyedben élő roma szegény családok társas kapcsolatainak és baráti viszonyainak feltárására irányulnak. E tanulmányban azok életszervezési funkcióit, hétköznapi életvezetésre gyakorolt hatásait vizsgálom meg. Tanulmányom célkitűzései a következők:

- Elsősorban arra keresem a választ, hogy a Magdolna negyedben fellelhető mikroszegregátumoknak léteznek-e leírható kapcsolathatárai: van-e átjárás a mikroszegregátumok és a külvilág között földrajzi és társadalmi értelemben, illetve a megismert kapcsolathatárok mennyiben etnikus természetűek; valamint a fővárosi tömbrehabilitációk kínálhatnak-e valós lehetőséget romák és nem romák között társadalmi párbeszéd kialakítására.
- Megpróbálom tisztázni, hogy a kirekesztettség létrejöttének állapotában milyen szerepet töltenek be a rokonság, a barátság, és a szomszédság kötelékei; az itt élők számára erős kapcsolataik miként egészülnek ki a megélhetés és a háztartás működésének biztosításához szükséges funkciókkal. E tanulmány központi kérdése, hogy az egymásrautaltságban milyen közösségi rutinok, cserehálózatok, szokásrendek pótolják a hiányzó társadalmi intézményeket.
- Kutatásom arra a kérdésre is kiterjed, hogy az érintett kerületrészekben található szegregátumszerű utca- és bérházcsoportok – külön-külön vagy együttesen – nevezhetőek-e közösségnek; a vérségi, baráti, szomszédsági viszonyok mennyiben kerülnek egymással átfedésbe; milyen súllyal vannak jelen és milyen szerepet töltenek be a családok gyenge kötéseit.
- Hasonlóképpen foglalkoztat, hogy a nők és a férfiak kapcsolatszerkezetében tapasztalhatóak-e eltérések.

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Jelen tanulmány megállapításai a budapesti VIII. kerületi Magdolna negyedben élő roma szegény családok kapcsolathatárait feltáró doktori disszertációm eredményein alapulnak.² A vizsgált kerületrészben élők társas kapcsolatainak és baráti viszonyainak vizsgálata során elsősorban a „puhább“, megértő módszerekre támaszkodtam. A dolgozat „sorvezetőjét” jelentő félig strukturált interjúkat a résztvevő megfigyelés, valamint a kapcsolati és fogyasztási naplók eszközeivel egészítettem ki.

Az egyes témacsoportokhoz szabott 10-12 nyitott kérdés az interjúalanyok kapcsolatszerkezetére fókuszált: a kapcsolathálózat feltárásán, a napi érintkezések és azok életszervezési funkcióinak leírásán túl a bejárt földrajzi távolságokra is rákérdeztem. A földrajzi és társadalmi határok átjárhatóságára irányuló félig strukturált interjúk verbális információit a résztvevő megfigyelések során keletkezett terepnaplóim tanulságaival vettem össze. Beszélgetőtársaimat napi mozgásaik feltérképezése érdekében gyakran hosszú órákon át kísértem. Sétáink alkalmával igyekeztem megfigyelni és rákérdezni az útközbeni – akár csak a köszönések erejéig realizálódott – kapcsolatok természetére, a szorosabb és felszínesebb érintkezések sajátosságaira.

A beszélgetőpartnereim közül 10 személyt kapcsolati és fogyasztási napló vezetésére is felkértem. Az erre vállalkozók egy héten keresztül napi érintkezéseik mellett vásárlásaikat és azok helyszíneit is feljegyezték. Az érintetteket arra instruáltam, hogy költségeik rögzítése során ne csupán az egyes tételekhez kapcsolódó összegeket, hanem a felmerülő cserék, szívességek és baráti meghívások alkalmait is írják le. Utóbbiakból az egyirányú kiadások mellett a közösségen belüli kölcsönösségek és viszonyosságok szokásaira is következtetni lehet. A kapcsolati és fogyasztási naplók alkalmazása az interjúk és a résztvevő megfigyelések során szerzett információk pontosításában segített. A kapcsolati naplók részletesebb képet nyújtottak a kapcsolathálózat méretéről (hány fő alkotja a kapcsolati hálót), összetételéről (szociodemográfiai jellemzők), valamint a kapcsolatok funkciójáról és „erősségéről.” Bár a naplók vezetése olykor elmaradt, máskor csupán utólag került rekonstruálásra, a rögzített információk mégis tükrözik az adott személy kapcsolati prioritásait. Mivel az utólagos rekonstrukciók esetén a megkérdezettek jellemzően az érzelmileg meghatározó érintkezéseiket elevenítették fel, ezek az alkalmak betekintést engedtek a bizalmi viszonyok természetébe is.

Az interjúk és egyéb források feldolgozásakor az esetszintű megértésre törekedtem: eleinte interjúalanyaim hétköznapi mozgásait és kapcsolattípusait kívántam megismerni. Később az egyes individuális interjúkból, kapcsolati és fogyasztási naplóból a háztartások, rokonsági rendszerek, baráti kapcsolatok működési logikájára általánosan érvényes következtetéseket próbáltam levonni. Mivel egyszemélyes, kvalitatív eszközt alkalmazó kutatás keretében a Magdolna negyed egészét felmérni képtelenség, ezért kutatásom során a közösségek struktúráját és működésük dinamikáját helyeztem a vizsgálat középpontjába. Míg a hálózatkutatások hagyományosan a kapcsolatok kiterjedtségére és intenzitására koncentrálnak, addig saját kutatásomban azok tartalmi elemzése is hangsúlyosan megjelenik.

Kutatásom elsősorban a Budapest VIII. kerületében elhelyezkedő Magdolna negyedre fókuszál. A nyugat-európai, észak-amerikai nagyvárosok kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegény-

² Balázs, A. (2020) Család és szomszédság a Magdolna negyedben – Gettó-e a szegregátum, kézirat

negyedeivel szemben Józsefvároson belül is csupán szegregátumszerű kerületrészeket találunk (Ladányi 2005). A leromlott állapotú bérház- és utcacsoportok kiemelt vizsgálatát a negyed sajátosságai indokolják.

A 2011-es népszámlálás adatai alapján a Magdolna negyed társadalmi és lakhatási viszonyai jelentősen eltérnek a kerület más városrészeitől. Bár Józsefvárosban a száz főre jutó lakásállomány az országos átlagnak megfelelő, ezen belül igen magas az egyszobás és az alacsony komfortfokozatú otthonok aránya. Különösen az önkormányzati tulajdonú lakások körében figyelhető meg a minőségi lakások hiánya (Futó 2003). A rossz minőségű lakások a kerületen belül ráadásul nem egyenletesen helyezkednek el. A leromlott lakásállomány legnagyobb része Középső-Józsefvárosban a Baross utca és a Népszínház utca közötti területen, ebben a sávban pedig főként a Magdolna negyed határain belül tömörül.³ Az egyszobás lakások aránya a Magdolna negyeden belül meghaladja az 50 százalékot (KSH 2011). Az itt található lakásokban jellemzően több generáció él együtt, a háztartások tagjainak száma magasabb, mint a kerület más utcaiban (Futó 2003, Alföldi 2008).

A kutatás alanyai a vizsgált kerületrészben élő 18 és 58 év közötti, maximum nyolc általános iskolai, illetve szakmunkás végzettségű személyek, akik valamennyien a nukleáris családnál nagyobb háztartásban élnek. Interjúalanyaim kiválasztása során – az előző szempontok érvényesítése mellett – a hólabda módszert használtam: mivel a kérdezettek jellemzően saját ismeretségi körükből ajánlottak további beszélgetőpartnereket, így a megszólalók egy része egymással rokonsági-szomszédsági, illetve baráti viszonyban áll.⁴ A nemi szerepek feltételezett különbözősége miatt interjúalanyaim kiválasztásakor a női-férfi arányok kiegyenlítetttségére (27 női és 23 férfi interjúalany) törekedtem. A kutatási alanyokon kívül meginterjúvolt pedagógusok és szociális szakemberek a Rosa Parks Alapítvány Láthatatlan tanodája, a Ferencvárosi Tanoda, a Józsefvárosi Biztos Kezdet Gyermekeház, a FiDo Ifjúsági Központ, a Lakatos Menyhért Általános Iskola és Gimnázium, valamint az egykori Józsefvárosi Roma Szolgálat munkatársai (8 fő) voltak. Félig strukturált interjúimat 2015 szeptemberétől 2019 márciusáig rögzítettem.⁵

A szakirodalomban – a rasszjegyek, nyelvi és kulturális sajátosságok, identitás, közösséghez tartozás érzése stb. alapján – kialakított sokrétű cigányságfogalom „dekonstrukciója”, illetve alkalmazása a vizsgálódás alanyaira meghaladja e tanulmány kereteit. Munkadefinícióként azt a megközelítést fogadtam el, hogy a külső megítélés szerint a „nyócker sűrűjének” tekintett Magdolna negyed szegregátumszerű bérház- és utcacsoportjai eleve „cigány lakóövezeteknek” számítanak. A másik oldalról pedig az itt élők – olykor kényszeredetten elfogadva a rájuk vonatkozó stigmát, máskor büszkén vállalva etnikai hovatartozásukat – szintén cigánynak, romának vallották magukat. Ennyiben kijelenthető, hogy beszélgetőpartnereim pusztán annál a ténynél fogva, hogy mindannyian a Magdolna negyed legszegényebb bérházainak lakói, a többségi társadalom számára egységesen romának minősülnek.

3 A Magdolna negyed Józsefváros Népszínház utca – Teleki tér – Dobozi utca – Baross utca – Koszorú utca és Bérkocsis utca által közrefogott területe.

4 A bizalmi viszony kiépüléséhez jelentősen hozzájárult a Kesztyűgyár Közösségi Házban évekkorábban végzett önkéntes tevékenységem, majd a Ferencváros és Józsefváros határán működő Esély Közösségi Egyesület és Közért Egyesület munkatársaként eltöltött hosszabb időszakom.

5 A legtöbb „klasszikus interjú” spontán kialakult beszélgetés előzte meg. Általában a megkezdett párbeszéd során utaltam rá, hogyha nem volna ellenükre akár az adott pillanatban, akár később szívesen rögzítenék néhány fontosabb elbeszélést. A szövegű rögzítés jegyében hangfelvétel készítésére törekedtem, amikor ez elől elzárkóztak, akkor szavaikat írásban jegyeztem le.

KAPCSOLATI MODERNIZÁCIÓ VS. BEZÁRKÓZÁS

A személyes kapcsolathálózat kiterjedtsége és összetétele jelentős hatást gyakorol a társadalmi integrációra: alapvetően befolyásolja az egyén lehetőségeit, életútját, munkaerő-piaci pozícióját (Dávid et al. 2017). A kapcsolati hálók jellemzésekor három tényezőt szoktak megvizsgálni: az ismerősök számát, a velük fenntartott kapcsolat intenzitását, valamint a köztük fennálló kötelékek jellegét és funkcióit.

A rendszerváltás előtti időszakban a hazai népesség személyes kapcsolatrendszerére a szűkösség és a családiasság volt jellemző: a kapcsolatok többsége a rokonsági rendszerekbe ágyazódott (Angelusz–Tardos 1991, Utasi 1991). A rendszerváltás gazdasági-társadalmi megrázkódtatásainak köszönhetően a kilencvenes években a családi kapcsolatok dominanciájának erősödése, az egyéni kapcsolathálózatok méretének további beszűkülése mutatható ki (Angelusz–Tardos 1998, Albert–Dávid 1998, Utasi 2002). A támogató kapcsolatok szempontjából egyfajta „osztályspezifikus bezáródás” is végbement, mely révén az egyes társadalmi csoportok saját határaik közé kényszerültek (Angelusz–Tardos 1998, Utasi 2002, Albert–Dávid 2003).

A kapcsolathálózat modernizációja a kétezres évek második feléig váratott magára: a személyes kapcsolathálózatok relatív bővülése mellett a korábbi „családtag-bizalmasok” funkcióit a baráti viszonyok vették át. A kapcsolathálózat kiterjedtségét, valamint az interakciók számát illetően már nem mutatható ki szignifikáns nemi alapú különbség (Albert–Dávid 2015, Gerő–Hajdú 2015). Általános tendencia ugyanakkor, hogy míg az iskolai végzettség emelkedésével nő a barátok száma, addig az alacsonyabb képesítéssel rendelkezők – számszerűen is szűkebb – ismeretségi körét továbbra is a család biztosítja. A szakmunkásképzőt, szakiskolát végzetek körében a rokonság mellett a szomszédság játszik szerepet a kapcsolati tőke bővítésében (Dávid et al. 2017).

A következőkben az országos vizsgálatok tapasztalatait a kutatási területemen élők kapcsolati mintázatával vetem össze. Elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy a Magdolna negyed roma szegény családjai tekintetében felismerhetők-e más magyarázó tényezők az ezredforduló kapcsolati modernizációjával ellentétes folyamatokra.

ROKONSÁG ÉS SZOCIÁLIS KAPCSOLATOK

A rendszerváltás környékén vidékről Budapestre érkező roma családok számára a főváros eredetileg a kiemelkedést jelentette, ám 1989 után a beköltözők társadalmi mobilitása megrekedt. A fővárosban felnövekvő generáció gyökértelen maradt: sem szakmai, sem helyi identitása nem alakult ki. A létbizonytalanság és a tömbrehabilitációk okán sokak gyermekkorra ráadásul kényszerű költözések történetévé vált (Ladányi 2005). A családok egy részénél a vidéki rokonsággal, a korábbi szokásrendszerrel is meggyengült a kapcsolat. Megfigyeléseim alapján a fiatalok jelentős része sem megélt múlttal, sem reményteljes jövőképpel nem rendelkezik.

A Budapesten megtelepedett családok kapcsolati előnyei egy generáció alatt elenyésztek: míg a késő nyolcvanas, kora kilencvenes években Budapesten szerencsét próbálók heterogén társadalmi-etnikai összetételű munkahelyi kapcsolatokkal rendelkeztek, addig az itt felnövekvő fiatalok magasabb státuszú csoportokkal való érintkezése korlátozott. Hídszerű és átívelő kapcsolataik hétköznapi életükben minimális szerepet játszanak, baráti és munkajellegű viszonyaik a rokonsági rendszerekbe szorultak vissza.

Ugyan a főváros szegregátumszerű kerületeirészeit kevésbé sújtja az aprófalvak fizikai elszigeteltsége, ám az itt élők helyzete szintén az izolálódás jellegzetességeivel írható le. A vérségi kötelékek dominanciája azonban nem megy feltétlenül a kapcsolatbővítés kárára: a rokonság gyakran híd szerepet tölt be az egyén és a szélesebb közösség viszonylatában. A társadalmi kapcsolatok „közelségi rendszerekbe” (rokonsági, szomszédsági viszonyokba) ágyazottságát jelzi, hogy interjúalanyaim jelentős része bizalmi viszonyokra utalva szintén egy-egy családtagot, ház- vagy utcaszomszédot neveztek meg. Az országos kutatások eredményeivel összhangban a legalacsonyabban képzett, leghátrányosabb helyzetű családok esetében szinte kizárólag a szomszédság szolgál a kapcsolatszélesítés alapjául.

Különösen igaz ez a megállapítás a a tankötelezettségi életkort betöltött, illetve az oktatási rendszerből korán lemorzsolódott nők esetében. Női beszélgetőtársaim rendszerint arról számoltak be, hogy azokat kivéve, akiket amúgy is a szomszédságból ismertek, egykori iskolai kapcsolataik közül semmilyen viszonyuk nem maradt fenn. Barátként leggyakrabban saját unokatestvéreikre, ház- és utcaszomszédokra, illetve a párjuk baráti köréhez tartozó asszonyokra hivatkoztak:

„Azokat leszámítva, akiket amúgy is ismertem, nekem az iskolából nem maradt vissza semmilyen kapcsolat. Legjobb barátomnak a húgomat (unokahúg) és a férjem barátjának a feleségét mondhatom” (Nő, 22 éves).

Férfi interjúalanyaim esetében a baráti viszonyok túlnyomó többsége szintén a családi kapcsolatokkal, a belátható, néhány bérháztömbre korlátozódó szomszédsággal van átfedésben. A munkahelyi, szomszédsági alapon létrejött barátságok lényegében a rokoni viszonyokkal egyenértékűként kerültek említésre, egyedül a sporttársi kapcsolatok jelentenek kivételt a vérségi gyökerű nexusok között. A jellemzően homogén társadalmi-etnikai összetételű baráti kört csupán a sportprogramok során szerzett ismeretségek teszik színesebbé:

„Diszkóba az öcsémmel, a testvéreimmal (unokatestvérek), meg a Baluval (szomszéd és munkatárs) járok. Néha csatlakozik a néném (nagynéni) ura, ha bosszantani akarja az asszonyt. Kocsmába ugyanezekkel járok, meg akik még velünk dolgoznak. Néha apu is velünk tart. Még foci után van, hogy beülünk egy sörre a csapattársakkal, de az ritkább alkalom” (Férfi, 32 éves).

A szervezett sportolás során (sportklubokban, egyesületekben) megismert barátok mellett a városrehabilitáció során megújított közparkokban spontán kialakuló kapcsolatok jöttek még szóba, ám ezek ritkán mutatnak túl a közös szabadtéri aktivitásokon.

A KAPCSOLATOK SZEREPEI ÉS FUNKCIÓI

A vonatkozó szakirodalom a kiterjesztett családok leírása során a vérségi kötelékek szervezőerejét emeli ki (Durst 2002, Kovai 2015). A fővárosban azonban a vérségi kapcsolatok teljességét már csak a családok földrajzi távolsága miatt sem lehetséges fenntartani. Bár a társadalmi határok megmerevedésével interjúalanyaim kapcsolatai jelentős arányban a rokonsági rendszerek keretei közé szorultak, legalább ennyire igaz, hogy erős kötések idővel szintén „családiakká”, „fogadott családiakká” válnak.

A fővárosi roma szegény családok gazdasági, életszervezési nehézségeik esetén a rokonsági-szomszédsági ismeretségeiket mozgósítják. A kapcsolatháló beszűkültségét, a csoportthárok átjárhatatlanságát jelzi, hogy

a rendszeresen segítséget nyújtók pusztán e viszony okán is a „fogadott nagycsalád” tagjává válhatnak. Közben a középosztálybeli világban a háztartás az egy kasszáról élők csoportját jelöli, az általam vizsgált szegény családok esetén a közösen gazdálkodók köre – Polányi Károly „szubsztantív gazdaság” fogalmára utalva (Polányi 1976, Krémer 2015) – szélesebben értelmezendő: a piacin kívül magában foglalja az egyéb gazdasági motívumokban (önellátásban, ajándékok reciprocitásában, közösségi redisztribúcióban stb.) való együttműködést is. A „nagyháztartás” az egymással valamiféle gazdasági kooperációban, cserehálózatban érdekelt személyek közösségét öleli fel. Ennek a bonyolult, a megélhetésben a legkülönbébb viszonyosságokat szokássá, sőt rutinná emelő mechanizmusnak a vérségi kapcsolatok csupán a keretét jelentik.

A barátokra, állandó munkatársakra, közvetlen szomszédságra is kiterjedő kölcsönös segítségek hálózatát a bizalmi viszonyok kötelmei tartják fenn. Tekintve, hogy a „nagyháztartás” a gazdasági közösségen túlmutató jelentőséggel bír, az abba való bekerülés gyakran a szűk családba történő befogadás előszobája:

„A Jutka néni (szomszéd) az nekünk eredetileg nem volt rokonunk, csak ahogy a férje meghalt, utána anyuval már sok mindent együtt csináltak. Igazából az ő gyerekei, meg mi szinte együtt nevelkedtünk, olyan volt a két ház (lakás), mintha egybe lenne építve. Aztán később, ahogy a bátyám elvált az asszonyától össze is jött a Zsanettel, a Jutka néni idősebb lányával. Már közös gyerekük is van” (Nő, 27 éves); „Apám egy munkatársa addig járt hozzánk, amíg összejött a nénémmel (nagynéni). Azóta itt él velünk. Már neki is csak cigány barátai vannak, ő is cigány lett” (Férfi, 21 éves).

Mialatt a vérségi kapcsolatok egy része elveszíti funkcionális szerepét, akár a közvetlen szomszédság, akár a jövedelemszerzési tevékenységek állandó résztvevői felértékelődnek. Ennek megfelelően barátságok a hagyományos, középosztálybeli értelemben alig léteznek. Az erős kötések szinte mindegyike „többdimenziós”: a tisztán lelki-bizalmi-rekreációs rendeltetéseken kívül a megélhetés és a háztartás fenntartásával összefüggő szerepet is betölt. A baráti társaságok a férfiak esetében a rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok tagjaival, míg az asszonyok viszonylatában a rendszeres anyagi-életszervezési támogató kapcsolatokkal mutatnak átfedéseket. Ezek a nexusok a középosztálybeli értelemben vett barátságoknál lényegesen szorosabbak: résztvevői nemcsak bizalmi szempontból, hanem egzisztenciálisan is egymásra utaltak:

„A barátnőmmel (szomszéd) mindig egymásnál vagyunk. Ő is itthon van a gyerekekkel, gyakran együtt is főzünk. Kinek hogy van pénze, aszerint beosztjuk, melyikünkénél vagyunk. (...) Megmondom őszintén, hogy én pénzt is csak a testvéreimnek, meg neki adok. Úgyis látom, mikor keresett az ura, akkor visszaadják rögtön mielőtt elköltik” (Nő, 26 éves).

A rögzített interjúk, valamint a fogyasztási naplók alapján a rendszeres pénzbeli kölcsönadói-kölcsönvevői hálózatok átlagosan 3–5 személyt foglalnak magukba, a természetbeli megsegítések esetén pedig családonként átlagosan 4–8 személy kölcsönös támogatására számíthatnak visszatérően. Ezek között egyharmad-kétharmad arányban találunk szomszédsági-baráti, illetve rokoni-baráti viszonyokat. A természetbeli segítség elsősorban élelmiszerek, ruhaneműk, háztartásbeli és a gyermekek gondozásához kapcsolódó feladatok megosztását jelenti. E viszonyokban a főzési alapanyagok, háztartási eszközök cseréi, kölcsönei is jellemzőek. A szívességek nemcsak a naturáliák átengedésében, hanem kevésbé tárgyiasult formában is megjelennek: a módosabb rokonok, barátok otthonában való rendszeres napközbeni tartózkodás épp úgy csökkenheti a rezsiköltségeket, mint a szennyes áthordása az automata mosógéppel rendelkező szomszédhoz.

KAPCSOLATOK ÉS TÁRSADALMI TEREK

Noha a kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegénynegyedek Budapestre sosem voltak jellemzőek, a kétezres évek városrehabilitációs programjainak hatására a főváros „történelmi szegénynegyedei” – akár Józsefváros, akár Ferencváros viszonylatában – még inkább fragmentálttá váltak, szét-töredezték. Mára kutatási területemen háromféle szegregációs minta figyelhető meg: a rehabilitációban részt vett és az abból kimaradt bérházak, valamint az adott területen létrejött új építésű társasházak utcán belüli arányai határozzák meg a társadalmi, demográfiai és etnikai csoportok térbeli elkülönülését.

Bár a rehabilitációs kísérletek, a helyi lakásgazdálkodás és az ezekkel részben összefüggő ingatlanpiaci változások hatására a kerületrész szegregátum jellege jelentősen oldódott, a nagyarányú dzsentrifikáció a hátrányos helyzetű családok további bezárkózását eredményezte. A középosztálybeli lakók igényeihez alkalmazkodó helyi szolgáltatóipar, a köztereken és közintézményekben érvényesülő rendparti szemlélet az eltérő anyagi és kulturális háttérű rétegek számára kevés találkozási, barátkozási lehetőséget biztosít.⁶

Mivel a dzsentrifikálódó területekre beköltözők szabadidejüket jobbára a főváros belső kerületeiben töltik, a hátrányos helyzetű családok pedig egyre szűkebb fogyasztói csoportot képviselnek, a negyed leépülő vendéglátóipara sem kedvez az interkulturális kapcsolatok kialakulásának. A folyamatokat jól illusztrálja, hogy az egykor éttermekben, italmérésekben gazdag kerületrész üzletei az elmúlt években sorra bezártak: ma a Magdolna negyed teljes területén mindössze három „klasszikus kiskocsmá” üzemel. A bérházak kapualjai, belső udvarai és függőfolyosói mellett a közösségi élet – az alkohol-árusítással is foglalkozó – dohányboltok, illetve a még működő kisboltok előtti járdaszakaszokon zajlik.⁷

Minthogy az átalakuló társadalmi összetételű kerületben a vendéglátóipari egységek jelentős része profilt váltott – a megmaradt helyeken pedig szintén emelkedtek az árak, – a közösségi összejövetelek a családok közvetlen környezetébe szorultak vissza. A nagycsaládi struktúra felváltva gondoskodik a szórakozásról, így a nyilvános helyen történő időtöltéshez képest ezek az események költségmentesítést is eredményeznek:

„Már nem úgy van itt, mint régen, hogy csak betérünk bárhova. Régen minden étteremben játszottak, dolgoztak cigányok a Népszínház utcában. Ma csak a férjem iszik munka után, de az is csak ott, ahol ismerik vagy a magyar barátaival. Inkább egymásnál jön össze a család, úgy érezzük jól magunkat” (Nő, 56 éves).

Tekintve, hogy a baráti kapcsolatok is jórészt a rokonsági rendszerekhez kötöttek, a közös buliknak és multságoknak elsősorban egymás lakásai adnak otthont. A szűkös lakásviszonyok okán a közös multságokhoz a gangszomszédok és egyéb házbeli barátok is csatlakoznak. A közvetlen rokonságon túl szívesen látott vendégek a férfiakkal egy brigádban dolgozók, illetve a családi vállalkozások alkalmazottai. A közös ünneplés a hétköznapi szűrkeségének oldásán túl a rokonsági, üzleti és szomszédos viszonyok megerősítését is szolgálja.

⁶ Kutatásom a 2019-es önkormányzati választások előtt lezárult, így e dolgozat a jelenlegi kerületvezetés integrációs törekvéseit nem vizsgálta.

⁷ Az önkormányzat a 2017. január elseje után megnyitott üzletek számára a szeszesital értékesítést nem engedélyezte, ezért a vegyesboltok célközönségük megtartása érdekében újabban helyben főzött kávékat kínálnak.

A privát tér hiánya miatt az ifjúsági közéletnek a kapualjak, a környező parkok, játszóterek adnak helyet. A fiatalok számára az azonos státuszú kortárs csoport berkein belül kerül sor a környező világ felfedezésére. Ahogyan valamennyi élettevékenység, úgy a „gyermekbandák” is területi alapon állnak össze. Az egyes csoportok identitását tagjaik bérház, utca és kerületi hovatartozása jelenti. A szélesebb közeg ellenséges légkörében a fiatalok számára a földrajzi és lélektani határok átlépéséhez a kortársakból alakult baráti társaságok teremtenek magabiztosságot. Bár a kriminális cselekmények elkövetése szintén csoportosan történik, a galeri-jellegű kamaszcsoportokat a felnőttek megtűrik. A szülők sokszor jobban rálátnak a rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő gyermekbandák tevékenységére, mint a tőlük távoli iskolai hétköznapokra.

BELSŐ CSOPORTHATÁROK

A Loic Wacquant (2011) által lakóhelyi megbélyegzésként leírt jelenség nem csupán a többségi társadalom irányából érkezik, hanem a belső érintkezéseket, baráti kapcsolatokat is meghatározza. Egyes lakcímek és házsámok a helyi közösségen belüli státushierarchiát is befolyásolják, bizonyos bérházakhoz tartozó házsámok önmagukban is jelentéssel bírnak. Bár a tömbrehabilitációknak köszönhetően a „Nyócker”, mint stigma valamilyest veszített egységesen negatív konnotációjából, az utcanevek egy része továbbra is a nyomor és a bűnözés szinonímjaként használatos. Az általam megismert, illetve a szakirodalom által feltárt belső megbélyegzések általában az adott bérházban nagyobb arányban fellelhető csoport valamilyen származási (például a Dzsumbuj néven elhíresült bérkaszányákból beköltöztetettek) vagy életviteli (például drogfogyasztók vagy terjesztők) ismérvére utalnak:

„Itt a környéken kint lehet nyolcig (a gyermek), de csak a Kálváriáig (Kálvária tér) engedem. A Dióba (Diószegi Sámuel utca) már ne csavarogjon, arra drogok népség lakik, a Korányin (Korányi Sándor utca) meg kint állnak a lányok szép sorba. (...) Arra csak bajba keveredik, jobb neki itt mifelénk” (Nő, 39 éves).

Mivel a környékbeli szegény családok tagjainak hétköznapi mozgása csupán néhány utcacsoportot foglal magában, a kerületek lényegében egy-egy falunak, míg az azon kívül élők – az azonos szociokulturális háttér ellenére – idegennek számítanak. Ennek megfelelően a helyi családok bérház-, utca- és negyedidentitása mind a baráti viszonyok, mind a párkapcsolatok esetén meghatározóak és a rokonsági kapcsolatokhoz mérhető jelentőségűek:

„Egész gyerekkoromban csak nyolc kerületiikkel barátkoztam, ide a csuklómra is varrattam a nyolcast római számokkal. Itt a Lujzában, a Doboziban, a Magdolna utcán mindenkit ismerek. A feleségem is innen való, a Karácsony Sándor utcában laktak sokáig, aztán átköltöztek a szomszéd házba” (Férfi, 25 éves).

A belső hierarchia tekintetében szintén jelentőséggel bír az autentikus közösségek hagyományőrző ambíciója, illetve a kvázi kiemelkedett családok elkülönülési törekvése. A Magdolna negyedben élő csekély számú oláh cigány család nyelvi és kulturális önazonosságának megőrzésére törekszik, ahogyan néhány sikeres muzikus (romungró) família is a saját közösségükből érkező baráti kapcsolatokat, házaseleket preferálja. Mivel az itt élők tehetősebb része idővel elhagyja a kerületet, a kertvárosokba (például Pesterzsébetre, Csepelre stb.) költözők gyermekeik számára szintén magasabb státuszú partnereket szánnak.

A KAPCSOLATHÁLÓZAT NEMI ALAPÚ ELTÉRÉSEI

Míg a romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló kutatások arra jutottak, hogy a cigány nők férfitársaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek (Albert–Dávid 2006, Kotics 2012), fővárosi interjúalanyaim beszámolóiból ellenkező kép rajzolódik ki. Az etnikailag és társadalmilag is színesebbé váló helyi intézmények mindennapjaiban ugyanis elsősorban a családok nőtagjai vesznek részt. Bár a környékbeli asszonyok kevesebbet mozdulnak ki megszokott lakókörnyezetükből, gyermekeik óvodai, iskolai hétköznapi lehetőséget biztosítanak kapcsolati hálójuk szélesítésére.

Az eltérő társadalmi helyzetű családok közelsége néha képes feloldani a kölcsönös tartózkodást. A beköltöző középosztálybeliek egy része ugyan nyitottan viszonyul a kényszerű szomszédsághoz, leereszkedő közeledésük azonban partneri viszony helyett – a külső szemlélő számára – inkább patrónus-kliens viszonyra emlékeztet:

„Néhány anyukával jóban vagyok a környéken. Tudják, hogy cigányok vagyunk, de mindig kedvesek. Az egyik családhoz el is járok takarítani, de mások is kérték már, hogy szaladjak el a postára vagy vigyázzak a gyerekre, amíg fodráshoz, körmöshöz mennek” (Nő, 26 éves). A közös társadalmi terekben létrejövő kapcsolatokban ki-ki a maga előnyeit keresi. A saját közegben nyújtott szolgáltatások az új ismeretségek körében is megjelennek: a magasabb státuszú szomszédságnál való takarítás, kisegítés, gyermekfelvigyázás a gyenge kötések bizalmi kapcsolatait keresetkiegészítő funkciókkal is ellátja.

A nők szélesebb kapcsolati rendszerét a helyi intézményekben való intenzívebb jelenlét mellett a munkavégzés nemi alapú különbözőségei is megerősítik. Míg a férfiak megélhetését többnyire a rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok biztosítják, a helyi asszonyok a fővárosi szolgáltatóipar alkalmi munkavállalóiként egyes társadalmi-etnikai összetételű közegben dolgoznak. Bár a férfiak építőipari munkavállalóként jellemzően nagyobb földrajzi távolságot járnak be, a feladatvégzés helyszíne és otthonaik között csupán célirányosan közlekednek. Ellenben a családok jóllétét szolgáló, a nők megbecsültségét biztosító háztartásszervezési funkciók bizonyos időközönként megkövetelik a negyedhatárok átlépését. Az „ügyes vásárlások”, jó alkuk és előnyös cserék nyélbe ütése olykor megkívánja, hogy kilépjenek megszokott komfortzónájukból. A bizalmi alapú helyi beszerzési forrásokat rendre kiegészítik az alkalmi ügyletek nagyobb haszonnal kecsegtető külső tranzakciói.

A kapcsolati naplókban nem csupán a kapcsolathálózat, hanem a mozgásformák és mozgástatómányok nemi alapú eltérései is kirajzolódnak. Noha a férfiak negyeden kívüli mozgása korlátozott, szabadidejük eltöltésében szélesebb körű autonómiával bírnak. A kapcsolati naplókban a szomszédos kerületekben élő rokonok, barátok munka utáni felkeresése épp úgy nagyobb arányban került említésre, mint a környezetükben elérhető sportprogramokon, szórakozóhelyeken való időtöltés:

„Ha úgy van kedvem, kiülök egy sörrel ide a ház elé vagy kisétálok a dohánybolthoz és ott iszogatunk, cigizünk a barátokkal. (...) Diszkóba járok még a Calypsoba, meg néha a Blahánál a Stifler bárba. Különböben csak focizni megyek át a kilencbe, ott laknak az asszony testvérei (unokatestvérek) a Lenhossék park mellett” (Férfi, 38 éves).

A negyed- és kerülethatárokon átnyúló mozgásoknak nem csupán a rádiusza, hanem a formája is különböző: míg a férfiak adott esetben egymaguk is elhagyják a kerületet, addig a nők szinte kizárólag csoportosan mozdulnak ki megszokott közegükből. A komfortzónájukat jelentő három-öt utcán túli távokat – akár a rokonági rendszer lakhelyei által határolt területen belül, akár azon kívül – közösen teszik meg. A negyeden kívüli világ felfedezése más – többnyire magasabb státuszú – rokonok és barátok társaságában történik. Mivel a rájuk háruló feladatok java a negyeden belül zajlik, a nők társadalmi kapcsolatainak „sűrűsödési pontjai” csupán néhány utcát fognak át. A háztartásbeliek a gyermekek óvodába, iskolába való elkísérése után hazatérnek és a maguk vagy más rokonuk, szomszédjuk, barátaik otthonában tartózkodnak.

A GYENGE KAPCSOLATOK „DOMESZTIKÁLÁSA”

Amint már utaltam rá, a Magdolna negyed társadalomszerkezetének átalakulása, illetve az önkormányzat rendteremtő szándéka miatt a kerületrész italmérései sorra bezártak, ezért férfi interjúalanyaim italaikat részben a körút olcsó kocsmáiban, részben a kerületi dohányboltok, vegyesboltok előtt álldogálva fogyasztják. Tekintve, hogy kerületrészen kívüli világban idegenként mozognak, társaságukkal jellemzően saját vagy azok közvetlen lakókörnyezetében találkoznak. A helyhez kötöttség okán a rendszeresen látogatott kocsmáknak és dohányboltoknak nem csupán a törzsközönségével, hanem személyzetével is baráti ismeretséget alakítanak ki.

A rendszertelen jövedelemforrások miatt kialakuló szükségsgazdálkodás a szomszédsági csereviszonyok mellett töredezett fogyasztási szerkezetet eredményez. A háztartások nőtagjai egy-két tételre szorítókozó vásárlási ingajárataikat általában a lakóhelyükhöz legközelebb eső kisboltokban bonyolítják. A néhány bérház-tömböt ellátó vegyesboltok vásárlóik életmódjához igazították üzletpolitikájukat s az alapvető élelmiszerekre, tisztálkodószerekre, édesség- és alkoholfélékre korlátozódó kínálat relatíve magas árait a vásárlóikkal kialakított személyes viszonyal, olykor kisebb hitelekkel kompenzálják:

„Itt van az a kis piros a sarkon a Bérkocsisba, meg van még közel az Auróránál egy másik. Oda csak le-szaladok, megveszek mindent. (...) beszélünk egy-két szót, ismerjük az eladókat, nagyon rendesek. Meg mindig állnak mások is az ajtóban. A Tesco az más – oda csak bemész, vásárolsz és annyi. Meg vannak pofátlan biztonsági őrök, akik közben úgy néznek rád, mintha lopnál. Itt, ebben a boltban tudják, hogy normálisak vagyunk és úgy is állnak hozzánk” (Nő, 19 éves).

E „domesztikált gyenge kötések” túlmutatnak a konkrét tranzakciókon: az egy napon belül többször is felbukkanó háziasszonyok szinte baráti ismeretséggént tekintenek az őket kiszolgálókra. A hétköznapi élelmiszer-beszerzések mellett a környékbeli piacokon, illetve a kerületi hipermarketekben való nagybevásárlás egyre több család esetén jelenik meg a hétvégi program részeként. A rendszeres vásárlás színhelyeit azonban továbbra is kevésbé az árképzés, mint a személyes kapcsolatok referenciái határozzák meg.

INTÉZMÉNYEK ÉS TÁRSAS KAPCSOLATOK

A fővárosi szegény családok társadalmi kapcsolatairól nem csupán napi mozgásaik, hanem az őket kiszolgáló intézmények által felkínált érintkezési lehetőségek is tudósítanak. A szegregátum határainak intézményesüléséhez a beiskolázási és más közszolgálati körzethatárok mellett a részükre dedikált segítő szervezetek is hozzájárulnak. A főképp romák által látogatott közösségi és művelődési házak léte önmagában persze nem igazolja a különböző társadalmi csoportok merev elzárkózását. Ám e civil szervezetek programjaiban a középosztálybeli családok csekély arányban vesznek részt.

A társadalmi tőke bővítésére hivatott közoktatás rendszerint középosztálybeli normákat közvetít, így a társadalmon kívüli szegénységben élő fiatalok ezekben az intézményekben sem érzik otthonosan magukat. Bár a heterogén összetételű nyolcadik kerületben elvileg vegyes osztályokban zajlik a tanítás, az egyes iskolák között jelentős minőségi eltérés tapasztalható (Futó 2003, Alföldi 2008). Az iskolák egy része – összhangban a korábbi kutatásokkal – továbbra is a leggyengébb anyagi háttérű fiatalok gyűjtőhelye, máshol az intézményen belüli elkülönítés kreatív megoldásait dolgozták ki. Elgondolkodtató adat, hogy vizsgálódásaim során szinte nem talákoztam olyan kiterjesztett nagycsaláddal, ahol valamelyik rokonsághoz tartozó tanköteles korú gyermek ne tengődött volna magántanulói státuszban. Arra a kérdésre pedig, hogy járt-e valaha otthonukban iskolához köthető személy (pedagógus, osztályfőnök, iskolai szociális munkás stb.) szintén nemleges válaszokat kaptam. Interjúimból az a kép rajzolódott ki, hogy az oktatási intézmények a figyelem- és/vagy magatartászavaros gyermekektől való megszabadulás eszközeként használták a magántanulóvá nyilvánítást. A szülőkkal kötött „kompromisszum” negatív következményét azonban az érintettek egy része nem képes megfelelően felmérni: a rossz emlékű kisegítő iskoláknál a magántanulóvá minősítést kevésbé érzik gyermekük kirekesztésének, leértékelésének:

„A férjem a Gát utcai kisegítőben végezte a hat általánost, még így is kétszer bukott. Ehhez képest a magántanulóság nem a világ vége, majd felkészül a vizsgáira” (Nő, 30 éves).

Számos esetben az osztály- és etnikai határok fenntartásához nem szükséges sem a nyílt, sem a burkolt szegregáció. Az elégtelen lakáskörülmények önmagukban is korlátját jelentik az iskolán kívüli kapcsolattartásnak, az eltérő társadalmi státuszú gyermekek és szülők baráti közeledésének:

„Hozzánk a lányom óvodai barátai közül senki nem jár. Szerintem ki is fordulnának, ha meglátnák milyen házban élünk. Inkább a játszótéren vagy a közös programokon találkozunk” (Nő, 23 éves).

Ugyan a kerületi oktatási intézmények lehetőséget teremtenek a különböző társadalmi helyzetű családok érintkezésére, ezek a találkozások többnyire a tanintézmények falai között, esetleg a környező játszótereken zajlanak. A fizikai közelség és a városrehabilitációs törekvések ellenére a romák és a „többségiek” párhuzamos világot alkotnak. Hasonló kettősség figyelhető meg az intézmények képviselői tekintetében is: míg a pedagógiai, gyermekjóléti és egyéb segítő szervezetek dolgozóival az évek során a szülők egy része kiszámítható együttműködést alakít ki, azok saját közegeben történő megjelenése csupán represszív-hatású minőségükben jellemző. A szegény családokat az intézmények velük foglalkozó szereplőihöz – szociális munkások, segítő szakemberek, postai kézbesítők, környező kisboltok dolgozói stb. – „domesztikált” – informálisabbá tett gyenge kapcsolatok fűzik, míg a hivatalos világ szabályozó funkcióval rendelkező tagjai – pl. a rendőr, az orvos, a pedagógus stb. – iránt a bizalom alacsony szintje figyelhető meg. Bár az intézményes kapcsolatok gyenge kötése a megszokott-

nál némelykor erősebbek, azok hatósági szerepkörben fellépő reprezentánsaival a nexus többnyire ellenséges. A távolságtartáshoz minden bizonnyal az is hozzájárul, hogy az intézmények dolgozói a kapcsolatok gyengességét nem ritkán etnikus magyarázatokkal ideologizálják. Az efféle olykor burkoltan előítéletes, máskor nyíltan rasszista hozzáállás az informális viszonyok esetében szinte sosem került említésre:

„Én a Családsegítőtől már nem szívesen kérek, az önkormányzatnál meg úgyis mindig ferde szemmel néznek. Ha bármi bajom van, akkor csak lemegyek ide a Gyermekházba és szépen megbeszélem a dolgokat. Azok soha nem ítélnék meg engemet, még azokat is elmondom néha, amiket különben szégyellek” (Nő, 27 éves).

A Magdolna negyedben élő roma szegény családok utca-, illetve bérházcsoport szintű bezárkózását a helyi segítő szervezetekkel készült interjúim is megerősítették. A Fiumei út és a Dobozi utca találkozásánál (lényegében a Magdolna utca északi végén) elhelyezkedő FiDo Park,⁸ illetve a Magdolna utca – Szigetvári utca sarkán lévő Biztos Kezdet Gyermekház⁹ dolgozóinak elmondása alapján az adott intézményeket rendszeresen látogatók túlnyomó többsége a szomszédos utcák bérházainak lakóiból áll. A bérház szintű elkülönülést igazolja, hogy a Magdolna utca ellentétes végein található intézmények törzsközönsége között annak ellenére sincs jelentős átfedés, hogy ezeket a szolgáltatásokat azonos társadalmi státuszú családok veszik igénybe.

KOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK ÉS „ÚJKULTÚRA”

Interjúim és a kérésemre vezetett kapcsolati naplók a telekommunikációs, internetes kapcsolatok működését illetően is fontos tanulságokkal szolgáltak. Laptoppal, illetve asztali számítógéppel a vizsgált háztartásokban csak elenyésző számban talákoztam, ám okostelefonnal szinte minden interjúalanyom rendelkezett.

Ahogy a kábeltévé, úgy az internetelérés is elsősorban szórakoztató és csak másodlagosan tájékoztató funkciót tölt be. A legtöbben telefonjaikon a Facebookot látogatják, illetve különféle játékapplikációkat használnak. Sem az elektronikus ügyintézés (pl. internetes bankolás, Ügyfélkapu stb.), sem a keresőprogramok használata nem jellemző: az ügyintézés-információszerzés esetén egyértelműen a személyes kapcsolatokat részesítik előnyben. Az elsősorban a nők által gyakorolt piacozások, ruhaneműkkel való „seftelés” termékbeszerzéseinek és üzleti információinak bázisát szintén a rokonsági-szomszédos-baráti ismeretségek biztosítják.

Az általam vizsgált családok virtuális-információs bezártságát a kapcsolati naplók telefonos-internetes kapcsolattartásra vonatkozó kérdéseinek részletesebb elemzése is megerősítette. Ezekből – korosztálytól függetlenül – azonos kép rajzolódott ki: a telefonforgalmazások és Messenger üzenetek túlnyomó többsége a rokoni, baráti körrel való kapcsolattartást, kisebb részben a munkavégzéssel kapcsolatos operatív teendőket szolgálja. Ez alól szinte kizárólag a fiatalok kapcsolatbővítő netes udvarlása jelent kivételt.

A közvetlen környezettel, a szélesebb rokonsággal folytatott intenzív kapcsolattartás miatt a kommunikációs eszközök használata, az újkultúra (internet és közösségi oldalak) fogyasztása is eltérő. A digitális társadalomban való részvételnek tehát nem csupán a mértéke, hanem a felhasználási módja is különböző. Míg közép-

8 Lásd: <https://epiteszforum.hu/a-park-melynek-dolga-van-fido-ter>

9 A Magdolna negyedben (Szigetvári és Magdolna utca sarkán) működik a főváros jelenleg egyetlen Biztos Kezdet Gyermekháza, amely a gyermekszegénységet és a gyermekek társadalmi kirekesztettségét kívánja visszaszorítani elsősorban a 0-6 éves korosztályhoz kapcsolódó szolgáltatásokkal.

osztálybeli viszonyok esetén a közösségi médiát meglévő ismeretségeink ápolására használjuk, a társadalmon kívüli világ összezártságában más szerepet is betölt a virtuális tér. A társadalmi kapcsolatok beszűkülése mellett a fiatalok esetében a közösségi oldalak az új ismeretségek megszerzésének terepei:

„A környéken az összes lányról tudok mindent. Ha randizni akarok, inkább ráírok valakire, aki megtetszik. Ha mondjuk a kilencben lakik, akkor találkozunk a Corvinon vagy a Borároson. Mivel én Csepelen és Erzsébeten is ismerős vagyok, így nálam azok a lányok is szóba jöhetnek” (Férfi, 21 éves).

A KAPCSOLATI NAPLÓK PÉLDÁI

Az eddig ismertetett eredmények illusztrálására két interjúalanyom, az „A” család felnőtt tagjainak kapcsolati naplóadatait mutatom be. Az „A” család családfője és élettársa kérésemre valamennyi érintkezését és fogyasztását feljegyezte. Az alábbi két táblázat tehát az „A” család férfi és női tagjának egy héten belüli kapcsolatszámait összesíti. A 38 éves családfő építőipari segédmunkásként dolgozik sógora vállalkozásában, 27 éves élettársa háztartásbeli, csupán rendszertelenül vállal alkalmi munkákat. Egy óvodás és egy iskolás gyermekét neveli édesanyjával, mostohaapjával, valamint testvérével és annak három gyermekével közös Lujza utcai lakásukban.

A rubrikákban szereplő számok azon személyeket jelölik, akikkel találkoztak, azaz: az adott héten belül azonos emberrel történő többszöri érintkezés egy értéknek számít. A „Magdolna negyeden belül” és a „Magdolna negyeden kívüli” találkozásokat a táblázat oszlopaiban látható kategóriák szerint rendeztem. Az „Egyéb ismeretségek” a köztereken, játszótéren, üzletekben a köszönések, maximum az udvariassági kérdések erejéig realizálódott kontaktusok számát rögzítik. A drapp mezők a 15 percet meghaladó, míg a világosszürke mezők a 15 perc alatti érintkezéseket foglalják össze.

1. számú táblázat. Az „A” család férfitagjának kapcsolatszámai

Találkozás helye/ Kapcsolattípus	Rokon vagy rokon munkatárs	Nem ro- kon barát vagy nem rokon munkatárs	Szom- szédsági kapcsola- tok*	Szolgálta- tási kap- csolatok	Intézmé- nyi kap- csolatok	Sporttársi kapcsola- tok	Egyéb ismeretsé- gek
Magdolna negye- den belül	17	1	5	4	-	-	5–10
Magdolna negye- den kívül	10	2	3	3	-	5–6	5–8

(Forrás: saját adatok szerkesztés)

* A szomszédsági kapcsolatokon belül a Magdolna negyeden kívüli szomszédsági kapcsolatok halmaza rendszeresen felkeresett rokonok szomszédságával ápolott ismeretségek számát rögzíti.

2. számú táblázat. Az „A” család nőtagjának kapcsolatszámai

Találkozás helye / Kapcsolattípus	Rokon vagy rokon munkatár- sak	Nem rokon barát vagy nem rokon munkatárs	Szomszéd- sági kapcsola- tok	Szolgálta- tási kapcsola- tok	Intézményi kapcsolatok	Sporttársi kapcsolatok	Egyéb isme- retségek
Magdolna negye- den belül	21	3	7	6	5–10	-	10–15
Magdolna negye- den kívül	7	3	2	1	5–8	-	8–10

(Forrás: saját adatok szerkesztése)

Az 1. táblázat üres mezőire tekintve világosan látszik, hogy az „A” család férfitagja nem érintkezik formális intézményekkel: gyermekei óvónőivel, pedagógusaival, a csoport- és osztálytársak szüleivel szinte kizárólag élettársa tart kapcsolatot. Mivel ő maga társadalombiztosítási jogviszonnyal sem rendelkezik, ezért a kerületi orvosi rendelők világát is idegennek érzi: a gyermekek és az idősebb rokonok egészségügyi teendőit jellemzően párja intézi. Kapcsolatai nagyobb része a Magdolna negyedhez köti, ugyanakkor kiterjedt rokonsága a szomszédos negyedeket, kerületrészeket is megnyitja számára. A szomszédos kerületrészekben élő rokonaival hetente többször, közös sport és iszogatás céljából találkozik. A rokonsági és szomszédági kapcsolatokba zárt barátságait szinte kizárólag e sporttársi ismeretségek bővítik.

Míg az „A” család nőtagjának Magdolna negyeden kívüli (Orczy és Losonci negyed, illetve Ferencváros) programjaira főként hétvégén, illetve a tanítási szünetekben kerül sor, addig a családfő „kijárási” a hétköznapokban is megszokottak. Ezek a késő délutáni, kora esti szórakozások szintén a rokonsági-munkatársi rendszer koordinátáin belül zajlanak. A családfő szerdánként felesége Balázs Béla utcai (Ferencváros) unokabátyjával, valamint saját, Diószegi utcában (Orczy negyed) lakó rokonaival jár focizni a Lenhossék Parkba. A sportprogram után egy Üllői úti kocsmába ülnek be inni, illetve közösen Tippmixelnek a mellette található lottózóban.

Rendszeres program a szintén vele dolgozó unokaöccsével való munka utáni iszogatás. Ezt általában a rokon lakóhelye melletti dohánybolt előtt, rossz idő esetén a szemközti kocsmában ejtik meg.

Kétheti rendszerességű „kimaradásnak” számít, amikor a két család együtt dolgozó férfitagjai Akácfa utcai (Erzsébetváros) munkatársuk lakásán gyűlnek össze kártyázni, illetve közösen isznak a közelben található kocszmákban. Ugyanez a baráti-rokoni-munkatársi kör havonta egyszer a Kőbányai úton található Calypso nevű szegregált diszkóba is ellátogat. Utóbbi a környékbeli fiatalok és fiatal felnőttek népszerű szórakozóhelye.

Az „A” család férfitagja számára a „szolgáltatási kapcsolatokat” elsősorban a környező italmérések, dohányboltok és lottózók jelentik. A Népszínház utcai, Üllői úti és Blaha Lujza térhez közel eső kocszmák pultosaival épp úgy személyes viszonyt ápol, mint az Üllői úti lottózó és néhány Magdolna negyedben található dohánybolt és kisközért dolgozójával: e helyeken a cigaretta, kávé, szeszesital vagy Tippmix-szelvény megvásárlását rendszerint rövid beszélgetés is kíséri.

Az élettársak esetében a Magdolnán belüli és a negyeden kívüli rokonok száma értelemszerűen megegyezik, ám felkeresésük gyakorisága már tükröződik a két táblázat értékein. Míg az „A” család férfitagja munka után szívesen időz a negyeden kívüli rokonoknál, barátoknál, addig párját háztartási teendői közvetlen lakó-környezetéhez kötik (lásd a 2. táblázatot). A „nem rokon barátokkal”, illetve „nem rokon munkatársakkal” való érintkezések számában szintén felfedezhetőek nemi jellegű eltérések: míg a férfiak esetén a fix munkásbrigádok rokonsági-szomszédági alapon szerveződnek, addig a nők esetén a baráti viszonyok, és az alkalmi munkák sem kizárólag a rokonsági rendszerhez kötődnek. Az „A” család nőtagja napja nagyobb részét vagy a környező utcákban élő három nem rokon barátnője háztartásában tölti vagy különféle alkalmi munkákat vállal. Ennek megfelelően „a nem rokon barátok”, illetve a Magdolna negyeden kívüli alkalmi munkák során megismert „nem rokon munkatársak” száma is valamelyest magasabb.

Az élettársak közötti feladatmegosztás miatt az „intézményi és szolgáltatási kapcsolatok” a család nőtagjánál szintén kiugróan magasabbak. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy ezek rövidege (15 perc alatti érintkezések) a társadalmi határok merevségére utalnak. A közvetlen lakókörnyezetben töltött idő aránya miatt a „szomszédsági kapcsolatok” és az „egyéb ismeretségek” (utcaszomszédok, idegen szülőkkel való játszóterei találkozások stb.) kategóriájában is magasabb kapcsolatszám regisztrálható.

A vizsgált családok érintkezéseinek többsége tehát a Magdolna negyed otthonukat övező, nagyjából öt utcahossznyi sugarú körén belül zajlik. A negyedhatárokon átnyúló mozgások célirányosan a rokoni hálózat más tagjainak lakóhelyei felé vezetnek. A rokonsági rendszerbe ágyazott baráti és munkajellegű viszonyok hétköznapi világukat a szomszédos negyedek (Orczy és Losonci negyed), illetve kerületek (Ferencváros és Erzsébetváros) felé nyitják meg. Erős kapcsolataik azonban csak részben vérségi alapúak: a találkozások gyakoriságát a nők esetén főként a háztartásszervezési segítségnyújtások, a férfiak esetén a közös munka és az arra épülő kölcsönösségek és viszonyosságok (pl. baráti meghívások és kisebb hitelezések) legalább annyira meghatározzák, mint a közöttük lévő rokonsági fok.

A kapcsolatszerkezet vizsgálata megerősíti korábbi feltételezésemet: a Magdolna negyed szegregációja nem elsősorban térbeli, hanem társadalmi zártságot eredményez. Bár a kapcsolatok jelentős hányada túlnyúlik a negyedhatárokon, a legszegényebb családok életének kereteit továbbra is a rokonsági-szomszédsági rendszerek határai jelölik ki.

KONKLÚZIÓ

A hagyományos szociológiai elméletek többsége az erős informális kapcsolatokat hálózatba összefogó közösségeket az archaikus, premodern világhoz köti, a modernitást pedig részben az intézményi kötelek szilárdságával, részben a gyenge, ámde széleskörű kapcsolatok erejével szokta jellemezni. A szegregátumoknak afféle régies, zárt, erős informális kötésekkel leírható sajátosságokat tulajdonítanak, olykor azt sugallva, hogy a gettó-jellegű szegénynegyedek kapcsolati hálóját az archaikus faluközösségekhez hasonlatos.

Saját kutatási területemre az előző megközelítés nehézkesen alkalmazható. A Magdolna negyed semmiképpen nem közösség, még csak az erős kötések értelmében sem: egyrészt az intenzív kapcsolatok köre szűkebb, mint a negyed egésze, másrészt az itt élők kapcsolathálózata átnyúlik a környező városrészekbe.

A negyed roma szegény családjainak kapcsolati mintázatai ugyanakkor attól is különböznek, amit a szakirodalom a modern városi kapcsolatszerkezetekről feltételez. Az intézmények formális struktúráján keresztül létrejövő kapcsolatok a megszokottnál ritkábbak és gyengébbek, másfelől a megszerzett gyenge kötéseiket „domesztikálni”, személyesebbé tenni igyekeznek. Bizalmi viszonyaikat a „stabil gyenge kapcsolataikra” (környező boltok, segítő intézmények dolgozói stb.) is kiterjesztik, az érintkezések intenzitása miatt azok egy részére baráti ismeretségeként tekintenek.

Az ezredforduló kapcsolati modernizációjával szemben a vizsgált családok személyes kapcsolathálózatának relatív bővülését a rokonság mellett az azonos státuszú szomszédság biztosítja. Ugyan a korábbi „családtag bizalmasok” funkcióit részben a baráti-szomszédsági viszonyok vették át, ám az egymásrautaltság hétköznapijában utóbbiak is fontos életszervezési szerepekkel egészültek ki.

Kutatási eredményeim alapján a fővárosban megtelepedett családok kapcsolati előnyei egy generáció alatt elenyésztek: míg a késő nyolcvanas, kora kilencvenes években Budapesten szerencsét próbálók heterogén etnikai összetételű munkahelyi kapcsolatokkal rendelkeztek, addig az itt felnövekvők magasabb státuszú csoportokkal való érintkezése korlátozott. A vidékről Budapestre költöző családok számára a főváros eredetileg a kiemelkedést jelentette, ám a rendszerváltás után társadalmi mobilitásuk megrekedt. Az ipari segédmunkalehetőségek csökkenésével, az iskolázatlanság terhével sújtottak helyzete a Magdolna negyedben is egyfajta „osztály-jellegű bezáródásként” írható le. Miután az intézményi nexusok jelentős részben a munkához kötődnek, a hivatalos és rendszeres jövedelmek megszűnése nemcsak a kiszámítható megélhetés, hanem a jogviszonyok, társadalmi kapcsolatok elvesztését eredményezte. Az intézményes kapcsolatok hiánya miatt felértékelődő **baráti és munkajellegű viszonyaik mára a rokonsági-szomszédos kapcsolatokra szűkültek be.**

Bár a korábban idézett szakirodalom a kiterjesztett családok leírása során a vérségi kötelékek szervezőerejét emeli ki (Durst 2002, Kovai 2015), legálabb ennyire igaz, hogy nem rokoni erős kötéseik idővel szintén „családiasulnak”, „fogadott családiakká” válnak. A „nagyháztartás” az egymással valamiféle gazdasági kooperációban, cserehálózatban együttműködő személyek közösségét öleli fel. A megélhetésben a legkülönbözőbb kölcsönösségeket rutinná emelő működésnek a vérségi kapcsolatok csupán a keretét jelentik.

Míg a vérségi kapcsolatok egy része nagyvárosi körülmények között elveszíti gyakorlati jelentőségét, mind a közvetlen szomszédosság, mind a jövedelemszerzési tevékenységek állandó résztvevői felértékelődhetnek. Ennek megfelelően barátságok a hagyományos, középosztálybeli értelemben alig léteznek. Az erős kötések szinte mindegyike „többdimenzióssá” válik, egyszerre kell betöltenie a tisztán lelki-bizalmi-rekreációs funkciókon kívül a megélhetés és a háztartás fenntartásával összefüggő szerepeket is.

A baráti társaságok a férfiak esetében a rokonsági-szomszédos alapon szerveződő munkásbrigádok tagjaival, míg az nők viszonylatában a rendszeres anyagi-életszervezési támogató kapcsolatokkal mutatnak átfedéseket. Ezek a nexusok a középosztályi értelemben vett barátságoknál lényegesen több rendeltetést látnak el: résztvevői nemcsak bizalmi szempontból, hanem egzisztenciálisan is egymásra utaltak.

A társadalmi kapcsolatok „közelségi rendszerekbe” ágyazottságát jelzi, hogy interjúalanyaim jelentős része bizalmi viszonyaikra utalva szintén egy-egy családtagot, ház- vagy utcaszomszédot neveztek meg. Női beszélgetőtársaim barátként leggyakrabban saját unokatestvéreikre, ház- és utcaszomszédokra, illetve a párjuk baráti köréhez tartozó asszonyokra hivatkoztak.

Férfi interjúalanyaim esetében a baráti viszonyok túlnyomó többsége szintén a családi kapcsolatokkal, a belátható, néhány bérháztömbre korlátozódó szomszédossággal van átfedésben. A munkahelyi, szomszédos alapon létrejött barátságok lényegében a rokoni viszonyokkal egyenértékűként kerültek említésre, egyedül a sporttársi kapcsolatok jelentettek kivételt a vérségi-közelségi nexusok között. A helyi családok bérház-, utca- és negyedspecifikus identitása mind a baráti viszonyok, mind a párkapcsolatok esetén meghatározóak: ezeknek a rokonsági kapcsolatokhoz mérhető jelentőséget tulajdonítanak.

Bár a Magdolna negyed mikroszegregátumai nem tekinthetők valós vagy képletes falakkal körülvárt egységeknek, számos jel mutat arra, hogy e területeknek létezik egy olyan társadalmi gravitációs erőtere, ami

az itt élőket meggátolja lakóhelyeik tartós elhagyásában. Bár a lakóövezetek határai nyitottak, az érintettek napi mozgása csupán a szomszédos kerületek rokonsági rendszerek koordinátáin belül meghatározható részeire korlátozódik. A szegregátumok közösségi és gazdasági funkciói is főként a határokon belül zajlanak

Míg a romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló kutatások arra jutottak, hogy a cigány nők férfitársaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek (Albert–Dávid 2006), fővárosi interjúalanyaim beszámolóiból ellenkező kép rajzolódik ki. Az etnikailag és társadalmilag is színesebbé váló helyi intézmények mindennapjaiban elsősorban a családok nőtagjai vesznek részt. Míg a férfiak megélhetését többnyire a rokonsági-szomszédsági alapon szerveződő munkásbrigádok biztosítják, a nők a fővárosi szolgáltatóipar alkalmi munkavállalóiként valamivel vegyesebb társadalmi-etnikai összetételű munkaközösségben dolgoznak.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (1998) A barátokról. In Kolosi Tamás (Szerk.) *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 257–276.
- Albert F. – Dávid B. (2003) Az emberi kapcsolatok alakulása Magyarországon a XX. század utolsó évtizedében. Elérhető: <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a592.pdf> (Letöltve: 2020-09-29)
- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI. Elérhető: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/ch03s05.html (Letöltve: 2020. 09. 29.)
- Alföldi Gy. (2008) Szociális rehabilitáció Józsefvárosban. *Falu Város Régió 2*, 27-34. Elérhető: http://www.urbanisztika.bme.hu/segedlet/publikacio/2008_2_faluvárosregio_szocrehab.pdf (Letöltve: 2018. 04.26.)
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, 55–73.
- Angelusz R. –Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi Tamás (szerk.) *Társadalmi Riport 1998*, Budapest: TÁRKI, 237–257.
- Dávid B. – Lukács Á. – Huszti É. – Barna I. (2017) Kapcsolati napló – pluszok és mínuszok. Új módszer az egocentrikus kapcsolathálózat kutatásában. In: Kovács Imre (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, 331–358.
- Durst J. (2002) „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” Megélhetési stratégiák egy kislalusi cigány közösségben. *Esély 4*, 99–121.
- Futó P. (2003) *A szociális városrehabilitáció esélyei Középső-Józsefváros és Külső-Erzsébetváros szlömösödő negyedeiben*, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, kézirat. Elérhető: http://www.magdolnanegyed.info.hu/179_slum.pdf (Letöltve: 2018. 04. 29.)
- Gerő M. – Hajdu G. (2015) Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* (4):12–33. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12>
- Granovetter, M. (1991) A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz–Tardos (Szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 371–400.
- Huszti É. (2019) Telepi kapcsolatok. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 10(29), 115–130.
- Krémer B. (2015) Az „új közgazdaságtanról” – Polányi Károly kölcsönbe vett szemüvegén keresztül... (Heurisztika és program). *Szociológiai Szemle*, 26(1), 49–95.
- Kotics J. (2012) Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. Miskolc: Pro Cserehát Egyesület. Elérhető: <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/kotics/amainapnak.pdf> (Letöltve: 2020.07.11.)
- Ladányi J. (2005) Rehabilitáció budapesti módra. *Magyar Építőművészet* 6. 31–33.
- Messing V. – Molnár E. (2010) Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése. Elérhető: https://szociologia.tk.mta.hu/uploads/files/archive/otka_zarojelentes.pdf (Letöltve: 2020.07.11.)
- Messing V. – Molnár E. (2011) Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély 1*, 53–80.
- Messing V. (2006) Lyukakból szőtt háló: Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle* 16(2), 37–54.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Polányi K. (1976) *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Tönnies, F. (1983) *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Utasi Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 169–193.
- Utasi Á. (2002) *A bizalom hálójája*. Budapest: Új Mandátum.
- Uzzoli, A. (2000) A budapesti 14-19 év közötti korosztály életkörülményeinek vizsgálata esettanulmányok alapján. *Tér és Társadalom*, 14, 229–237.
- Virág T. (2008) Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 18(1), 60–77.
- Virág T. (2017) A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 104, 47–64.

- Virág T. (2018) A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 8(1), 163–179. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.163>
- Wacquant, L. (2011) Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat* 4(13). Elérhető: http://fordulat.net/pdf/13/F13_wacquant.pdf (Letöltve: 2020-09-29)
- Woolcock, M. (2001) The Place of Social Capital in Understanding Social an Economic Outcomes. *Canadian Journal of Policy Research* 2(1), 11–17. Elérhető: <http://www.social-capital.net/docs/The%20Place%20of%20Social%20Capital.pdf> (Letöltve: 2020-09-29)

SÁRI TAMÁS¹

A SZOMSZÉDOM A BARÁTOM!

A LOKALITÁS, MINT A BARÁTSÁG SZERVEZŐEREJE HAJDÚDOROG PARASZTI TÁRSADALMÁBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.53>

ABSZTRAKT

Ez a dolgozat a társadalomtudományokban korábban külön kapcsolattípusként értelmezett szomszéd/barát viszony ma már nyilvánvalóan elismert összefüggéseit kutató munkákhoz kíván hozzászólni. Milyen viszonyt találunk a lokális, szomszédsági és a baráti kapcsolatok között? A dolgozat egy olyan tudományos vitából indul ki, ami a szomszédság és a barátság viszonyát kívánja megismerni, mindezt a XX. század '40-es éveire vonatkoztatva Hajdúdorogon, a korabeli kontextuális viszonyokat megvilágítva. Ennek megfelelően a dolgozat elsősorban a néprajz diszciplína keretein belül mozog. A dolgozat olyan néprajzi forrásokra épít, amelyekben a barátság tematika részben adott, részben pedig a kötelezettségek cseréjében, a munkakapcsolatokban, a kölcsönösségben és egyéb viszonyokban érhető tetten. A paraszti társadalomban a barátság gyakran átfedi a rokonság és a szomszédság fogalmát. Tehát a közösségszintű megközelítés gyakran elhomályosította a barátságok feltételezett szerepét. Így a néprajzi munkákban a lokalitás, a szomszédság, a formális cserék, a kölcsönösség és a gyermekek kapcsolataiból bonthatók ki a vonatkozó ismeretek. A dolgozat a következő struktúrát követi: az elméleti háttér megismerése után a következő kutatói elemző kategóriák: kortárscsoportok, barátok és lokalitás viszonya, illetve a szomszédság, barátok és lokalitás viszonya mentén elemzi a hajdúdorogi 65 év feletti, többnyire kisbirtokos paraszti rétegből származó nők és férfiak körében felvett mélyinterjúkat. Az eredmények azt mutatják, hogy a barátság és a szomszédság szoros kapcsolatban áll egymással, van közös metszetük és a szomszédi viszonyrendszer, a lokalitás alakító tényezője a barátságoknak.

Kulcsszavak: barátság, paraszti kultúra, szomszédság, lokalitás

¹ A Debreceni Egyetem Történelem és Néprajz Doktori Iskolájának hallgatója

MY NEIGHBOUR IS MY FRIEND

LOCALITY AS THE ORGANIZING FORCE OF FRIENDSHIP IN THE PEASANT SOCIETY OF HAJDÚDOROG

ABSTRACT

This study aims to contribute to the research of the now clearly recognized connections of the neighbour / friend relationship, which is interpreted as another separate type of relationship in the social sciences.

What connection do we find between local neighbourhood relationships and friendship relationships? The paper starts from a scientific debate that wants to get to know the relationship between neighbourhood and friendship by illuminating the contextual conditions of the 20th century, referring to the 1940s in Hajdúdorog.

Accordingly, the study moves within the framework of the ethnography disciplines. This work is based upon sources that discuss the topic of the neighbour/friend relationship through the exchange of obligations, work connections, mutuality and other existing aspects between the two parties. In a peasant society, the concepts of kinship and neighborhood often overlap. Thus, the community's approach has mostly obscured the supposed role of friendships. So back then, the characteristics of a friendship can be deduced from different ethnographical articles through numerous aspects like: locality, the neighbourhood, lending to each other, mutuality and children. The structure of the study is the following: after gaining some familiarity with background theoretical concepts, the research categories are, firstly, the relationship between contemporary groups, friendship and locality, and, secondly, the relationship between the neighbourhood, friendship and locality, examined through in-depth interviews.

The in-depth interviews were made with women and men over the age of 65 in Hajdúdorog, mostly from the smallholder peasantry. The results show that friendship and neighborhood are closely related to each other, and the relationship system of neighbours is a shaping factor for friendships.

Keywords: friendship, peasant culture, neighbourhood, locality

A SZOMSZÉDOM A BARÁTOM!

A LOKALITÁS, MINT A BARÁTSÁG SZERVEZŐEREJE HAJDÚDOROG PARASZTI TÁRSADALMÁBAN

„Van barát, aki pusztulásba vezet, de van olyan is, aki hűségesebb, mint a testvér.” (Péld18,24)

BEVEZETÉS

Jelentős számú társadalomtudományi munka foglalkozik a barátság témakörével. A barátságot elemezhetjük tartalma, mélysége és számos aspektusa szempontjából. Napjainkban népszerű a barátsági kapcsolatrendszereket a kibontakozóban lévő kapcsolatháló, mint egyre inkább önálló diszciplína eszközeivel elemezni. A barátság hálózatát a jóléttel kapcsolatban vizsgálja Mariska van der Horst (2012), a migrációval összefüggésben pedig Jenny Shin-Chun Tsai (2006) tesz megállapításokat. A magyar szerzők közül F. Lassú Zsuzsa, többek között a barátságokban megbújó versengést vizsgálja (F. Lassú 2004). Statisztikai adatfelvételen alapuló vizsgálatokra példaként említhetünk olyan magyar szerzőket, mint Utasi Ágnes (1990), Sik Endre (1991), vagy Albert Fruzsina és Dávid Beáta munkái. A Tárki Magyar Háztartáspanel vizsgálata például a barátok számának jelentős csökkenését és a baráttal nem rendelkezők arányának mintegy tíz százalékos emelkedését mutatta ki 1993-ról 1997-re (Albert–Dávid 1998). A szerzők vizsgálják még a személyes kapcsolatokat integrációs megközelítésben (Albert–Dávid 2015) és a hálózatok szempontjából is (Albert–Dávid 2016).

Számos társadalomtudományi munka foglalkozik a barátság különböző aspektusaival, melyek során a barátság különböző kapcsolattípusokkal való viszonyát tárgyalják. Így például Pat O’Connor Női barátságok című munkájában az anya-lánya és a nőtestvérek közötti viszonyokat elemzi. (O’Connor 1992) Mások szerint pedig a barátság elvárásait nem feltétlenül csak a barát teljesítheti, így akár a testvér is, a barát pedig nem biztos, hogy minden esetben eleget tesz az elvárásoknak, vagy csak egy-egy funkcióját elégíti ki (Albert–Dávid 2005). Putnam (2000) szerint szét kellene választani a barátság különböző attribútumait, melyek más-más kapcsolatokat is jellemezhetnek, így például a feleség is lehet barát.

Feld (1981) pedig a baráti kapcsolatok társadalmi szerveződésének elméleteit vizsgálja, amelyben bemutatja, hogy a közösségi hálózatok fejlődésének elemzését a társadalmi hálózatokon túli társadalmi struktúrák segítségével is gyümölcsözően végezhetjük.

Tulajdonképpen elmondható, hogy a közös tevékenység az, ami megteremtette a barátságok kialakulását (Lewis 1995). Ilyen közös tevékenység pedig a fent említettek alapján számos kapcsolattípusból eredhet, így a szomszédi kapcsolatrendszerből is, így annak struktúrája és a baráti hálózatok közötti összefüggések elemzésének lehetősége adott.

Ez a dolgozat pedig épp e két, a társadalomtudományokban korábban külön kapcsolattípusként értelmezett, ma már nyilvánvalóan elismert összefüggéseket kutató munkákhoz kíván hozzájárulni. Milyen viszonyrendszerrel találkozunk a lokális, szomszédsági és a baráti kapcsolatok között?

Gary Bridge (2002) azt mondja, hogy az Egyesült Királyságban a szomszédság biztosítja a kis szolgáltatók cseréjéhez kötődő gyakorlati kapcsolatok birodalmát, valamint olyan kedvező kapcsolatokat, amelyek hozzájárulhatnak a biztonság és a jólét érzéséhez. Ugyanakkor ezek a kapcsolatok továbbra is az emberek általános társadalmi hálózatának jelentéktelen részei, amelyekben a legjelentősebb kapcsolatok a szomszédságon kívülre esnek. Ezzel némileg ellentmondó véleményre jutott Turai Tünde (2009) a tölgyesi idősök körében, ahol a szomszédsági kapcsolatok pótolhatatlan szerepeket töltenek be és a családi kapcsolatokkal egymást kiegészítve, akár egymást fedve működnek. Alapvetően a néprajztudományon belül a szomszédsági kapcsolat segítő, baráti szerepe nehezen megkérdőjelezhető (pl.: Balassa–Ortutay 1979).

A tanulmány a fenti viszonyok vizsgálatát a XX. század '40-es éveire vonatkoztatva Hajdúdorogon kívánja elvégezni, a korabeli kontextuális viszonyokat megvilágítva. Ennek megfelelően elsősorban a néprajz diszciplína keretein belül mozog. Azért az 1940-es évek kerültek kiválasztásra, mert ez az évtized a metszetébe esik mind a paraszti társadalomról még emlékeket őrző utolsó évtizedeknek, mind pedig annak a legkorábbi időszaknak, amellyel kapcsolatban az idős emberek részben még rendelkezhetnek személyes emlékekkel.

Itt kell megjegyeznünk a vonatkozó szakirodalom korlátai által szabott kereteket, hiszen a dolgozat néprajzi forrásokra kíván építeni (Fél 1993, Szabó 1982, Tárkány Szücs 1981 és mások), ezekben a munkákban a barátság tematika részben adott (Örsi 1990, Tátrai 1994), részben pedig a kötelezettségek cseréjében (Morvay 1981), a munkakapcsolatokban (Juhász 1993), a kölcsönösségben és egyéb viszonyokban keresendő (Tárkány Szücs 1981). A paraszti társadalomban a barátság gyakran átfedi a rokonság és a szomszédság fogalmát (Márkus 1943). Tehát a közösségszintű megközelítés gyakran elhomályosította a barátságok feltételezett szerepét. Így a néprajzi munkákban a lokalitás (pl.: Balogh 1969), a szomszédság (pl.: Nagy Varga 2000), a formális cserék (pl.: Juhász 1993), a kölcsönösség (pl.: Hoppál 1970) és a gyermekek kapcsolataiból (pl.: Vankóné 1983) bonthatók ki a barátságra vonatkozó ismeretek.

A vizsgált csoport megismeréséhez olyan, részben helyi szerzők munkáit használok fel, mint Balogh István (1969), vagy Csonka Zoltánné (2012). A szakirodalom kibontása kapcsán további nehézséget jelent a klasszikus néprajzi leírásokban elfogadott olyan sztereotíp csoportjellemezők interpretálása, mint például: „a lányok a hírességre vágytak” (Örsi 1984).

A tanulmány szerkezetét tekintve az elméleti háttér megismerése után a következő kutatói elemző kategóriákat állítottam fel: kortárs csoportok, barátok és lokalitás viszonya, illetve a szomszédság, barátok és lokalitás viszonya. Majd ennek mentén elemeztem a rendelkezésre álló empirikus adatokat, a hajdúdorogi 65 év feletti, többnyire kisbirtokos paraszti rétegből származó nők és férfiak körében készült mélyinterjúkat².

Az empirikus adatok felvételekor a társadalomtudományi diszciplínákban is alkalmazott etnográfiai módszert alkalmaztam. A terepmunka során a cikk elkészültéig húsz darab mélyinterjút készítettem. Az interjúk

² Az adatgyűjtés a társadalomnéprajzi témájú doktori munkám során készült 2019-ben

egyeseivel (néhány esetben csoportosan: férj és feleség, vagy szomszédok részvételével) készültek. A beszélgetésekre az interjúalanyok lakásán került sor. A kiválasztás során hólabda módszert alkalmaztam. A kiválasztás fő kritériuma az életkor (65+) és a hajdúdorogi származás volt. Az adatfelvételt rugalmas interjúvázlat segítette, mely nyitott kérdéseket tartalmazott, a válaszok releváns részei alkotják az ebben a dolgozatban közzétett elemzés alapját. A megismert narratívákkal kapcsolatban megemlíthető két szempont. Egyrészt az interjúalanyok életkorából adódóan számításba kell vennünk az emlékezés sajátosságait (újraértelmezés, hangsúlyáthelyezés), minél régebbi egy emlék, annál jellemzőbb. Másrészt pedig az adatfelvételkor tapasztaltuk azt a jelenséget, hogy a közölt adatokat sok esetben a jelenbeli kapcsolatokkal való összefüggésben fogalmazták meg.

KORTÁRSCSOPORTOK, BARÁTOK ÉS LOKALITÁS VISZONYA A NÉPRAJZI LEÍRÁSOKBAN

A kortárs csoportokról a Magyar Néprajz VIII. kötetében Nagy Varga Vera (2000) ír összefoglalást. Leírásában számos szerzőre hivatkozik, Fél Edit és Hofer Tamást Átányról való leírásait emelik ki, mint a felnőtt élethez való közeledés példáit. Alapvetően minden társadalomban megfigyelhető, hogy nemzedéki alapon szerveződnek az emberek, s sokszor ezekbe a csoportokba beavatások útján kerülhetnek be.

A különböző csoportokat a Jászságban például bandáknak nevezték, ebben az első világháború előtt még korhatár nélkül vettek részt a férfiak, s sokat tanultak a fiatalabbak az idősebbektől (Csete 1993; Vankóné 1983).

Fél Edit és Hofer Tamás szólnak a kisbandákról, melyekben a már járt tudó gyerekek az utcára menvén felkutatták hasonló társaikat, s kint játszottak az utcán vagy valamelyik család udvarán. A bandák és kisbandák esetében az utca közössége, mint lokális tér jelentette az elsődleges merítést. Iskolába a környékbeli gyerekek együtt mentek, s jöttek, s az iskolában is együtt töltötték az időt. A bandákból választottak maguknak legjobb barátot, barátnőt, mely kötelék nagyon erős volt és sokáig kísérte őket életükön át. Ezek voltak a fiúknak a komák, kisbandában a kiskomák, a lányoknak pedig a mátkák. A bandák a nemi differenciáltságon túl lakóhelyi, kortól függő – például házasság, legény, kamasz fiúk, vagy süldő, eladósorban lévő, idős lányok, de akár vagyoni állapottól függően is csoportosultak. A bandák együtt töltötték idejüket, főleg a fiúk, együtt jártak udvarolni a lányokhoz. A bandáknak vezetőjük volt, aki biztosította a szórakozást, de felelt is értük. Mindenki tagja volt valamely bandának, a lokalitás és a lakóhelyhez kötöttség olyan szoros volt, hogy néhány év korkülönbség is belefért, ha egy környéken laktak. A korosztályos feljebbjutás sokszor a munkaképességhez volt kötött, az avatás tánc vagy verés volt, a bandák fitogtatták erejüket, s balhékba keveredtek. A házassághoz közeledve a húszas éveik elején lenyugodtak. Akik viszont nem tudtak a társaikkal egy időben megházasodni, azok házastárs és banda nélkül is maradtak, s kiszorultak a társadalom peremére (Fél–Hofer 1969).

Csete Balázs (1993) a jászkeséri gyermek élete kapcsán is említette a legények és a nagyleányok életét. A kamaszkorral kapcsolatban leírja az istállóbeli életet és a bandázást. Kamaszkorban a fiúk az istállóban aludtak egészen a házasságig, ez már a szabadságot jelentette számukra. Ez idő alatt az idősekkel való bandázás során bölcsességet, útravalót kaptak, tanultak és szórakoztak, melyet bor, tánc és dal kísért. A bandázás viszont nem összekeverendő a tanyázással, utóbbin egész családok mennek el a másik szomszédos tanyára, aztán fordítva, előbbi pedig mindig ugyanabban az istállóban volt. A bandázók különféle játékokat játszottak, mint kötélhúzás, különböző erőmutatványok, vakverebezés. A bandák szervező ereje továbbra is a lokalitás, a tanyázás szokása

jellemzően szomszédok és tanyaszomszédok között alakult ki. A legények esetében fontos téma még a kocsmázás és a bálozás (Csete 1993). Vankóné Dudás Juli (1983) Galgamácsáról írott, sokak által hivatkozott kötetében szintén szól a legényeletről. Az adventi időszakban a galgamácsai legények 15–20 fős csoportokban jártak külön kántálni, s előtte istállóknban tartották a próbákat. Hangszernek mindenfélét használtak, ami alkalmas volt hangadásra, a téli disznóvágásból például a hólyagot dobnak. Négy héten át készültek és próbáltak, majd karácsony napján este előadták magukat, este tíz óráig járták a falut. Kérés nélkül énekeltek, s itallal kínálták őket. A fiúkhoz hasonlóan a lányok is jártak kántálni. A kántálás után ünneplőbe öltöztek és úgy mentek az éjféli misére. Hajdúdorogon a templomban is egy helyre koncentráltak az egy környékről származók. A Magyar néprajzi lexikont (Ortutay 1980) fellapozva találkozhatunk azzal a kifejezéssel, hogy legénybíró, mely a Lexikon szerint az egész magyar nyelvterületen elterjedt kifejezés volt és a legényszervezeteknek, legénycéheknek a megválasztott, arra alkalmas vezetőjének felelt meg. Különböző tisztségviselők álltak mellette a céhen belül. Szó esik még a ma is ismert legénybúcsúról s a legénycéhekről is. A legénybúcsú a lakodalom előtt egyfajta búcsú a barátoktól és a legényeletről. A legénycéh, más néven legényegyesület, legénykompánia, legénykoszorú olyan legényszervezet, mely akár írott alapszabállyal is működik, jellemző a Kisalföldön, Felföld és Erdély bányaváros-aiban és mezővárosaiban. A városi közigazgatás és az egyház alá voltak rendelve, felépítésük hierarchikusan szerveződött.

Szabó László (1982) a jászokkal kapcsolatban is ír a bandákról. Szabó felhívja a figyelmet, hogy a lokalitás egyes társadalmi csoportokra volt csak jellemző, ilyen a fiatalság, akik falurészenként bandát alkottak. A lányokat illetően Átányban (Fél 1993) már az iskola előtt kezdődik a „cimborázás, komázás”. Kettő–négy hasonló korú lány játszadozik együtt, az iskolában is együtt vannak, ahogy iskola után is. Hasonló sorsúak barátkoznak egymással, így hasonlóképpen vannak szabadidővel. A közös tevékenység a játék és a séta. A „südüő lány” szórakozása a lakodalom a családban vagy a szomszédban, a táncot és a felnőttek mulatozási formáit az anyjától tanulja. Kecelen (Örsi 1984) is jelen voltak a bandák, melyek az I. világháború előtt voltak jellemzőek, itt a gazdalegényeknek és a szegénylegényeknek külön bandájuk volt, a bandák sohasem közösködtek egymással. A lányok is eljártak a kocsmába, de nem mehettek egyszerre a testvérek, meg kellett várni, míg a nagyobb férjhez megy. Örsi (1984) szerint a lányok a hírességre vágytak, mely a természetükből fakadt, nem sütötték le a szemüket, bárkivel mertek beszélni. Az ilyen lányok öltözködésükben is kitűntek és mindenhol elől álltak, elsőek voltak. Az ilyen lányok kapósabbak, ami megmutatkozott a locsolók számában, szerettek velük táncolni, de eleve nek voltak a munkában is. Kecelen szokás volt még a legényjárás, mely meghatározott napokon volt csak lehetséges és a szülők engedélye is kellett hozzá. Ekkor a fiúk a lányos házhoz jártak, s a szülőkkel is beszélgettek, akiknek sok esetben nagy hatása volt a végső pár megtalálásában, akár a fiatalok ellenében is. Az idős asszonyok összebeszélték a fiatalokat, de közvetítő útján is összekerülhettek. Ha a fiatakorról beszélünk, nem hagyható ki Tátrai Zsuzsannának (1994) a Leányélet című könyve, melyben a leány és legényavatásokról, a korcsoportokról és a fonókról is szó esik. Az avatás fontos esemény a fiatalok felnőtté válásában, hiszen azon túl, hogy komoly és tréfás rítusokon kellett túlesniük, ez volt az a pont, ahonnan szabadabban dönthettek és a párválasztás időszaka is megkezdődhetett. Ha efféle tevékenységet hamarabb csinált, azt odahaza nem nézték jó szemmel. Látható, hogy a lányok, s a fiúk is korosztályok szerint barátkoztak, s más lehetőségeik voltak életkortól függően.

A fonó nagyszerű alkalom volt az ismerkedésre, párválasztásra. A lányok a lányfonóban várták a fiúkat, s mágikus eszközöket is bevetettek, hogy hamar érkezzenek. Érkezésükkor a lányok dallal fogadták őket, s ezután különböző játékokat játszottak. A többnyire párválasztásról szóló játékokban színt kellett vallani valaki mellett vagy ellen, s a fiúk ugratták egymást. A legnagyobb hagyománnyal rendelkező udvarlási szokás a fonóban az orsó leverése volt, melyet csókkal kellett visszaváltani (Tátrai 1994).

SZOMSZÉDOK, BARÁTOK ÉS LOKALITÁS VISZONYA A NÉPRAJZI LEÍRÁSOKBAN

Hogyan fejeződik ki a baráti segítségnyújtás a szomszédság funkcióiban? Sik Endre (1991) szociológus a háztartási kapcsolatrendszerekről szóló írásában Tönnies és Redfield alapján leírja, hogy a közösségi élet igazi otthonai a vidéki települések. Sik eredményei szerint a vizsgált településen, Vésztőn nem volt olyan háztartás, amelyik ne adott vagy kapott volna olyan segítséget, amit ő „háztartási tranzakciónak” nevez és 13 formáját különbözteti meg. Az ilyen tranzakciók gyakoriságát tekintve a gondozás, ajándékozás, kóstoló adás és disznóölés voltak a leggyakoribbak. De sűrűn előfordul még a javítás, házépítési munkákban való segítség, szerszámkölcson és a munkahelyszerzés is. Kevesebbszer fordul elő viszont a tanácsadás, a bajban segítség és a mezőgazdasági munkában való segítség, s ami a legritkább, hogy pénzkölcsönrel, vagy tárgykölcsönrel segítsék egymást.

A szlavóniai világban a testvérbarátságot kötött magyar, szerb, horvát családok egymással megosztották tapasztalataikat a házépítéstől kezdve az öltözködésen, étkezésen, földművelésen keresztül egészen a szokásrendszerig és a családszervezésig (Penavin 1981). A szomszédság kulturális egységként is leírható a fonók, a tanyázások révén, de annak elkopásával megmaradtak a „gyerekek játszóközösségének”. Karcagon azonban nem csak a negyvenes, de még a nyolcvanas években is erős volt a segítő és az ellenőrző szerepe a szomszédságnak. Itt példaként említhetjük a lakodalmakat, házépítést, tűzesetet, betegséget, halálesetet, kölcsönkéréseket. Ezen túl ellenőrzi a viselkedést, befolyásolja is azt. Figyelik az idegeneket szomszédjaik helyett is, megőrzik az utca titkait (Örsi 1990). Ternovác István (1996): Pusztulj, kulák! című munkájában a II. világháború utáni vajdasági földtulajdonosok helyzetét írja meg, hogyan tulajdonították el földjeiket az új hatalom tagjai. Egy Temeriniben élő, a vajdasági magyarság elűzését megelőző adatközlőt többek között arról is kérdezték, hogy a II. világháború előtt milyen viszonyban voltak a tanyaszomszédokkal. Eszerint a tanyaszomszédok nagyon jó viszonyban éltek, ezt például azzal támasztja alá, hogy egy szerb megmentette egy tehenüket, amikor azokat parancsra el kellett volna vezetni. Ezen túl felajánlotta segítségét, jóvátétel gyanánt. A szomszédi kapcsolatrendszer tehát vitathatatlanul magában foglalja a baráti segítségnyújtást is. Márkus Mihály (1943) a bokortanyákkal kapcsolatban írta, hogy szoros szomszédi kapcsolatokban éltek, mely sokszor több kötelezettséggel járt, mint a rokoni kapcsolatok. A szomszéd és a keresztkoma volt az, aki a bajban a legtöbb kötelezettséget vállalta. Ezzel kapcsolható össze, hogy az örömeiket is elsősorban velük osztották meg. Az ilyen szoros szomszédi viszony Márkus szerint olyan történelmi folyamatokban is gyökerezett, mely szerint a bokortanyák népe korábban valamilyen mértékben vérrokoni kapcsolatban állt egymással.

A szomszéd és a barát között nem éles határvonal húzódik, sokkal inkább közös metszetük van. Hoppál Mihály (1970) kommunikációs rendszerekkel foglalkozó munkájában a szomszédlátogatást is vizsgálta. A szomszédok esetében a napi látogatás emelkedik ki, kevesen adtak heti vagy havi választ, de a ritka látogatás is jellemző. Megállapítja még, hogy ünnepnapokon fellendül a vendéglátogatások száma, viszont ez többnyire

rokonokat jelent, nem pedig szomszédokat. Ezekből az 1970-es felvételekből, de a korábbi évekre visszatekintő adatokból is a szomszédsági kapcsolat dominanciáját olvassa ki a szerző a rokonokkal szemben, a faluközösség szerepe erősödési tendenciát mutat. A szomszédi kapcsolatra jó példa a több szerző által is taglalt kóstoló küldése, de Bódi Erzsébet (1992) az ünnepi kalácsokról is ír, miszerint a Nagy Alföldön honos a kulcsoskalács, melyet lakodalmak alkalmával fogyasztottak. A kalács lakodalmi fogyasztása előtt a frissen sült kalácsból is küldtek a papnak, a tanítónak, s a sütőasszonyok otthon maradt családtagjain túl az alsó és a felső szomszéd is kapott. Juhász Antal (1993) egyik könyvében kitér az alföldi tanyák társas életére. A szegedi tanyák lakói a század első évtizedeiben leginkább szomszédolni jártak egymáshoz, mely viszony a közös munkákon és a kölcsönös segítségnyújtáson nyugodott. Ezen kívül azonban „pörlekedésre” is volt példa, melyek többnyire a jószágok kártevéséi nyomán alakultak ki. Az egymáshoz járás többnyire télen történt, ekkor hétköznap is, dologidőben csak ünnepekkor. Nyáron az ebédet hamarabb megfőzték, aztán elmentek a szomszédba, s csak este jöttek haza (Juhász 1993). A szomszédi kapcsolatokat könnyedén párhuzamba tudjuk állítani a kortárscsoportok bandáival, a különbségek a korosztályból és az élethelyzetből fakadó eltérésekben rejlenek. Párhuzam például a kedvtelésből együtt töltött idő, a szórakozás, a napi kapcsolattartás, tulajdon híján viszont a fiatal barátokra kevésbé jellemző a kölcsönadás, ételek küldése. Juhász szerint többnyire hasonló anyagi helyzetűek jártak egymáshoz, de ellenkezőjére is volt példa. A tanyáknak sok esetben a szomszédok felé is van kapuja. Továbbá a télen tartott disznótorok is megemlítendőek, melyeken a szomszédok is jelen voltak, s kisebb lakodalomhoz hasonlított. A névnapozás többnyire a nagyobb gazdánál volt jellemző, s inkább a téli névnapozások emlékezetesebbek, amikor egyébként is ráértek. Ilyen volt az István és a János-nap. A társas összejöveteleken általában muzika is volt, s a fiatalok is kocsmákba, csárdákba jártak, de otthon is rendeztek „dugott bálakat”, vagy „csutrikat”. Ezen kívül több típusú spontán szerveződő alkalom volt még, melyeken mulatoztak az alföldi népek, s pozitív emlékeket őriznek róla, mint a misebálók, a lakodalom előtt a gyűrűzés, ahová szintén a jószomszédok és a tanyasi tanítók voltak hivatalosak a rokonság mellett. A spontán szerveződött alkalmakon túl az egyesületek és társulások már intézményesítették a társas életet. Ilyenek voltak például a szőlőhegyi gazdaságok, melyek öreggazdát választottak maguk közül, ő pedig szüret után megrendezte a csőszfogadást, ahol a jelentkező zsellérek közül csőszet választottak, s ettek, ittak. Ki kell még emelni a gazdaköröket, melyek bormérést nyitottak, majd székhelyeik kocsmák lettek, tagjaik módosabb gazdák voltak, de törpebirtokos és napszámos is részt vehetett a rendezvényeken. Többek között körbálokat, de mezőgazdasági tanfolyamokat is szerveztek. Végül meg kell említeni, hogy a tanyasi emberek nem éltek magukra hagyva, minden család közösséghez tartozott, ezeknek az összejöveteleknek és kölcsönös segítségnek a magját a szomszédság adta (Juhász 1993).

Kecelen is megvoltak a szomszédsági összejövetelek a század elején. Ilyen alkalmak voltak a kukorica-fosztás, a tányérkaverés, tollfosztás. A munka mellett ez jelentette a szórakozást (Örsi 1984). A paraszti társadalomban a barátság köré nem húzható körvonal, hiszen közös metszete van a szomszédsággal, faluközösséggel, gazdasági társulásokon belüli egyénekkal és más közösségekkel, közös bennük, hogy kialakulásukat nagyban befolyásolta a lokalitás, mint szervezőerő.

A fenti néprajzi leírásokból látható, hogy a lokalitás milyen szereppel bírt a hagyományos paraszti társadalom életében, így a barátsági kapcsolatokban is. Tulajdonképpen általános elemként tarthatjuk számon ezt a szervezőerőt. A lokalitást pedig a fenti leírásokban tágabban a falura, szűkebb értelemben az utcára és a szomszédokra,

továbbá zugokra, tanyaszomszédokra érthetjük. Ez a megközelítés a bevezetőben áttekintett megközelítésekhez hasonlóan hasznos információkkal szolgálhat a barátság mélyebb feltárásához. A lokalitás a néprajzi leírások alapján egy kiemelkedően fontos tényezőnek mutatkozik a hagyományos paraszti társadalom baráti kapcsolatainak megértéséhez. Ezzel a tanulmánnyal egy lépést teszünk azon elméletek irányába, amelyek a hálózatok és társadalmi struktúrák közötti összefüggések magyarázatát vették célba. Olyan tudományos munkákhoz kapcsolódik így ez a munka, mint például Feld (1981) társadalmi kapcsolatokkal foglalkozó munkája, ahol a baráti kapcsolatok társadalmi szerveződésének elméletét mutatja be. Ezen dolgotra vonatkoztatva tehát a baráti kapcsolatok, mint hálózat és a lokalitáson alapuló társadalmi struktúra közötti összefüggések kerülnek megvilágításba.

A KUTATÁSI HELYSZÍN JELLEMZŐI

Az interjúk elemzése előtt szólnunk kell röviden a kutatás helyszínéről, Hajdúdorogról. A helyszínválasztás oka azaz egyedi történelem, amely azáltal tette a települést sajátossá, hogy a korábbi katonai hierarchia lenyomatai még az 1940-es években is éreztették hatásukat a településen, például a település szerkezetében, mely a társadalmi hálózatok alakulására is hatással bírt. Így sajátos környezetet biztosít a barátság vizsgálatához is. Tulajdonképpen épp ez az a történelmi alakító tényező, amely meghatározta a város fejlődését és alakulását. A város lakosságának ősei a katonáskodó életmódot folytató hajdúk egy csoportja voltak, amelyből releváns információ a katonai szervezetre jellemző hierarchikus berendezkedés, tizedesek vezette katonai csoportok, amely tizedesek később a XVIII. század elejétől a település tizedeinek polgári közigazgatóivá is váltak (Török 2009). Balogh István (1969) szerint nincs más település, ahol a gazdálkodás és az életforma olyan nyomot hagyott volna, mint a hajdúságban. A legszembetűnőbb a települések szerkezete, mely utcahálózata nyugat-európai középkori várfallal körülvett városok alaprajzát idézi. A kutatási időszakra, tehát az 1940-es évekre vonatkozóan a hajdúvárosokban, így Hajdúdorogon is egyaránt megtalálható volt a polgári városközpont, a parasztfalu és a szegény lakótelep is. Ezekhez pedig természetesen társult a hozzátartozó társadalmi réteg is. A társadalom szerkezetével kapcsolatban pedig fontos megjegyezni, hogy a Hajdúságban már jóval a polgári korszak előtt jelentős társadalmi tagozódás és vagyoni eltérés volt jellemző. A család kapcsán pedig a XVIII. század volt a forduló, hiszen előtte a patriarchális nagycsalád volt a jellemző, de a század végétől az elemi kiscsalád az uralkodó forma. Az 1940-es évekre jellemző domináns mezőgazdaság és egyházi jelenlét, a jelentős társadalmi-gazdasági változások ellenére a településre vonatkozóan máig megőrizte jellegadó szerepét.

KORTÁRSCSOPORTOK, BARÁTOK ÉS LOKALITÁS VISZONYA HAJDÚDOROGON

Rátérve az interjúk elemzésére elsőként nézzünk meg néhány fogalmat, amelyek az elemzéshez szükségesek, ezután tekintsük át röviden milyen szerepük volt a tizedeknek és hogyan maradt fent a tizedek szerepe az 1940-es évek mindennapjaiban. Ezután megvizsgálom a kortárs csoportok, barátok és a lokalitás viszonyát, a tizedek veszélyei, a bicskázás, a települések közötti viszonyon keresztül. Továbbá itt vizsgálom a lokalitás szerepét a gyerekek és a fiatalok baráti viszonyaiban, illetve a vallási életben. Végül pedig rátérek a szomszédság, barátság, lokalitás viszonyára, az egymás látogatásán, közös tevékenységeken, disznóvágáson keresztül. Ugyanitt megvizsgálom a szomszédi segítségnyújtás formáit a mezőgazdasági munkában, a kölcsönadásban és kisebb háztartási tranzakciókban.

Az egyik fogalom, amelyet tisztáznunk kell, a lokalitás. A. Appadurai (1996) lokalitás koncepciójában fontos szerepet kapnak a kapcsolatok és a kontextusok. A lokalitást a szomszédok hozzák létre, a szomszédok mindennapi gyakorlataiból vezethető le, mintegy keretet biztosítva az emberi cselekvéseknek. A lokalitás a dolgozat során a szomszédságra, tágabb értelemben a település tizedeinek (a település ősi közigazgatási egységei) keretei közt értendő. A szomszéd szótári alak szerint a mellettünk lévő házban vagy lakásban lakó ember, vagy család. Émikus megközelítésben, tehát a helyi szóhasználatban, az interjúk adatai alapján pedig szomszédnak kisebb utcában az egész utcát, vagy néhány házat tartottak egy sorban, tanyák esetében pedig néhány száz méteren belül fekvő másik tanya számított szomszédnak a vizsgált közösség saját fogalmi kategóriájában. A barátság mibenlétét pedig Dávid Beáta és Albert Fruzsina (2005) munkája nyomán gyakorlati dimenziókban a beszélgetés, segítség és szórakozás tevékenységekben kereshetjük. A banda pedig munkaszervezeti egységként és a fiatalok baráti körként is értelmezhető. A dolgozatban a kifejezés ez utóbbi értelemben került használatra (pl.: Szabó 1982).

Mielőtt a hajdúdorogi barátságokra térnénk rá, tisztáznunk kell, mik is azok a tizedek, hogyan és miért alakultak ki és milyen szerepet tölthettek be a Hajdú városok életében. Erről számos Hajdúsággal foglalkozó forrásból tájékozódhatunk, Csonka Zoltánné (2012) Hajdúdorog mikrotörténetével foglalkozó munkájából tudjuk, hogy a várost négy tizedre osztották, melyek helynevei ma is ismertek, élükön tizedesek álltak. A város élén a tanács, annak élén pedig a főkapitány állott. Demokratikus választásokat tartottak, ahol a kapitányokat hadiegységek választották. (...) A XVIII. század közepéig az önkormányzat első szerve a közgyűlés, melyen az utcátizedek képviseltették magukat, tehát a „polgárok gyülekezetéből alakult”. A tizedek szerinti letelepedés tehát a katonai hierarchiából következik. Ezek a tizedek pedig meghatározták a barátkozás földrajzi határait is, mint az utca, vagy a környéktől tágasabb lokális tér. Balogh (1969) szerint a családon túl az ifjúság számára a szűkebb városrészek szerinti közösségnek volt nagy szerepe, jellemző volt itt is a bandázás, mely vagyoni alapon és korosztályosan különítette el a fiatalokat a lakóhelyi szempont mellett. A lányok együtt mentek kútra, vagy napszámba, de labdázni is és a piacra is. A fiúk is utcánként vagy zugokba csoportosulva jártak.

A négy tized a Vidító tized, a Hegytized, a Telekhegytized és a Gát tized voltak. A tizedek között még a '40-es években sem nagyon házasodtak és a temetői is külön voltak mind a négy városrésznek. Ha egy fiú egy másik tizedbeli lányt kísért haza, a visszaút során verésre számíthatott a tizedben lakó, fiatal fiúktól. Ezek súlyos sérülésekkel is járhattak. Ezeknek a csoportközi viszonyoknak egyik legjellemzőbb jelensége a bicskázás, amivel kapcsolatban lentebb majd találkozhatunk példákkal. A templomban két oldalt két-két kórusrész fent a négy tizedbeliek számára volt fenntartva. Lent pedig a négy padosor blokk szintén.

„Nem volt jó egyik tizedből a másikba kísérni a jányokat a fiúknak, mert megbicskálták őket. (férj): Én sok verekedést végig néztem, szerettem nézni, itt az ipartestületnél is.” (nő, kisbirtokos család, tanya és férje, munkásosztálybeli család, város³)

A tizedbeli különállás hosszú ideig fenn állt, valamikor az 1940-es évek végén, 50-es évek elején kezdett kikopni.

3 Az interjúalanyok tehát 65 év feletti személyek, származásukat, azaz gyermekkori családjukat tekintve lehetnek kisbirtokos (10 hold alatt), középbirtokos (40 holdig terjedő birtokkal rendelkező) családból származók vagy cselédek, más gazdánál életvitelszerűen élő, onnan pénzben és természetben bért kapó családból, vagy munkásosztálybeli (nem mezőgazdasági munkát végző) családból származók. Lakóhely alapján megkülönböztettem városban lakókat, város környéki tanyán lakókat, továbbá külterületi tanyán lakókat, akik a város határának északi, több, mint tíz kilométerre eső részén éltek.

Hajdúdorog beceneve volt még a bicskások, mert „hözöngősök” voltak. Sokan bicskát hordtak magukkal és sűrűn előfordult, hogy összeverekedtek egy lányon, a különböző tizedbeliek, vagy a hajdúdorogiak a hajdúnánásiakkal. A bicskások kifejezés tulajdonképpen nem csak kifejezetten a bicskával való verekedésre, de önmagában a verekedésre is utal. Használtak láncot és kést is a bicska mellett.

„Meg összeverekedtek itt a korzónál is, óóó voltak olyan verekedések is, még névről is majdnem tudom, de minnek mondanám nincs értelme. Még a bálban is beszorultam, volt, aki az ablakon ment ki. Egyszer beszorultam a sarokba, addig tátottam a számat és akkor öregebb leginyek (...) és akkor visszajöttek, bosszút álltak és az egész bál ott összeverekedett. Beszorultam a sarokba, alig vártam, hogy kimenjek onnan, alig tudtam kimenni.” (férfi, munkásosztálybeli család, város)

A Hajdúdorogiak Hajdúnánásra is átmentek és ott is „csináltak balhét”, főleg, ha egy ’nánási ’doroginak udvarolt.

„Van egy mondás: ha Nánáson meg nem b.nak, Dorogon meg nem vernek, Böszörményben meg nem lopnak, kimehetsz a világból. Ez ment, ez a mondás volt.” (férfi, kisbirtokos család, tanya)

Következtetésként levonhatjuk, hogy a lokalitás települési szinten is szervező erő volt, ahogy a következő elbeszélés is bizonyítja ezt: Egy adatközlő szerint a dorogi bicskásokat még Pesten is ismerték. Volt, amikor leállt a vonat és nagy verekedést csináltak. Egy hajdúdorogi nő Németországból származó férje mesélte az egyik adatközlőnek, hogy épp Pestre utazott vonattal, amikor meg akarták verni és az adatközlő bátyjával utazott együtt, aki „előkapta a bicskát” és megmenekültek.

„Jani nem bántott az senkit se, de ha valaki szólt (...) Ez a német is mondta, hogy olyan jó volt, hogy előkapta a bicskát, hogy mit akartok ti, úgy eltűntek, azt mondja, megvédett.” (nő, kisbirtokos család, tanya)

A lokalitás szempontjából Hajdúdorogon a tizedeknek volt döntő szerepe, a város lokális szervezőerején túl.

A néprajzi szakirodalomban a lokalitást a kortárs csoportok vonatkozásában is nyilvánvalónak tűnő alakító tényezőként tárgyalják. A lokalitás elve alapján azon fiatalok ismerkedtek egymással, akik egy utcában, egy környéken, vagy egy falurészen laktak. Ezeken túl, mint láthattuk Hajdúdorogon az ősi hajdú tizedfelosztás jelentett éles határt a lokalitás szempontjából.

„Még a másik tizedbe is átmentünk tanyázni, ott is kártyáztunk, meg minden.” (férfi, munkás-kisbirtokos család, város) Említésre méltó, ha egy másik tizedbe jártak át ismerkedni.

Amíg egy környék határát nehéz meghatározni, a hajdúvárosokban a tizedek határait bizonyos utcák jelentik. Az adatközlők elmondása alapján az 1930-as, '40-es években még jelen volt a tizedek különállása, s ezzel együtt ez volt a legfontosabb határ a kortársak közötti barátkozásban is. Az egy tizedben élők egymással barátkoztak, egymás közül választottak párt maguknak. Erre az időre a tizedek közötti ellentét már kevésbé éreztette hatását, mint korábban, de egyik tizedből egy másik tizedbe átmenni udvarlás céljából a testi épség kockázatásával járt, sőt életveszélyes volt. Ez főleg a fiatalok körében volt érvényes. Hasonlóképpen Szabó László (1982) szerint pedig a jászoknál önmagában a lokalitás kevésbé a felnőttek, kifejezetten a fiatalok társaságait szervezte, a fiatalok életére volt hatással. Mivel Hajdúdorogon egy-egy kerület a város egynegyedét adta, így nagy társaságokat is össze tudott hozni, ami arra világít rá, hogy elsősorban nem a kor vagy a vagyon szerinti, hanem az átányi példákhoz (Fél 1993) hasonlóan, a lakóhelyi elkülönülésnek volt fontos szerepe:

„Mi kimentünk a Kerek tóra fürödni, ott rengeteg időt töltöttünk, rengeteget futballoztunk. (...) Ott voltak a disznók körül, mink meg a Kerek tóban ott fürödtünk, ott volt a legmélyebb a víz. A Vidityó az csak térdig ért. Nagy területen volt ám, ott meg a szárcsát nem tudtuk megfogni, azt zavargattuk, meg ilyeneket csináltunk, de eltelt az idő. Már mikor kezdett márciusban..., mán a lábunkat beletettük, de volt olyan, aki mán megfürdött benne, Miska mán megfürdött benne március vége fele.” (férfi, munkás –kisbirtokos család, város)

Az utca gyerekei is együtt játszottak és vélhetően a szűkebb lokalitás is szervező erő volt, az adatközlők kiemelték a következőket: A cserkészethez hasonló Levente csapat működött a városban az 1930-as, '40-es években, ahol elmondásuk szerint a 14–16 évesek voltak jelen, itt többek között lövészetet tanultak.

„Meg volt Levente csapat, sokan kimentek azokból, akik benne voltak a bandába. (feleség: a vágóhíd mellett a Leventék oda jártak, meg itt volt a buszmegállónál valami, ahogy az összejövedelek, a Levente csapat, (...) az olyan volt, mint most a cserkészek lövészetet tanultak, meg mindent, de olyan 14–16 évesek ilyenek voltak. (...) „ez a '40es években, meg a '30-asban, igen, hivatalos volt, mint most, a cserkész-csapat is van.”(férj, munkásosztálybeli család, város)

A város vallási központi helyzetéből és sajátos kultúrájából eredően meg kell említeni a máig működő Krisztuskatona csoportot⁴, mely minden évben szervesen részt vesz a Húsvéti ünnepkörrel járó szertartásokon, a Kongregációs lányokat, akik a körmenet alkalmával vitték a Mária-képet, illetve az évente összeálló Betlehemes csapatokat, melyek baráti társaságokból alakultak. Továbbá a vasárnapi misén nem csak lent a padosorokban, de fent a kóruson a fiatalok is a tizedfelosztás szerint foglalhattak helyet.

„Meg voltak a kongregációs lányok, akik vittik a Mária képet, mikor körmenet volt a templomban, meg voltak a Krisztus-katonák, akik most is és akkor a zászlót azok vittik, Máriapócsra mentünk zárandoklatra, volt, aki gyalog is ment, biciklivel, meg szekérral, meg szüreti bálok voltak.” (nő, kisbirtokos család, város)

SZOMSZÉDOK, BARÁTOK ÉS A LOKALITÁS VISZONYA HAJDÚDOROGON

Hajdúdorogon a '30-'50-es évekre vonatkozóan a szomszédi viszonyokat jellemzően pozitívan írják le az adatközlők. Nagy többségük úgy vélekedik, hogy ezek a kapcsolatok jobbak voltak, mint manapság, sőt sokszor még a rokonoknál is magasabbra értékeli őket. Ez hasonlóságot mutat Márkus Mihály bokortanyákról és Hoppál Mihály szomszédlátogatásról való leírásaikkal. Elsőként a segítség és az egymáshoz látogatás kapott említést, s többen kifejtették, hogy „szerették egymást az emberek”.

Hogy miben nyilvánul meg a szeretet, a következőkkel támasztották alá:

„akkor szerettük egymást, az én apám beteg lett, jöttek a szomszéd gyerekek, azt mondja, ne legyen beteg Gyuri bácsi, szegény gyerekek azt ajánlották fel, hogy alusznak velem, csak ne legyen beteg.” (nő, cseléd család, tanya)

4 A Krisztus-katonaság tulajdonképpen Hajdúdorog egyik legismertebb hagyománya. A Krisztus-katonák a húsvéti ünnepek idején nagypéntektől húsvétvasárnapig őrzik a szentsírt. A pászkaszentelés során pedig szintén jelen vannak, amikor a város népe is megjelenik a templomban és templomkertben. A pozíció apáról fiúra száll, „gyüttmentnek” nem könnyű közéjük bekerülni. Jellemzőes öltözetük a fehér ing, fekete posztónadrág, zakó, csizma, Bocskai-süveg, díszszebkendő. Ma már a hajdúdorogi Krisztus-katonaság hagyománya a Szellemi Kulturális Örökség része. Hajdúdorog pedig az Országgyűléstől 2012-ben megkapta a „Görögkatolikus hitéhez leghűségesebb város” címet. (netfolk 2016)

Egy másik adatközlő pedig, amikor a férjét katonának vitték októberben, aratás idején, egyedül maradt a földi munkákkal:

„Ott volt a sok krumpli, temérdek tengeri. A hajam szála így állt az égnek, hogy evvel mi lesz. (...) És volt, hogy 15-20-an törtünk.” (nő, középbirtokos család, tanya)

Az interjú alanyok közül is többen említették a néprajzi leírásokban Szegeden, Kecelen és számos helyen megjelenő egymáshoz való átjárást, akár tanyázás kifejezés alatt, akár más szóval.

„Akkoriban nagyon sokat jártak át, mert nem volt TV, meg rádió sem volt, hát kártyázni, meg hát mittudomén, beszélgetni.” (nő, kisbirtokos család, tanya)

Volt, aki úgy fogalmazott, hogy meglátogatták egymást, a tevékenységek között pedig többször elhangzott a kártyázás, de a beszélgetés és a malmozás is. A szomszédi kapcsolat egyik megtestesüléseként említést nyert a disznóvágáson való segítség és a kóstoló küldés is, mely számos, a fentiekben bemutatott néprajzi leírásban is megjelenik, Sik Endre (1991) mellett például Juhász Antal (1993) leírásaiban is. Örsi (1984) ezeket szomszédági összejövetelekként említi.

A hajdúdorogi szomszédi segítség esetében három témát különíthetünk el. Egyrésztől beszélhetünk a földi munkákon való segítségről, másrészt a pénz kölcsönadásáról, harmadrészt pedig minden egyéb kisebb eszköz kölcsönzéséről és olyan tevékenységekről, amik nem igényelnek nagyobb energia és időbefektetést, azaz kisebb „háztartási tranzakciónak” tekinthetők.

Ez utóbbi kérdésben egyöntetűek voltak a válaszok:

„Ó, ott nagyon jó volt a kapcsolat, mentek, ha kellett valami, meg ott nálunk nagyon jó víz volt (...) az egész rész jött és vitte, úgy összefogtak az emberek. (földszomszédok, akik a közelben dolgoztak): Meg gyümölcs is volt, eper volt, ez volt, az volt, mentek eprészni, meg édesanyám hozott ki nekik kenyeret. Úgyhogy nem volt ilyen, hogy nem adtunk.” (nő, kisbirtokos család, tanya)

Ez mind Sik (1991), mind Bódi (1992) adataival is hasonlóságot mutat. Ezen kívül a szegényebb szomszédok adtak kölcsön egymásnak olyan fogyó élelmiszereket, mint paprika, zsír stb.

A fent említett másik két kategória, nevezetesen a pénz kölcsönadása és a földi munkákban való segítség kapcsán már nem ilyen egyértelmű a helyzet. Ezzel ellentétes leírásokat olvashatunk például Penavin Olga szlavóniai tapasztalataiból. Hajdúdorogon többen kifejezték, hogy a szomszédi segítségnyújtás ezekre is kiterjedt, de néhányan úgy emlékeznek, hogy a földi munkákban nem volt együttműködés. A pénz tekintetében pedig néhány adatközlő szerint szigorúbb szabályok uralkodtak.

Pénz dolgában a két véleménytípus a következő:

„Adtak kölcsön pénzt, igen. Akinek több pénze volt, az felosztotta a másikkal, nem volt ilyen irigység, mint máma van, hanem kisegítette egyik a másikat, ha tudta.” (nő, kisbirtokos család, tanya)

„Hát, ha kellett (pénzt is adtak kölcsön). De úgy, hogy papírt írtak és úgy.” (férfi, középbirtokos család, tanya)

A földi munkákban pedig szintén kétféle vélekedés tapasztalható:

„Lucerna volt, gabona, búza, meg cirok. Levágtuk háromszorra, azt itették a tehénnel, nem segítettünk a szomszédoknak, mindenki a magáét, nem volt olyan, hogy összefogtunk.” (nő, középbirtokos család, tanya)

„Volt olyan is, hogy valakinek egy tehene volt, meg a másinak is, mellé tették és közösen kiszántották a földet, volt ilyen. (férje: Volt persze, hogy volt, jó, most nem ide való, a piacon is volt, hogy egy tehenes az egy tehenessel, két tehenes a két tehenessel...) Hát figyelj mán, még ha nevetel is, akinek egy tehene volt, az eggyel nem tudott szántani, hanem kettőt befogott és egymásnak a földjít megcsinálták, előbb egyiknek a földjít, utána a másinak a földjít.” (nő, kisbirtokos család, tanya és férje, munkásosztálybeli család, város)

Azok az adatközlők, akik amellet érveltek, hogy nem segítettek egymásnak a szomszédok a földi munkákban, két gondolattal magyarították ezt. Egyrésztől nem volt annyi föld, hogy a nagy létszámú család ne tudta volna megművelni, így ez a mechanizmus nem alakult ki. Másrészt pedig, aki segíthetett volna, annak is dolga volt, hiszen egyszerre érett meg a termés mindenkinek. A hangsúlyosabb vélemény viszont az volt, hogy segítettek egymásnak a földi munkákban is. Ilyen eset lehetett még, ha jött az eső és a terményt gyorsan be kellett gyűjteni, felváltva szántottak egymásnak, akár hárman, négyen. Továbbá a tengeri törése, kévét, keresztet hordani cséplés előtt, előbb az egyikét, utána a másikat. Segítettek még baleset esetén, vagy ha a szomszédnak gyengébb állata volt és nem bírt szántani, illetve a várostól messzebb lakó tanyasiak között az, akinek lova volt és szekere, amikor ment a városba, elvitte a szomszédját is.

„Szabadosnak volt lova egyedül, nem ment mindig Nyíregyházára (bizonyos dorogi tanyákhoz közelebb voltak más települések, mint Hajdúdorog), ha ment, szólt, hogy gyertek, elviszlek benneteket.” (nő, kisbirtokos család, külterület)

Azok, akik úgy vélekedtek, hogy nem segítettek egymásnak az emberek a földi munkákban, ők is jó szomszédi viszonyról emlékeztek meg, többek között arról, hogy figyeltek egymásra az emberek.

A szomszédokra vonatkozó kérdések közt kulcsszerepet kapott a következő kérdés: A rokonokkal, vagy a szomszédokkal volt-e intenzívebb a kapcsolat? Természetesen a válaszok nem szűkültek le az intenzitás kiértékelésére. A válaszok óvatosan, de a szomszéd irányába billentek, amely választ érezhetően a napi kapcsolat, baráti kötelékek és nem utolsósorban a szomszéd hasznossága billentett ebbe az irányba. Így hasonlóságot mutat a bokortanyák esetében leírt (Márkus 1943) szoros szomszédi kapcsolatokkal.

„Egy jó szomszéd jobb volt, mint egy rokon hivatalosan.” (nő, kisbirtokos család, város)

A szomszéd mindig ott volt az embernek, a rokona pedig vagy volt, vagy nem volt, ha volt, lehet, hogy messze lakott. Hajdúdorogon az északi tanyák akár több, mint tíz kilométerre is lehettek a várostól, így a tanya-szomszédon kívül nem létezett más a mindennapokban.

„A szomszéd annyibul sokkal jobb volt, hogy közel volt, ha valami nem volt, vagy valami segítség kellett, csak a szomszéd volt. 16 kilométert kellett volna jönni, hogy a családdal találkozunk, az távolabb volt.” (nő, kisbirtokos család, külterület)

A segítségnyújtásban a mérsékelt álláspontok is azonos hangsúlyt tettek a rokonokra és a szomszédokra.

„Is-is. Ha disznóvágás volt, takarítani, aratni, tengerit törni, akkor a szomszéd is ment, segítették egymást, de a rokon is ment.” (nő, iparos –kisbirtokos család, város)

A fenti interjú részletéből láthatjuk, hogy a lokalitás szerepe Hajdúdorog esetében is kiemelkedő szereppel bírt, a néprajzi szakirodalmakban vizsgált más településekhez képest kiegészülve a tizedek jelentette szervezőerővel is. Ez egy helyspecifikus sajátosság. A lokalitás erős szerepe a legfontosabb információ, amely az interjúkból kirajzolódik. Ezzel közelebb kerültünk a barátsági minták megmagyarázásához és a hálózatok és társadalmi struktúrák közötti összefüggések megértéséhez. A választott módszer viszont korlátokat szab számunkra a teljes megértéshez, amelynek nehezítő tényezője az időbeli távolság és a nagyobb mennyiségű statisztikai adatok hiánya.

KONKLÚZIÓ – A BARÁTSÁG SZERVEZŐEREJE A LOKALITÁS

A Dávid–Albert (2005) vizsgálatban leggyakrabban megemlített barátságfunkciók a teljesség/állandóság, támasz/számítani lehet rá, a beszélgetés, segít/segítőkéz a bajban, bizalom/ megbízható, meghallgat, kölcsönösség, megértő/együttérző. Ezekre a funkciókra számtalan bizonyítékot szolgáltatott a néprajzi leírások és a hajdúdorogi empirikus adatok a lokális alapú kötődések kapcsán. Tehát azt láthatjuk, hogy ezeket a funkciókat a lokalitás is biztosította. A teljesség/állandóság abban ragadható meg, hogy a kapcsolat napi szintű volt. A támasz/számítani lehet rá funkciót mutatja, hogy összefogtak a mezőgazdasági munkában. A beszélgetés a tanyázásokban ragadható meg. A segítőkészség megjelent a pénzbeni, vagy különböző eszközökben való segítségben, A bizalom és az egymás meghallgatása kevésbé jelent meg az elbeszélésekben. A kölcsönösség abból látszik, hogy a segítség oda-vissza alapon működött. A megértő/együttérző funkció jelenlétét mutatja, hogy érdeklődtek a beteg szomszéd iránt. Következtetésként megállapítható, hogy a lokális alapon szerveződő szomszédi kapcsolatokról kiolvasható szomszédi funkciók jelentős mértékben megegyeznek a baráti funkciókkal, minek alapján kijelenthető, hogy a lokalitás a barátság szervezője volt a vizsgált közösségben.

Ezt támasztja alá a bandák szerveződése is. A bandázás jellemzői szintén a lokalitásból erednek, így hasonlóságot mutatnak a paraszti társadalom szomszédi kapcsolatainak jellemzőivel is. Ezek a jellemzők pedig a következők: a közösség szervezőereje a lokalitás, a lokalitás erőssége a korkülönbségeket is felülírja, egymást látogatják, szabadidejüket együtt töltik, nagyobb közösségben is a kapcsolat magját alkotja, nagyobb közösségi rendezvényekre is együtt mennek, együtt szórakoznak, egymást segítik, tanácsokkal látják el a másikat, a találkozóhely valamelyik félnek az ingatlana, a kapcsolat nagyon szoros, a rokonokéval vetekszik. Az, hogy a bandatagok és a szomszédok közötti kapcsolatok között ilyen hasonlóságok mutatkoznak, tovább erősíti, hogy a bandák, mint baráti társaságok szerveződésében is valóban fontos szerepet játszik a lokalitás.

A fenteket Hajdúdorogon a tizedek még inkább megerősítik. Ezen jellemzők épp úgy ráillenek a fiatalok baráti közösségeire, mint a szomszédok kapcsolatára, mellyel a fenti következtetéseket erősíthetjük meg.

A lokalitás ilyen mértékű fontosságát tapasztalva felmerül a kérdés, hogy „miért?” Az interjúk elemzését összegezve az látszik, hogy a mobilitás alacsony szintje, a napi kapcsolat lehetősége, a bajban a szomszéd közelsége, a közbiztonság alacsonyabb foka mind-mind a lokalitás kiemelkedő szerepét erősítik. A ’40-es évek rurális közösségeiben az ember a körülötte élőkkel tudta a leginkább megosztani és összekötni az életét.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2015) Mikromilió integrációs megközelítésben A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 4:1–11. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1> Letöltve: 2020.10.21.
- Albert F. – Dávid B. (2016) A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu - Társadalomtudományi Szemle*, 6 (3), 22–47. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016.3.22>. Letöltve: 2020-10-21.
- Albert F. – Dávid B. (1998) A barátokról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 257–276.
- Appadurai, A. (2001) A lokalitás teremtése. *Regio* 12 (3), 3–31.
- Balassa I. – Ortutay Gy. (1979) *Magyar néprajz*. Budapest: Corvina.
- Balogh I. (1969) *Hajdúság*. Budapest: Gondolat.
- Bódi E. (1992) Ünnepi kalács az alföldi néphagyományban. In Novák L. (szerk.) *Hiedelmek, szokások az Alföldön I. Nagykovács*: Arany János Múzeum, 427–445.
- Bridge, G. (2002) The Neighbourhood and Social Networks. *CNR Paper*, 4, 1–32.
- Csete B. (1993) *A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága és Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Honismereti Egyesület.
- Csonkáné Szakál G. (2012) *Hajdúdorog története évszámok tükrében*. Hajdúdorog: Mészáros Károly Városi Könyvtár és a Hajdúdorogi Honismereti és Városvédő Egyesület.
- Dávid B. – Albert F. (2005) „Kit nevez Ön barátnak?” *Századvég*, 38, (4), 91–126
- Feld L. S. (1981) The Focused Organization of Social Ties. *American Journal of Sociology*, 5, Chicago: The University of Chicago Press, 1015–1035.
- Fél E. (1993) Tanulmányok Fél Editől. In Filemle Á. – Stefány J. (szerk.) *Emlékezés Fél Editre*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 45–243.
- Fél E. – Hofer T. (1969) *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian Village*. Chicago: Aldine.
- F. Lassú Zs. (2004) *Barátok és barátnők – együtt és egymás ellen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hsin-Chun Tsai, J. (2006) Xenophobia, Ethnic Community, and Immigrant Youths’ Friendship Network Formation. *Adolescence*, 285–298.
- Hoppál M. (1970) *Egy falu kommunikációs rendszere*. Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja.
- Eőry V. (2010) *Magyar Értelmező Szótár Diákoknak*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Márkus M. (1943) *A bokortanyák népe*. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarisztomtudományi Intézete.
- Morvay J. (1981) *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest: Akadémia kiadó.
- Van der Horst, M. – Coffé H. (2012) How Friendship Network Characteristics Influence Subjective Well-Being. *Social Indicators Research*, 509–529. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9861-2>
- Nagy Varga V. (2000) Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In Paládi-Kovács A. (szerk.) *Magyar Néprajz VIII*. Budapest: Akadémia kiadó, 532–558.
- Jávor K. (1978) Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In Manga J. (szerk.) *Varsány – Tanulmányok egy Észak-Magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest: Akadémia kiadó, 295–375.
- Juhász A. (1993) *Település és közösség*. Debrecen: KLTE.
- Ortutay Gy. (1980) *Magyar Néprajzi Lexikon. III*. Budapest: Akadémia kiadó.
- Örsi J. (1984) Kecel népe, mint község. In Baráth J. (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel: Kecel Nagyközség Tanácsa, 821–849.
- Örsi J. (1990) *Karcag társadalomszervezet a 18–20. században* Agrártörténeti tanulmányok 16. Budapest: Akadémia kiadó.
- Penavin O. (1981) *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)*. Újvidék: Forum.
- Sik E. (1991) Néhány adalék a háztartási kapcsolatrendszer működéséhez – egy magyar falu esete. In Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 85–112.
- Szabó L. (1982) *A jász etnikai csoport II*. Szolnok: Szolnok m. Múz.
- Szellemi Kulturális Örökség a hajdúdorogi Krisztus-katonaság hagyománya (2016) Elérhető: https://netfolk.blog.hu/2016/10/11/szellemi_kulturalis_orokseg_a_hajdudorogi_krisztus-katonasag_hagyomanya Utoljára megnyitva: 2020.08.08.

- Tárkány Szücs E. (1981) *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat.
- Tátrai J. (1994) *Leányélet*. Budapest: Crea Print.
- Ternovác I. (1996) *Pusztulj, kulák!* Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.
- Török É. (Dobiné) (2009) *Hajdúdorog földrajzi neveinek összegyűjtése és elemzése*. Hajdúdorogi füzetetek 11. Hajdúdorog: Mészáros Károly Városi Könyvtár.
- Turai T. (2009) Szomszédok, barátok, jóemberek és egyéb nem rokoni kapcsolatok az idősek szemszögéből. In Bali J. – Turai T. (szerk.) *Élet/út/írások. Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 241–249.
- Utasi Á. (1990) Baráti kapcsolatok. In Andorka R. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: Tárki, 475–487.
- Vankóné Dudás J. (1983) *Falum Galgamácsa*. Szentendre: Művelődési Minisztérium támogatásával a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága.
- O'Connor, P. (1992) *Friendships between women: a critical review*. New York: The Guildford Press. <https://doi.org/10.2307/352977>
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling alone: the collapse and revival of community*. New York: Touchstone. <https://doi.org/10.1145/358916.361990>

HOL VANNAK A TESTVÉREK?

A ROMA BARÁTSÁGOK ALAKULÁSA 2004-BEN ÉS 2019-BEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.70>

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban egy 2004-ben (N=779) és egy 2019-ben (N=600) romák körében felvett kérdőíves kutatás alapján írtuk le a romákat körülvevő személyes kapcsolathálózatot. Az elemzés során a bizalmas, illetve a baráti kapcsolatokat vizsgáltuk a stabilitásra, valamint a potenciális változásokra fókuszálva. Két összefüggés 15 év elteltével sem változott: a mintákba került roma nők és a (kisebbségi) önkormányzati képviselőt nem ismerők társas izolációnak való kitettsége nem változott, és mindkét esetben hasonló. A 2019-es roma minta kapcsolathálózati jellemzői közelebb állnak a többségi társadaloméhoz, azaz a kutatásba bevont romák már nem rendelkeznek azzal a kapcsolathálózati „előnyvel”, amelyről a korábbi kutatások rendre beszámoltak: baráti körük zsugorodott, etnikailag még inkább homogén, bizalmas kapcsolataik között egyre alacsonyabb a rokonok aránya és körükben egyre nagyobb méretű a társas izoláció. Úgy tűnik, a javuló iskolázottsági és gazdasági mutatók egyelőre csak egy szűk rétegnek kedveznek plusz kapcsolati erőforrásokkal. A modernizációs folyamatok mellett ugyanakkor a roma társadalom legszegényebb rétegei még inkább perifériára szorulnak, elszigetelődnek, lévén, hogy a nem roma kötések hiánya mellett roma kapcsolataikra sem, vagy egyre kevésbé támaszkodhatnak.

Kulcsszavak: roma, kapcsolathálózat, kapcsolati tőke, interszekcionalitás

¹ Dávid Beáta: Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet és Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet MTA Kiváló Kutatóhely. Komolafe Cinderella Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Semmelweis Egyetem Doktori Iskola. Lukács J. Ágnes: Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar Társadalomtudományi Tanszék. Schutzmann Réka: Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ, Semmelweis Egyetem Doktori Iskola. Tóth Gergely: Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ.

WHERE ARE THE SIBLINGS?

ROMA FRIENDSHIP NETWORKS IN 2004 AND 2019

ABSTRACT

In our study, the personal network characteristics of the Roma was described on the basis of two surveys taken in 2004 (N = 779) and in 2019 (N = 600). In the analysis, we examined the core network of confidants and friendship ties, focusing on stability as well as on potential changes. We encountered two aspects that did not change during these 15 years: the social exposure of Roma women and of those who are not in touch with a (minority) municipal representative. Otherwise, the characteristics of the personal network structure of the Roma sample in 2019 showed more similarities to that of the majority of society, i.e. the Roma who participated in the survey no longer attained the networking “advantage” that previous research has consistently reported. There is a decline in the number of friends, they are even more ethnically homogeneous, the proportion of relatives among their close relationships is lower and social isolation is increasing among them. For the time being, improving educational and economic indicators seem to favor only a narrow stratum of the population with additional network resources. At the same time, the disadvantaged Roma people are even more marginalized and isolated, as they can rely less and less on their Roma relations.

Keywords: Roma, social network, social capital, intersectionality

HOL VANNAK A TESTVÉREK?

A ROMA BARÁTSÁGOK ALAKULÁSA 2004-BEN ÉS 2019-BEN

BEVEZETŐ

A roma népesség körében a barátság vizsgálata a barát szó speciális etnikai tartalma miatt különösen érdekes. Számukra a barát csak a magyar nemzetiségű emberekre vonatkozik, a roma barátokat a cigány emberek testvérüknek tekintik. A roma közösségben mindenki testvér és barát. Egészen addig, amíg a bizalmat nem játssza el (Kovai 2018). 2004-ben a többségi társadalommal összehasonlítva a megkérdezett romák barátainak átlagos száma mintegy 8,5-szerese (!) volt a magyarokénak. Míg akkor a megkérdezett felnőtt népesség 30 százalékának egy barátja sem volt, addig a romák esetében ez a szám 14 százalék volt (Albert–Dávid 2006). 15 évvel később a jelen tanulmány alapjául is szolgáló felmérésből egy egész más kép tárul elénk: egy a személyes kapcsolatait tekintve egymástól és a többségi társadalomtól is meglehetősen elszigetelt, „testvérek” nélküli csoport. Célunk, hogy e két országos nagymintás adatfelvétel segítségével a romák bizalmas és baráti kapcsolatait – a módszertani korlátok között – összehasonlítsuk, valamint a mögöttes tényezők stabilitását, illetve potenciális változásait bemutassuk.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A hátrányos helyzetű etnikai csoportok – különösen a zárt közösségekben élők – számára a személyes kapcsolatok fontos és értékes erőforrások, amelyeknek jelentős szerepe lehet a szociális hátrányok ellensúlyozásában.

A kapcsolati erőforrások feltárásával foglalkozó kutatások klasszikusan az egyén erős és gyenge kötéseire koncentrálnak. Az erős kötések jellemzően az egyénhez közel álló, szociodemográfiai szempontból hozzá hasonló, homogén csoportból kerülnek ki, akik közösen birtokolják az erőforrásokat és az információkat. Az egyén ezekben az összekötő ún. „*bonding*” típusú kapcsolatokban éli meg az intimitást és a bizalmat, sajátítja el szerepeit, építi fel identitását, valamint ezek biztosítják a támogatást nehéz élethelyzetekben is (Kawachi 2006, Lin 2008). A gyenge kötések általában az egyéntől eltérő szociodemográfiai, vagy szocioökonómiai jellemzőkkel bíró csoportokból kerülnek ki, így olyan információkkal és erőforrásokkal kapcsolják össze az egyént, amelyek közvetlen környezetében nem elérhetőek. Ezek az áthidaló ún. „*bridging*”² típusú kötések alkalmasak a társadalmi távolságok áthidalására, egyúttal lehetővé téve a strukturális mobilitást (Granovetter 1973, Burt 2004). Fontos megjegyezni, hogy amíg a magas státusú egyéneket erős és gyenge kapcsolataik is magas presztízsű személyekhez kötik, addig az alacsony státusú egyének szinte kizárólagosan gyenge kötéseik által gazdagíthatják a mobilitáshoz szükséges kapcsolati erőforrásaikat, ezért esetükben a magasabb státusú csoportokhoz

2 A továbbiakban az angol *bonding*, illetve *bridging* kifejezéseket használjuk, mivel a magyar cikkekben is gyakran így hivatkozzák.

tartozó ismeretségeknek kulcsszerepe van (Lin–Dumin 1986). Az alacsony státuszú egyének kapcsolathálózatának homofil-heterofil volta tehát a többségi társadalomba való beágyazottságról is árulkodik.

A szociális vagy etnikai zárványban élő, azaz sűrű és erős kapcsolatokkal jellemezhető közösségek egyrészt elősegítik a *bonding* típusú erőforrások megerősödését, másrészt a kifelé zárt kapcsolathálózat – amelynek normái a többségi társadaloméhoz képest eltérőek –, akadályozhatja az egyén boldogulását (Coleman 1988, Portes 1998, Vervoort 2012). A mindennapokban természetesen az érzelmi biztonságot nyújtó erős, és a strukturális erőforrásokat biztosító gyenge kötéseknek is központi szerep jut, ez a társadalmi felemelkedés vagy éppen a társadalmi lecsúszás elkerülésének záloga. A hátrányos helyzetű, valamely etnikumhoz tartozó egyének számára tehát az a kapcsolathálózat az ideális – és erre jutnak a romák körében végzett kutatások is –, amelyben egyszerre vannak jelen a szoros rokon támogató kapcsolatok, és a többségi társadalomból kikerülő barátok, vagy lazább kötődések (Coleman 1988, Messing 2006, Nunez 2009, Messing–Molnár 2011, Lukács J. 2019, Peters et al. 2019).

A korábbi, romák kapcsolati erőforrásait vizsgáló kutatások – módszertől és mintanagyságtól függetlenül – arra az eredményre jutottak, hogy a cigányok ugyan etnikailag homogén kapcsolathálózattal rendelkeznek, de a többségi lakossághoz képest általában erősebb családi kapcsolatokat, több barátot, ismerőst tudnak maguk körül, és sokkal kisebb arányban élnek társ nélkül (Džambazovič–Jurásková 2003, Albert–Dávid 2006, Bobakova et al. 2015). Messing (2006) egy 2003–2004-es nem reprezentatív, kvantitatív elemzése rávilágított, hogy ez a megállapítás különösen igaz azokra a romákra, akik etnikailag zárt közösséghez tartoznak, határozott cigány identitással bírnak. A 2004-ben felvett (lásd alább) hazai nagymintás kvantitatív vizsgálat alapján, gyenge kötések terén a romák több ismerőst tudhatnak magukénak az országos átlaghoz képest, kivéve a magasabb iskolai végzettséghez köthető foglalkozásukat (Albert–Dávid 2006). Az egy-egy településen mélyfúrás végző kvalitatív kutatások feltárták, hogy az iskolai szegregáció, a munkanélküliség, illetve az alacsony státuszú munkák minimalizálják a többségi társadalommal való érintkezés lehetőségét, így a romáknak szinte csak a hasonló helyzetben lévő társadalmi csoportokkal van kapcsolatuk, amely egyúttal konzerválja ezeknek a közösségeknek az elszigeteltségét (Messing–Molnár 2011, Virág 2018). Ugyan a 2004-es felmérés – a korábbi kutatások eredményeivel összhangban – arra utal, hogy a roma népességben belül nagyobb a „kapcsolat-gazdagok” aránya, fontos kiemelni, hogy a társadalmi ranglétra alján, a szegényebb rétegekhez tartozó romák – a hasonló státuszú többségi csoporthoz képest – kevesebb támogató kapcsolattal rendelkeznek (Albert–Dávid 2006). Ezt az összefüggést erősítette meg egy 2009–2010-es, kérdőíves és interjúkutatás, amely Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest megyei roma és nem roma nők körében vizsgálódott (Dávid 2010). Messing és Molnár (2011) kvalitatív eredményei ezt a jelenséget azzal magyarázzák, hogy az erős kötések elvesztik megtartó erejüket akkor, ha a nagycsaládot alkotó nukleáris családok már önmaguk fenntartását sem tudják megoldani.

A romák gazdagabb kapcsolati erőforrásait a frissebb kutatások már nem támasztják alá. Nyíregyháza két szegregált telepén készült kvantitatív felmérés az ott élő romák körében kevesebb bizalmat, barátot és gyenge kötést talált a nyíregyházi városi adatfelvétellel összehasonlítva (Husztai 2019, Husztai–Ember 2019). A két vizsgált telep közül a városhoz közelebb eső, kevésbé izolált telepen a kapcsolathálózati mutatók kedvezőbbek voltak, mert az ott élők inkább a városban lévő szolgáltatásokat vették igénybe, míg a másik telepen, ahol a (szo-

ciális, egészségügyi, oktatási) szolgáltatások „házhöz jönnek”, az ott lakók a telepről ki sem mozdulva mindent elértek, így egyre jobban elszigetelődtek.

A ROMA NÉPESSÉG 15 ÉV TÁVLATÁBAN

Ahhoz, hogy a kapcsolathálózati eredményeinket kontextusba helyezzük, megkerülhetetlen, hogy a roma népességet érintő főbb társadalmi változásokat is áttekintsük. Annál is inkább, mivel a kapcsolati erőforrásokat erőteljesen determinálja az iskolai végzettség, a foglalkozási státusz, valamint a lakóközösség szegregáltsága. Mivel még a cigányság nagyságára is csak becsléseink vannak, a roma népesség szociodemográfiai, szocioökonómiai helyzetéről sem rendelkezünk reprezentatív adatokkal. A legutóbbi népszámlálási adatok lassan 10 évesek, és a kifejezetten a roma társadalmat fókuszba helyező, átfogó kvantitatív vizsgálatok – néhány kivételtől eltekintve (Letenyey 2010, Marketing Centrum OPK 2010) – szintén hiányoznak az utóbbi 15 évből. A következőkben az elérhető indikátorokra, valamint a szakirodalomban fellelhető esettanulmányokra támaszkodva próbáljuk meg felvázolni a roma népességet érintő legfontosabb trendeket az iskolázottság, a munkaerőpiaci státusz, valamint az etnikai szegregáció vonatkozásában.

Iskolázottság

A roma lakosság oktatási helyzete elmarad a többségi társadalomtól, azonban az utóbbi években javuló tendenciát mutat. Az iskolai sikertelenségben nagy szerepe van az óvodai előképzettség elmaradásának, ugyanis az óvoda az a hely, ahol a hagyományos cigány családok gyerekei először találkoznak a többségi társadalom elvárásaival. Magyarországon a kétezres évek előtti kutatások arra engednek következtetni, hogy azok a roma gyerekek, akik jártak óvodába, jobban teljesítettek az iskolában, mint akik nem (Hága 2001; Forray R 2002). Mára a roma gyerekek óvodába járásának aránya sokat javult (Szabó-Tóth 2007). Az utóbbi években az óvodába járatás 3 éves kortól kötelezővé tétele³ is hozzájárul a hátrányok csökkentéséhez. Azonban a tankötelezettségi korhatár leszállítása 16 évre a korai iskolaelhagyás növekedésének irányába hathat a hátrányos helyzetű településeken élő roma fiatalok körében (Pap 2015; Köllő-Sebők 2019).

Magyarországon az iskolaköteles roma kiskorúak 98%-a jár iskolába az EU-MIDIS II. 2016-ban megjelent kvantitatív vizsgálata szerint. Ezzel Magyarország a kilenc vizsgált ország közül benne van az első háromban Spanyolországgal (99%) és Csehországgal (98%) együtt (European Union Agency for Fundamental Rights 2016). Bár a roma fiatalok részt vesznek a kötelező oktatásban, sokan nem az életkoruknak megfelelő iskolai szintre járnak. A vizsgált kilenc országban a 6 és 24 év közötti roma fiatalok 18%-a részesült a koránál alacsonyabb szintű oktatásban. A 2016-os dokumentum szerint életkori bontásban az iskolai végzettség megszerzésében javulás mutatkozik. Magyarországon a 16-24 év közötti romák 8%-a, a 25-44 éves romák 10%-a, míg a 44 év fölötti romák 25%-a nem fejezett be semmilyen formális oktatást. Ezzel a kilenc vizsgált ország között a középmezőnyben helyezkedünk el (European Union Agency for Fundamental Rights 2016).

A fő különbség a roma és a többségi társadalomba tartozó fiatalok iskolai pályafutása között a középiskolai évek folyamán érhető tetten. A roma fiatalok iskolai karrierjét vizsgálta alaposabban egy korcsoportok

³ 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről.

szerinti kohorsz kutatás, melyben a középiskolai továbbtanulásra vonatkozóan is tettek megállapításokat. Az 1991-es kohorsz adatainak forrása az Életpálya-felvétel 2006 és 2012 közötti hat hulláma volt, amit a 2011. évi népszámlálás adataival kombináltak.⁴ Az 1971-ben született kohorsz adatainak forrása pedig az 1993. évi országosan reprezentatív roma felvétel, továbbá a 2001-es népszámlálás egyéni szintű adatai voltak. Az ezredforduló utáni években a roma fiatalok csaknem teljes köre (90%) továbbtanult középiskolában, ami jelentős elmozdulás volt az előző generációkhoz képest. A lemorzsolódás is növekedett, de így is több esélye lett a roma fiataloknak a középiskola elvégzésére. A középiskolai sikertelenség nagymértékben összefüggött az azt megelőző időszakban felszedett hátrányokkal. A kutatás szerint a 2006-ban középiskolába beiratkozottak között 2012-re a nem romák 10, míg a romák 50%-a nem szerzett középiskolai érettségit (Hajdu et al. 2014).

Magyarországon a felsőoktatásban résztvevő hallgatók körében a romák aránya még mindig nagyon alacsony. Bernát Anikó a KSH olyan adatfelvételeit elemezte, melyekben az etnikai hovatartozás is megjelent vizsgálati szempontként. A származás meghatározása a válaszadók önbevallásán alapult. Az vizsgált adatok alapján megállapítható, hogy míg 2017-ben a teljes népesség 15-24 éves tagjainak 18,3%-a vett részt felsőfokú oktatásban, addig a romáknál ez az arány 0,8%, ami a 2011-es népszámlálási adatokhoz képest nem mutat jelentős elmozdulást (KSH 2018, Bernát 2018). A romák 80,2%-a legfeljebb alacsony végzettséggel rendelkezett 2017-ben (Bernát 2018).

Összehasonlítva az idősebb generációk adataival mégis pozitív irányú elmozdulást láthatunk a roma fiatalok iskolai életútjában. A korábban említett korcsoporti kohorsz kutatás eredményei szerint az 1971-ben születettek esetén az általános iskolai lemorzsolódás aránya sokkal magasabb volt (23%), mint az 1991-ben született romák esetén (7%). Az 1971-ben születetteknek minimális esélye volt érettségit szereznie, csupán 1%-uknak volt érettségije és 14%-uknak szakiskolai végzettsége. Ezzel szemben az 1991-ben születettek egyötöde szerzett érettségit és egynegyedének volt szakiskolai végzettsége (Hajdu et al. 2014).

A romák iskolai sikertelensége összetett, nem vezethető vissza egy tényezőre. A sikertelen iskolai karrier háttérben gyakran az alacsony szocioökonómiai státusz, a nyelvi és kulturális különbségek és az abból fakadó szocializációs eltérések állnak (van Driel 1999, Kyuchukov 2000, Kertesi–Kézdi 2011, Messing 2014, 2017).

Munkaerőpiaci státusz

A romák foglalkoztatási kilátásai még mindig rosszabbak az átlagosnál. A KSH 2014-2018-as Munkaerőpiaci helyzetképében foglaltak szerint ez jórészt annak köszönhető, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek rosszabb helyzetben vannak a munkaerőpiacon. A romák jelentős része ráadásul olyan térségekben él, ahol rossz vagy távoli a munkahelykínálat, továbbá a roma nők munkavállalását korlátozzák a hagyományok és a magas gyerekszám (KSH 2018).

Ezzel együtt ugyanakkor a munkaerő-piaci hátrány is csökkenő tendenciát mutat. Míg 2014-ben 29,4 szá-

⁴ A Társas Életpálya-felvételében 2006 és 2012 között hat tanéven keresztül több mint hétezer olyan fiatalot követtek, akik 2006 májusában voltak 8. osztályosok. A kutatásban felülreprezentáltak voltak az országos átlaghoz képest az alacsonyabb kompetenciaeredményű és a sajátos nevelési igényű diákok, melyet súlyozással kompenzáltak. A kutatásban azt a személyt tekintették romának, akinek legalább egyik szülője elsődleges vagy másodlagos identitása szerint romának vallotta magát vagy maga a diák vallotta magát romának (az ötödik hullámtól volt erre vonatkozó kérdés) vagy a kérdezőbiztos romaként határozta meg. A mintában, a reprezentativitást biztosító analitikus súlyok használatával a romák aránya tíz százalék volt.

zalékponttal volt alacsonyabb a 15-64 éves romák foglalkoztatási rátája a többségi társadalomban mért értékénél, addig 2017-re 23,9 százalékpontra csökkent a különbség. A munkanélküliségi ráta a roma népességen belül még mindig magasabb a nem romákhoz képest, azonban ez is mérséklődni látszik: amíg 2014-ben még 30,1% volt a romák munkanélküliségi rátája, 2017-re 18,5%-ra csökkent. A közfoglalkoztatottságnak köszönhetően a tartósan munkanélkülinek számító romák aránya 2017-ben alatta maradt a nem romákra jellemző arányoknak (KSH 2018). Cserhádi Ilona és munkatársai (2019) a Foglalkoztatási és Közfoglalkoztatási Adatbázis, a munkaügyi központok regisztrált munkanélküliekre vonatkozó adatait és a KSH települési adatait felhasználva vizsgálták a közmunkaprogram munkaerőpiaci összefüggéseit. Eredményeik szerint a településnagyság és a közmunka részaránya között negatív irányú kapcsolat van: a településméret csökkenésével egyre inkább beszűkül az elsődleges munkaerőpiac a férfiak számára, illetve a fejlettebb régiókban kevésbé jellemző a közfoglalkoztatottság.

Etnikai elkülönülés, szegregáció

Az iskolai végzettség emelésén túl a negatív sztereotípiákon alapuló diszkrimináció, és az etnikai elkülönülés szintén meghatározó tényező a romák szociális státuszában és integrálásának kérdéskörében (Csepeli–Simon 2004, O’Nions 2010).

Az etnikai elkülönülés az általános iskolákban 2006 és 2015 között egyre hangsúlyosabbá vált. Ezt támasztja alá az a 2016-os kutatás, ahol a kompetenciamérések iskolai háttérkérdőívében az iskolaigazgatók a roma tanulók arányát becsülték meg saját intézményeikben. Míg 2006-ban a roma többségű iskolák aránya 10,9% volt, 2015-ben már 13,7% (CKP 2016). A növekvő tendencia részben demográfiai sajátosságokra vezethető vissza. A roma népességen belül az iskoláskorúak aránya körülbelül kétszerese az országos aránynak. Arányuk a közoktatásban 2005-ben 11,6%, 2014-ben 14,5% volt (Radó 2018). Ehhez járul hozzá, hogy a roma népesség lakhely szerint egyenetlenül oszlik el, arányuk bizonyos régiókban és kistérségekben az átlagosnál magasabb, és bár az elmúlt évtizedekben a cigányság urbanizáltsága nőtt, többségük ma is községekben él (Pénzes et al. 2018). A roma többségű iskolák közel fele Észak-Magyarországon található, továbbá a háromnegyedük községekben működik (Radó 2018; Kállai et al. 2017). A demográfiai folyamatokhoz hozzájárul a szelektív iskolaválasztás, ahol a magasabb képzettségű szülők gyermekei „jobb” iskolák felé áramlanak (Radó 2018). Papp Z. Attila (2011) a 2009-es kompetencia kérdőívek és háttérkérdőíveinek eredményeit az iskolák etnikai összetételére fókuszálta. Eredményei szerint önmagában a romák aránya csak kis mértékben befolyásolta az általános iskolákban mért kompetencia eredményeket. A szülők szocioökonómiai státusza nagyobb magyarázóerővel bírt. A nem roma hátrányos helyzetű diákok hasonló problémákkal szembesülhetnek, mint roma társaik (Széll 2015). Egy észak-magyarországi, és egy dél-dunántúli település 8. osztályos tanulói körében végzett kérdőíves kutatás szerint a barátságok kialakulásának szempontjából viszont minél heterogénebb egy iskola, annál nagyobb az esélye a különböző háttérű tanulók közötti barátságok köttetésének. Ahol a kisebbséghez tartozó diákok száma magasabb, ott erősebben jelentkezik a „barátságsszegregáció” (Neményi 2012).

Hajdu és munkatársainak (2017) 75 magas roma arányú Magyarországi város 82 általános iskolájában, 15 éves diákok körében végzett kérdőíves vizsgálata rávilágít, hogy a roma-nem roma iskolai arányokon kívül az interetnikus barátságok kialakulásában az iskolai teljesítménynek is szerepe van. Nyolcadikos osztályokban

vizsgálva a jó tanulmányi eredményekkel rendelkező roma diákoknak több volt a nem roma barátja és kevesebb a nem roma ellensége, mint a rosszul tanuló fiataloknak. Ezt erősítik meg a RECENS kutatócsoport 5-6. osztályokban végzett kutatásai is, miszerint a jól tanuló roma gyerekek több baráti jelölést kaptak (Habsz–Radó 2018). A kutatócsoport középiskolai osztályokban végzett felmérései rávilágítanak, hogy a romák és nem romák közötti interetnikus barátságok ritkábbak (Boda–Néray 2015), kevésbé mélyek, illetve kevésbé viszonzottak az intraetnikus barátságokhoz képest (Kisfalusi 2016).

Az utóbbi évtizedekben a kisebb települések lélekszáma az urbanizációs folyamatokkal tovább csökkent, ezzel párhuzamosan földrajzi és szociális hátrányuk egyre növekszik, sok helyen szegregátumok alakultak ki. Bár a szegregátumok nem kizárólag a roma népességet érintik, azonban a nem roma lakosság elvándorlásával és a természetes fogyással a szegregált területeken a romák aránya egyre magasabb (Balogh et al. 2018; Czibere–Szarvák 2018, Péntes et al. 2018).

A térbeli elkülönülés hátráltatja a roma lakosság anyagi javak felhalmozásának képességét, továbbá megnehezíti a többségi társadalomra jellemző, átlagos életminőség elérését és a gyerekeket. A hátrányokon túl ugyanakkor a szegregátumok kulcsfontosságú erőforrásokat hordoznak, mint otthon, biztonság, a családi és baráti (erős) kapcsolatok, melyek egzisztenciális szempontból is nagyon fontosak (Tóth et al. 2017).

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A továbbiakban két survey segítségével arra igyekszünk választ kapni, hogy különbözik-e és ha igen, hogyan a romákat körülvevő személyes kapcsolathálózati struktúra a két, egymástól 15 évnyi távolságban lévő adatfelvételben. Az első adatfelvételt 2004-ben a TÁRKI Zrt. bonyolította le standard kérdőívvel, hólabda mintavétellel kialakított országos mintán (N=779).⁵ A második adatfelvételt 2019-ben a magyarországi roma népesség körében TAPI módszerrel⁶, nem reprezentatív 600 fős kvótás mintán a Kutatópont Kft. készítette. Mindkét adatfelvétel roma-definíciója a kérdezettek önbevallásán alapult.

A 2019-es minta kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a három cigány közösség (magyar cigány/romungro, oláh cigány, beás/román cigány) hasonló arányban szerepeljen a mintában.⁷ Mivel adatunk erre vonatkozóan csak a 2019-es mintában volt, az elemzésbe ezt csak korlátozott módon lehetett bevonni.⁸

1. A két adatfelvétel kérdésblokkjait és válaszkategóriáit harmonizáltuk, és az elemzést a mintákon külön-külön végeztük el. A kapcsolathálózati struktúra összehasonlítása a két adatbázisban háromféle módon történt: bizalmas kapcsolatok, barátok és gyenge kötések szintjén. A bizalmas kapcsolatok feltérképezé-

5 A hólabda módszerrel vett roma minta kétfázisú. Az első fázisban a becsült roma népesség arányában statisztikai kistérségeket választottak ki. A második lépésben a statisztikai kistérségekben 3 kezdőponttal régióként 42 fős (3 szálon szálanként 14 fős) hólabda mintavétel történt. A kijelölt településeken antropológus szakértők kerestek egy embert, aki magát cigánynak/romának/beásnak (stb.) tartotta. Egy háztartásból egy személy lekérdezése történt meg, majd az általa ajánlott kontaktokkal folytatták a munkát. A válaszadók önbevallása alapján a mintában 49,3% romungro, 16,7% oláh cigány, 11,8% beás cigány, 1,4% szinti, 14,5% általában cigány volt.

6 *Tablet-assisted Personal Interviewing*: tablettel segített személyes adatfelvétel

7 A válaszadók önbevallása alapján a mintában 34,3% romungro, 32,3% oláh cigány és 28,3% beás cigány, 0,2% szinti, 0,5% cigány általában.

8 A modellek bemutatásánál erre a körülményre ismét kitérünk.

sére használt mérőeszköz (Fischer-féle névgenerátor⁹) mindkét kérdőívben azonos volt. A bizalmasként megjelölt személyekre vonatkozóan a két adatbázis egységes változói a nem, a kérdezetthez való viszony és az etnikai hovatartozás voltak.

2. A 2004-es adatfelvételben a roma és nem roma barátok számára külön rákérdeztek, amire a válaszadók tetszőleges számmal (maximum 98) válaszolhattak. A 2019-es adatfelvételnél a barátok számára első körben együtt, majd utána külön-külön a roma és nem roma barátok számára is rákérdeztek. Mindhárom esetben a megadható maximum érték 50 volt. Az összehasonlíthatóság érdekében a 2004-es adatok esetében az 50 főnél magasabb értékeket összevontuk, és 50 főben maximáltuk, valamint a barát számra vonatkozóan mindkét adatbázisban egy négy kategóriából álló változót hoztunk létre, ahol az egyes kategóriák 0 fő, 1-4 fő, 5-9 fő, valamint 10 vagy több fő voltak.
3. A gyenge kötések mérésére használt ún. pozíció-generátorok, azaz a foglalkozási kategóriák a két adatfelvételkor jelentősen eltértek. Míg a 2004-es adatbázisban 23, addig a 2019-es adatbázisban csak 21 foglalkozási kategóriára kérdeztek rá, melyek közül mindösszesen nyolc volt azonos.¹⁰ Az egy az egyben összehasonlítható foglalkozások alacsony száma miatt úgy döntöttünk, hogy az elemzésbe csak az önkormányzati képviselővel való személyes ismertségre vonatkozó adatokat emeljük be. Ugyanis a romák esetében ez nagy valószínűséggel a helyi nemzetiségi képviselőt jelenti, ami így a lakóhelyi kapcsolati beágyazottságnak jó indikátora.

A személyes kapcsolatok mellett a lakóköznyezet leírásához a környék etnikai összetételére vonatkozó kérdést, és az egy háztartásban élők számának alakulását is elemezzük. A környék etnikai összetételét a két adatfelvétel során azonos kérdéssel mérték fel: „Élnék-e romák az Önök környékén?”. A válaszlehetőségek egységesítése során három kategóriát hoztunk létre (többségében romák vannak, vannak romák, valamint nincsenek romák). A háztartásban együtt élők száma esetében négy kategóriát alakítottunk ki (1 fős háztartások, 2-5 fős háztartások, 6-9 fős háztartások, valamint 10 fő és a feletti háztartások).

A kérdezettek szociodemográfiai jellemzői

A két minta az eltérő adatfelvételi körülmények miatt részben eltért. A férfiak aránya 2004-es mintában alacsonyabb volt, mint 2019-ben (1. táblázat).

1. táblázat. A minták nemek szerinti megoszlása

Nem	2004		2019	
	%	N	%	N
Férfi	42,9	334	47,3	284
Nő	57,1	444	52,7	316

A 2004-es mintában a populáció átlagéletkora 38,03 év volt, míg 2019-ben 42,83 év. A két mintában az 50 év feletti aránya tér el leginkább: 2019-ben a megkérdezettek harmada 50 évesnél idősebb volt. Habár a

9 „A legtöbb ember egy-egy fontos dolgot időnként megbeszél másokkal. Ha mondjuk az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel Ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte? Elég, ha a keresztnévüket vagy a kezdőbetűket említi. Legtöbb öt ilyen személyt említhet!” (Fischer 1982)

10 A nyolc foglalkozás: sofőr, mérnök, ügyvéd, mezőgazdasági egyéni gazdálkodó, újságíró, önkormányzati képviselő, ápoló, autószerelő.

mintavételi designok nem teszik lehetővé a közvetlen összehasonlítást, a népszámlálási adatok a cigány népesség átlagéletkorának emelkedéséről számolnak be: amíg 1990-ben a magukat cigánynak vallók 17,6%-a volt 40 évnél idősebb, addig 2001-ben 21,2%-uk, 2011-ben pedig 24,7%-uk tartozott ebbe a korcsoportba (KSH 2011).

2. táblázat. A minták korcsoport szerinti megoszlása

Korcsoport	2004		2019	
	%	N	%	N
18–29 év	26,9	209	25,3	152
30–40 év	34,1	265	22,8	137
41–50 év	23,3	181	19,0	114
50 év felettek	15,7	122	32,8	197

Iskolai végzettség tekintetében a 2019-es mintában magasabb (kétszeres) a diplomások és az érettségizettek aránya a 2004-es mintához képest (3. táblázat). A legfeljebb 8 osztályt végzettek aránya a 2019-es mintában 12,5 százalékponttal alacsonyabb, míg a szakmunkás végzettségűek aránya 7,7 százalékponttal magasabb a 2004-es mintához képest.

3. táblázat. A minták iskolai végzettség szerinti megoszlása

Iskolai végzettség	2004		2019	
	%	N	%	N
Legfeljebb 8 osztály	78,2	608	65,7	394
Szakmunkás	17,8	138	25,5	153
Érettségi	3,0	23	6,5	39
Diploma	1,0	8	2,3	14

A lakóhely szerinti megoszlást tekintve a két minta közt jelentős regionális eltérések voltak. Míg a 2004-es mintában a Közép-Magyarországon, Dél-Dunántúlon és Észak-Alföldön élők aránya volt a legmagasabb, addig 2019-ben a közép-magyarországi és a dél-dunántúli régiókban élők alacsonyabb arányban képviseltették magukat (4. táblázat). Péntes, Tátrai és Pásztor (2018) statisztikáihoz képest a 2019-es mintában a Dél-Alföld felülreprezentált, a Dél-Dunántúl pedig alul.

4. táblázat. A minták régió szerinti megoszlása

Régió	2004		2019	
	%	N	%	N
Közép-Magyarország	26,6	207	14,8	89
Nyugat-Dunántúl	0,1	1	3,3	20
Közép-Dunántúl	9,4	73	5,0	30
Dél-Dunántúl	26,3	205	15,0	90
Észak-Magyarország	5,4	42	27,0	162
Észak-Alföld	26,2	204	23,4	140
Dél-Alföld	6,0	47	11,5	69

A lakóhely jellege a két időpontban hasonló kérdéssel lett mérve. A kérdezettek szubjektív megítélésén alapult, és azt mutatja be, hogy saját megítélésük szerint milyen a lakóhelyük etnikai összetétele. A 2004-es mintában a roma-nem roma vegyes etnikumú környéken élők aránya 48,6% volt, ez a 2019-es mintában 59,3% (5. táblázat).

5. táblázat. A minták megoszlása a lakókönyezet etnikai összetétele szerint

Etnikai összetétel	2004		2019	
	%	N	%	N
Többségében romák vannak	36,8	286	33,9	203
Vannak romák	48,6	377	59,3	355
Nincsenek romák	14,6	113	6,8	41

A két minta között talán a legnagyobb eltérés a gazdasági aktivitás tekintetében figyelhető meg (6. táblázat). Minden aktivitási csoport esetében jelentős a különbség, egyedül a tanulók aránya hasonló. Ezek a különbségek csak részben magyarázhatók az iskolai végzettség emelkedésével, a közmunkaprogram bevezetésével, illetve a gazdasági helyzet megváltozásával, feltételezésünk szerint a 2019-es minta egy munkaerő-piaci szempontból aktívabb populációból származik.

6. táblázat. A minták gazdasági aktivitás szerinti megoszlása

	2004		2019	
	%	N	%	N
Aktív	24,3	189	55,9	328
Inaktív	56,0	435	34,4	202
Munkanélküli	18,0	140	8,0	47
Tanuló	1,7	13	1,7	10

A háztartás összetételének meghatározásához mindkét minta esetében a háztartásban élők számát, valamint a házas- vagy élettárral együtt élők számát vettük figyelembe. A 2004-es mintában jóval magasabb a 6-9 fős, illetve a 10 fő feletti háztartások aránya, a 2019-es mintában viszont az egyedül élők, valamint a 2-5 fős háztartások magasabb arányát figyelhetjük meg (7. táblázat). A 2004-es mintában az egy fős háztartások aránya 3,6%, ez a 2019-es mintában 11,6 százalékponttal magasabb (15,2%). A 2-5 fős háztartások aránya szintén magasabb a 2019-es mintában 12,8 százalékponttal. A 10 fő feletti háztartások aránya a 2019-es mintában 4,8 százalékponttal, a 6-9 fős háztartások aránya pedig 19,6 százalékponttal alacsonyabb a 2004-es mintához képest. 2004-ben a háztartásokban együtt élők átlaga 5,1, ez a szám a 2019-es felmérésben 3,4 volt.

7. táblázat. A minták megoszlása a háztartásban együtt élők száma szerint

Háztartás nagysága (fő)	2004		2019	
	%	N	%	N
1	3,6	28	15,2	91
2-5	59,2	460	72,0	432
6-9	30,6	238	11,0	66
10-	6,6	51	1,8	11

A házas- vagy élettárral együtt élők aránya is eltérést mutat a két minta összehasonlításakor: 2019-es mintában 7,3 százalékponttal magasabb azoknak az aránya, akik nem élnek együtt a társukkal (8. táblázat).

8. táblázat. A minták megoszlása a házas- vagy élettárrsal együtt élők aránya szerint

	2004		2019	
	%	N	%	N
Ház- vagy élettárrsal él	77,9	606	70,6	417
Igen	77,9	606	70,6	417
Nem	22,1	172	29,4	174

A lakóhely szegregátum jellegének meghatározásához négy változó bevonásával¹¹ klasztereket hoztunk létre.¹² Ez alapján a 2004-es mintában szereplők összesen 38,5%-a élt szegregált környezetben, míg a 2019-es mintában ez az arány 39,1% (9. táblázat).

9. táblázat. A minták megoszlása a lakóhely jellege szerint

	2004		2019	
	%	N	%	N
Lakóhely jellege				
Nagyvárosi nem szegregátum	36,5	283	35,6	213
Nagyvárosi szegregátum	13,1	102	18,2	109
Kistelepülési szegregátum	20,5	159	15,7	94
Kistelepülési nem szegregátum	25,0	194	25,4	152
Szegregált település*	4,9	38	5,2	31

* Szegregált település: az etnikai, társadalmi elkülönülés nem a településen belül valósul meg, a település teljes egészében szegregátumként definiálható (Váradi és Virág 2014). A 2004-es mintában ezek a települések: Alsószentmárton, Drávapalkonya, Gordisa, Gyöngyfa, Kántorjánosi, valamint a 2019-es mintában: Csaholc, Hejőszalonta, Hosszúpályi, Lak, Nógrádmegyer.

Az alapvető szociodemográfiai mutatók áttekintése során láthattuk, hogy a 2019-es minta összességében – az iskolai végzettség és gazdasági aktivitás alapján – egy részben magasabb társadalmi helyzetű populációból származik, mint a 2004-es. Kicsit idősebbek, kisebb háztartásokban élnek és magasabb a Dél-Alföldön és Észak-Magyarországon élők aránya.

A szociodemográfiai jellemzők részletes leírása azt a célt szolgálta, hogy bemutassuk a két nem reprezentatív minta közti különbségeket és hasonlóságokat. Fontos hangsúlyozni, hogy az alkalmazott mintavételi designok nem teszik lehetővé, hogy a két eltérő időszakból származó adatokat közvetlenül összehasonlítsuk, hipotézisvizsgálatot folytassunk. Ugyanakkor arra alkalmasak, hogy feltáró jelleggel megpróbáljunk rámutatni az egyes jellemzők stabilitására, illetve a potenciális változásokra.

11 A klaszteranalízisbe bevont változók: Szubjektív szegregációs mutató „Élnék-e romák az önök környékén?”, Objektív szegregációs mutatók: roma nemzetiségűek aránya az adott településen (KSH, 2011), Település mérete KSH Helynévnyvtár 2004 és 2011), Települési munkanélküliségi ráta 2011 (TEIR, 2011).

12 Az analízis kétfázisú klaszterezéssel történt. A klaszterek számát a modell a loglikelihood távolságmérték és Schwarz-féle bayesi információs kritérium alapján ajánlta (Szüle 2019). A 2004-es mintában az eljárás 5 klasztert eredményezett (Aveg Silhouette:0,871). Az összehasonlíthatóság érdekében a 2019-es mintában a klaszterek számát 5-ben fixáltuk (Aveg Silhouette: 0,734).

EREDMÉNYEK

A roma kérdezettek körében a 2019-es mintában a kizárólag rokonból álló bizalmas kapcsolathálózatok aránya jóval alacsonyabb, mint 2004-ben (a különbség a két roma minta között 35 százalékpont). Ezzel együtt a bizalmast egyáltalán nem említők, vagyis még a rokonaiktól is elszigetelődtek arányának különbsége is megfigyelhető: a 2004-es mintában a válaszadók mindössze 2%-ának nem volt egyáltalán bizalmasa, míg a 2019-es mintában már 22%-uknak.¹³ Míg a vegyes kapcsolatok aránya kismértékben (0,4 százalékpont), addig a kizárólag nem rokoni kapcsolatokat megjelölők aránya nagymértékben, mintegy 14,3 százalékponttal magasabb a 2019-es mintában (10. táblázat).

10. táblázat. A rokonok arányának alakulása a bizalmas kapcsolathálózati struktúrában belül

Rokonok aránya a bizalmas kapcsolathálózatban	2004		2019	
	%	N	%	N
Kizárólag rokon	71,6	558	36,6	188
Vegyes rokon–nem rokon bizalmasok	18,5	144	18,9	97
Kizárólag nem rokon	8,1	63	22,4	115
Nincs bizalmas	1,8	14	22,2	114

A barátok számát és a barátot nélkülözők arányát tekintve szintén egy határozott és negatív különbség figyelhető meg a 2019-es mintában. A 2004-es mintához képest jelentősen, 13,2 százalékponttal magasabb azoknak az aránya, akiknek nincs barátja: 2019-ben minden negyedik kérdezett a barátság szempontjából elszigetelt (11. táblázat).

11. táblázat. A barátság alakulása 2004 és 2019 között

Barátság (fő)	2004		2019	
	%	N	%	N
0	10,6	81	23,8	133
1–4	8,6	66	53,9	301
5–9	8,8	67	12,7	71
10–	72,0	551	9,5	53

A barátok számát illetően az eltérés a 10 vagy annál több baráttal rendelkezők körében igazán jelentős: míg a 2004-es mintában a válaszadók 72%-ának (!) 10 vagy annál több barátja volt, addig a 2019-es mintában ez az arány mindössze 9,5%! Ez az eltolódás jellemzően az 1-4 barát kategória „javára” történt (+45,3 százalékpont). Mindez a barátság jelentős mértékű átrendeződésére utalhat, mely mögött több tényező együttes hatását feltételezzük.

A 2019-es mintában a barátok etnikai hovatartozása szerint 14,3 százalékponttal magasabb volt azoknak az aránya, akiknek csak roma barátai vannak. A vegyes, roma és nem roma baráttal rendelkezők aránya a 2004-es mintához képest 25,4 százalékponttal kevesebb, mindösszesen 38% (12. táblázat).

¹³ Ez az arány nem függött össze azzal, hogy a kérdezett melyik kisebbségi csoporthoz tartozónak vallotta magát.

12. táblázat. A barátok megoszlása etnikai hovatartozás szerint

A barátok etnikai megoszlása	2004		2019	
	%	N	%	N
Nincs barát	11,8	81	24,2	133
Csak roma barát	18,1	124	32,4	178
Csak nem roma barát	6,9	47	5,6	31
Vegyes, roma és nem roma barát	63,2	432	37,8	208

Mindkét mintában kimutatható, hogy a bizalmas kapcsolathálózat belső struktúrája (rokon – nem rokon arány) és a barátok etnikum szerinti megoszlása összefügg. A 2004-es mintában a „választó vonal” a baráttal nem rendelkezők és a bármilyen baráttal rendelkezők csoportja között húzódott meg: akinek nincs barátja, annak bizalmasainak zöme (86%) is csak rokon volt. A 2019-es mintában a barátok etnikuma szerinti négy csoportban egymástól is jelentősen eltér a bizalmasok közötti rokon arány: akinek nincs barátja, bár a 2004-es mintához képest kisebb arányban (72%), mégis zömmel rokon bizalmasa van, addig azok, akik csak nem roma baráttal rendelkeznek bizalmasaiknak mindössze egy negyede rokon, míg 48%-a kizárólag nem rokon, azaz főleg barát (13. táblázat).

13. táblázat. A bizalmas kapcsolatokon belüli rokonság arányának alakulása a barátok etnikuma szerint 2004 és 2019 (%)

	Barátok etnikuma	Rokonok aránya a bizalmas kapcsolatok között			
		Kizárólag rokon	Vegyes kapcsolatok	Kizárólag nem rokon	
2004	nincs barát	85,7	2,6	11,7	100
	csak roma barátok	71,3	22,1	6,6	100
	csak nem roma barátok	67,4	19,6	13,0	100
	vegyes etnikumú barátok	71,4	21,1	7,5	100
2019	nincs barát	71,9	10,9	17,2	100
	csak roma barátok	53,5	22,2	24,3	100
	csak nem roma barátok	24,0	28,0	48,0	100
	vegyes etnikumú barátok	33,1	30,6	36,3	100

2004: $p < 0,05$; Cramer's $V = 0,115$

2019: $p < 0,05$; Cramer's $V = 0,203$

A baráti kapcsolatok két minta közötti különbségének hátterében egyrészt egy nagyobb fokú társas izoláció, másrészt – a két mintavétel között eltelt 15 év miatt – a baráti kapcsolatokról való gondolkodás és a barátság definíciójának változása is állhat. A jelenségek ennél mélyebb megértése meghaladja jelen tanulmányunk határait.

A konkrét barátság közvetlen összehasonlítása helyett a továbbiakban a baráttal nem rendelkezők versus rendelkezők csoportjára koncentrálunk, abból a megfontolásból, hogy a „nincs barát” fogalma az elmúlt 15 év szempontjából feltehetőleg egy jóval állandóbb jelentéstartalommal bírhatott.

Van barát – 1. regressziós modell

A van-nincs barát dichotómia és a barátok etnikai összetételének alakulását a két mintában bináris logisztikus regressziós modellekkel vizsgáltuk. A regressziós modell előnye, hogy a mintaösszetétel eltéréseit segédváltozók bevonásával részben kontroll alatt lehet tartani (rögzíteni), mivel a mintaösszetétel változása elméletileg nincs hatással a becsült paraméterekre¹⁴ ugyanis a független változók együtthatójának becslése parciális (Dayton 1992, Abdi 2004). Ezen megfontolásból a végső modellek a mintaösszetétel különbségei szempontjából fontos, de a függő változó szempontjából nem szignifikáns kontrollváltozókat is tartalmaztak.

Először a baráti kapcsolattal való rendelkezés – nem rendelkezés alakulását vizsgáljuk a két mintában külön-külön (14. táblázat). A bevont független változók közül az iskolai végzettségnek, a társsal való együttélésnek, a háztartás méretének, valamint a lakóhely szegregátum jellegének nincs a modell által szignifikánsnak jelölt hatása egyik adatbázisban sem arra, hogy valaki rendelkezik-e baráttal vagy sem. Ezzel szemben mindkét adatbázisban – bár eltérő módon – összefüggés van nem, kor, régió, gazdasági aktivitás, az önkormányzati képviselő személyes ismerete, valamint a bizalmi kapcsolatokon belül a rokoni kapcsolatok aránya szerint.

Nem szerint mindkét adatbázisban a különbség hasonló: a férfiakhoz képest a nőknek alig harmadnyi az esélye arra, hogy barátjuk legyen. A korcsoportok összehasonlításában a 2004-es mintában a 18-29 évesekhez képest a két idősebb korosztály esetében mutatkozik kimutatható különbség: a 30-40 év közöttieknek negyed annyi, az 40 év felettieknek még kisebb az esélye, hogy barátra tegyen szert. Ezzel szemben a 2019-es felmérésben a 18-29 évesek és a 30-40 évesek között nincs jelentősebb különbség a barátok meglétének tekintetében, míg az az 50 év felettiek korcsoportjának mindössze negyed annyi esélye van barátok szerzésére, mint a 18-29 éves korosztálynak.

Ahogy azt már korábban említettük, a lakóhely jellege nem gyakorolt jelentősebb hatást a barátság alakulására egyik adatbázisban sem, ezzel szemben a régiók hatása eltérő mintázatban figyelhető meg a két adatbázisban, melynek háttérben feltételezésünk szerint a mintaösszetételek regionális eltérései állhatnak.

Gazdasági aktivitás tekintetében a 2004-es mintában első ránézésre meglepő eredmény, hogy barátkozás szempontjából az aktív munkavállalókhöz képest a munkanélküliek csoportja van a legelőnyösebb helyzetben. A munkanélkülieknek ugyanis majdnem négyszer annyi esélye van baráti ismeretségek kötésére, mint a dolgozó aktívoknak. Ugyanakkor ez a különbség a 2019-es mintában már csak jóval kisebb mértékben volt jelen.

Az önkormányzati képviselővel (egyfajta gyenge kötés) való kapcsolat mindkét adatfelvételben szignifikáns hatással bírt a baráti kapcsolattal rendelkezők és az azt nélkülözők között. Azoknak, akik személyesen nem ismernek önkormányzati képviselőt a modellek szerint kevesebb, mint fele akkora esélye van, hogy legyen barátja, mint azoknak, akik ilyen foglalkozású embert ismernek.

A bizalmas kapcsolatok hatását vizsgálva a 2004-es mintában a vegyes kapcsolatok (rokon-nemrokon bizalmasok) esetében találtunk pozitív, szignifikánsnak jelölt hatást a barátok meglétére. A 2019-es mintán belül a „kizárólag nem rokon” és a vegyes összetételű bizalmasok említése növeli a baráti kapcsolatok valószínűségét (14. táblázat).

¹⁴ Legalábbis önmagukban, mivel interakciós hatások bevonására adott mértékű minta nagyság mellett nem volt lehetőség.

14. táblázat. Bináris logisztikus modellek összefoglaló táblázata a van – nincs barát tekintetében

Változó	Referencia csoport		2004		2019	
			Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
Nem	Férfiak	Nők	0,001	0,337	0,008	0,377
Kor	18–29 évesek		0,000		0,002	
		30–40 évesek	0,013	0,264	0,725	1,215
		41–50 évesek	0,000	0,113	0,051	0,393
		50 év feletti	0,000	0,126	0,001	0,235
Iskolai végzettség	Legfeljebb 8 osztályt végzett	Tovább tanult	0,789	1,108	0,332	1,443
Terület	Közép-Magyarország		0,000		0,323	
		Nyugat-Dunántúl	1,000	8070572	0,282	0,257
		Közép-Dunántúl	0,578	1,6	0,998	38206889,63
		Dél-Dunántúl	0,022	0,322	0,203	0,267
		Észak-Magyarország	0,009	0,185	0,058	0,205
		Észak-Alföld	0,208	0,541	0,014	0,122
	Dél-Alföld	0,000	0,098	0,065	0,192	
Társsal él	Igen	Nem	0,706	0,875	0,275	0,614
Rokonok aránya a bizalmasok között	Kizárólag rokon		0,038		0,001	
		Kizárólag nem rokon	0,579	1,31	0,008	3,679
		Vegyres kapcsolatok	0,011	6,689	0,002	4,592
Önkormányzati képviselőt ismer	Igen	Nem	0,004	0,382	0,023	0,405
Lakóhely jellege	Nagyvárosi szegregátum		0,330		0,752	
		Nagyvárosi nem szegregátum	0,133	1,887	0,306	0,611
		Kistelepülési nem szegregátum	0,769	1,141	0,708	0,818
		Szegregált település	0,133	5,238	0,769	0,817
		Kistelepülési szegregátum	0,628	1,255	0,251	0,539
Háztartásban együtt élők száma	1 fő		0,189		0,486	
		2–5 fő	0,279	0,422	0,834	0,879
		6–9 fő	0,468	0,537	0,268	0,441
		10 vagy több fő	0,077	0,194	0,926	0,891
Gazdasági aktivitás	Aktív		0,071		0,247	
		Inaktív	0,237	1,517	0,423	1,326
		Munkanélküli	0,008	3,827	0,108	3,038
		Tanuló	0,998	89592504,96	0,352	0,388
Konstans			0,000	214,232	0,000	115,519

Összességében a szociodemográfiai jellemzők hatását vizsgálva az látszik, hogy a munkanélküliség volt az egyetlen olyan tényező, ami a baráti kapcsolatok meglétének esélyét csak a 2004-es mintában befolyásolta szignifikánsan, méghozzá pozitívan. Ennek egyik lehetséges magyarázata a gazdasági aktivitáson belüli kategóriák összevonása. Mivel a 2004-es adatbázis még külön kezelte az „alkalmi munkából él” válaszlehetőséget, de a 2019-es adatfelvétel már nem, az összevont gazdasági aktivitás változóban a 2004-es adatbázisban külön szereplő alkalmi munkavállalókat (N=37) a munkanélküliek közé soroltuk. Ők, éppen munkaerőpiaci helyzetük instabilitásának köszönhetően folyamatosan több, hasonló helyzetben lévő sortárrsal kerültek kapcsolatba.

A két modell alapján tehát összefoglalóan elmondható, hogy a nőkhöz képest a férfiaknak, az idősebb korosztályhoz képest a fiatalabbaknak, valamint az önkormányzati képviselőt ismerőknek van nagyobb esélyük arra, hogy baráti kapcsolatok révén a társas izolációt elkerüljék (15. táblázat).¹⁵

15. táblázat. A baráttal rendelkezést szignifikánsan ($p < 0,05$) befolyásoló változók hatása a bináris logisztikus modellekben 2004-ben és 2009-ben

Referenciacsoportok		Van barátja	
		2004	2009
Gazdaságilag aktívak	Munkanélküliek	Pozitív hatás	Semleges hatás
Nem: Férfiak	Nők	Negatív hatás	Negatív hatás
Kor: 18–29 évesek	30–40 évesek	Negatív hatás	Semleges hatás
	41–50 évesek		
	50 év feletti		Negatív hatás
Bizalmas kapcsolatokon belüli rokonság aránya: Kizárólag rokon	Kizárólag nem rokon	Semleges hatás	Pozitív hatás
	Vegyes kapcsolatok	Pozitív hatás	
Gyenge kötés: Ismer önkormányzati képviselőt	Nem ismer önkormányzati képviselőt	Negatív hatás	Negatív hatás
Lakhely szerinti régió: Közép Magyarország	Dél-Dunántúl	Negatív hatás	Semleges hatás
	Észak-Magyarország		
	Dél- Alföld		
	Észak-Alföld	Semleges hatás	Negatív hatás

Barátok etnikuma: 2. regressziós modell

Etnikai hovatartozás alapján kategorizált baráti kapcsolatokból (barátai között vegyesen van roma és nem roma barát vagy nincs) létrehozott dichotóm változóra újabb modellt hoztunk létre a két adatbázist ezúttal is külön kezelve (16. táblázat).

Ezek a modellek részben eltérő képet mutatnak az előző, „van-nincs barátja” modellhez képest. A „van-nincs barát” modellben kiemelt szerepet játszó gazdasági aktivitás és kor a barátok etnikumára vonatkozóan semmilyen hatással nem bír. Ugyanakkor magyarázó változóként megjelent az iskolai végzettség: a 8 osztálynál magasabb iskolai végzettség növeli a vegyes nemzetiségű baráti kapcsolatok esélyét. A lakóhely jellege az előző modellben nem játszott szerepet, azonban a barátok etnikai hovatartozása szerint a 2019-es mintában

¹⁵ Kizárólag panelkutatás révén lett volna lehetőség arra, hogy egyéni szinten vizsgálni lehessen a barát létének direkt változásait. Azaz, hogy általában a baráti kapcsolatok létének valószínűsége csökkent-e, vagy csupán a roma populáció összetétele és jellege változott meg és azzal együtt járt a csökkenés. Mindenképpen hangsúlyozandó, hogy a nem reprezentatív mintavételek miatt az eredmények általánosíthatósága korlátozott!

már megjelenik: a kistelepülések szegregátumaiban élő romáknak fele akkora esélye van vegyes, roma-nem roma baráti kapcsolatokra, mint a nagyvárosi, nem szegregált környezetben élő társaiknak. A nők esélyei ez-úttal is rosszabbak mindkét adatbázisban, nagyjából fele akkora az esélyük vegyes baráti kapcsolatokra, mint a férfiaknak. A nőkhöz hasonlóan az önkormányzati képviselőt személyesen nem ismerőknek a vegyes baráti kapcsolatok kialakítására fele akkora az esélye mindkét mintában, mint azoknak, akiknek ismeretségi körében van ilyen foglalkozású.

16. táblázat. Bináris logisztikus modellek összefoglaló táblázata a vegyes, roma és nem roma baráti kapcsolatok meglétének alakulására

Változó	Referencia csoport		2004		2019	
			Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
Nem	Férfiak	Nők	0,006	0,593	0,013	0,548
Kor	18-29 évesek		0,885		0,528	
		30-40 évesek	0,512	0,861	0,646	1,166
		41-50 évesek	0,784	0,933	0,828	1,078
		50 év feletti	0,511	0,821	0,336	0,722
Iskolai végzettség	Legfeljebb 8 osztályt végzett	Tovább tanult	0,028	1,708	0,008	1,955
Terület	Közép-Magyarország		0,002		0,384	
		Nyugat-Dunántúl	1,000	0,000	0,537	0,562
		Közép-Dunántúl	0,773	1,116	0,762	0,843
		Dél-Dunántúl	0,013	0,496	0,681	1,286
		Észak-Magyarország	0,010	0,361	0,320	1,628
		Észak-Alföld	0,013	0,513	0,628	0,786
	Dél-Alföld	0,000	0,239	0,803	1,145	
Társsal él	Igen	Nem	0,890	0,967	0,596	1,208
Rokonok aránya a bizalmasok között	Kizárólag rokon		0,801		0,018	
		Kizárólag nem rokon	0,518	0,796	0,062	1,784
		Vegyes kapcsolatok	0,951	1,015	0,006	2,237
Önkormányzati képviselőt ismer	Igen	Nem	0,001	0,453	0,029	0,491
Lakóhely jellege	Nagyvárosi szegregátum		0,123		0,010	
		Nagyvárosi nem szegregátum	0,367	1,288	0,151	1,612
		Kistelepülési nem szegregátum	0,056	1,822	0,079	0,487
		Szegregált település	0,303	1,621	0,200	0,489
		Kistelepülési szegregátum	0,836	0,939	0,048	0,435
Háztartásban együtt élők száma	1 fő		0,346		0,474	
		2-5 fő	0,930	1,048	0,594	1,322
		6-9 fő	0,584	0,735	0,831	1,145
		10 vagy több fő	0,621	0,730	0,142	3,513
Gazdasági aktivitás	Aktív		0,134		0,855	
		Inaktív	0,092	0,667	0,442	0,820
		Munkanélküli	0,902	0,965	0,56	0,783
		Tanuló	0,264	3,474	0,999	0,000
Konstans			0,013	5,258	0,581	0,616

A magyarázó változók hatása részben eltérő a barátok meglétére és etnikumára vonatkozóan (17. táblázat). Ami mindkét modellben, mindegyik évre vonatkozóan azonos az az, hogy a mintákba bekerült nők nagyobb eséllyel izolálódnak, és kapcsolati szempontból inkább elszigetelődnek. Az önkormányzati képviselőt nem ismerők szintén hasonló helyzetben vannak: akik nem ismernek helyi, nagy valószínűséggel kisebbségi önkormányzati képviselőt azoknak a többségi társadalomhoz való integrációja is nehezebbnek tűnik.

17. táblázat. A vegyes etnikumú baráti kapcsolatok meglétét szignifikánsan ($p < 0,05$) befolyásoló változók hatása a bináris logisztikus modellekben 2004-ben és 2019-ben

Referenciacsoportok		Vegyes etnikumú barátság esélye	
		2004	2019
Nem: Férfiak	Nők	Negatív hatás	Negatív hatás
Iskolai végzettség: Legfeljebb 8 osztályt végzett	Tovább tanult	Pozitív hatás	Pozitív hatás
Bizalmas kapcsolatokon belüli rokonok aránya: Kizárólag rokon	Kizárólag nem rokon	Semleges hatás	Pozitív hatás
	Vegyes kapcsolatok		
Gyenge kötés: Ismer önkormányzati képviselőt	Nem ismer önkormányzati képviselőt	Negatív hatás	Negatív hatás
Lakóhely jellege: Nagyvárosi szegregátum	Kistelepülési szegregátum	Semleges hatás	Negatív hatás
Lakóhely szerinti régió: Közép Magyarország	Dél-Dunántúl	Negatív hatás	Semleges hatás
	Észak-Magyarország		
	Dél- Alföld		
	Észak-Alföld		

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünkben egy 2004-ben és egy 2019-ben felvett kérdőíves kutatás alapján elemeztük a romák személyes kapcsolathálózati struktúráját a stabilitás, illetve a potenciális változásokra fókuszálva. Bár eredményeink nem általánosíthatók a teljes roma népességre, úgy tűnik, hogy a romák azt a kapcsolathálózati „előnyt”, amelyről a korábbi kutatások (Albert–Dávid 2006, Messing 2006) beszámoltak, mára elvesztették (Husztai 2019, Husztai–Ember 2019). Nagyon leegyszerűsítve: baráti körük zsugorodott, etnikailag még inkább homogénné vált, bizalmas kapcsolataikban pedig lecsökkent a rokonok aránya és egyre nagyobb méretű a társas izoláció.

2004-ben a többségi társadalommal összehasonlítva a megkérdezett romák barátainak átlagos száma mintegy 8,5-szöröse (!) volt a magyarokénak. Míg akkor a megkérdezett felnőtt népesség 30 százalékának egy barátja sem volt, addig a romák esetében ez a szám akkor 14 százalék volt (Albert–Dávid 2007). A roma kérdezettek több, mint 80%-a ismert önkormányzati képviselőt, míg a nem romák nagyjából fele (Albert–Dávid 2006).

A tanulmány címében feltett kérdésünkre, miszerint „hol vannak a testvérek” a választ a 2018-as lakossági adatokkal összehasonlítva tudjuk megválaszolni.¹⁶ A reprezentatív felnőtt lakossági mintában bár az előző évekhez képest ugyancsak nőtt a társas izoláció mértéke, azaz egyre magasabb a bizalmast nem említők aránya (15%), addig a roma kérdezettek között ez a szám még magasabb, 20% volt. Azaz minden negyedik megkér-

¹⁶ MTA TK, Mobilitás Kutatási Centrum KEP 2018. évi adatbázisa alapján

dezett roma rokoni, testvéri kapcsolat híján volt. 2019-ben a romák egynegyedének nem volt barátja, míg a magyarok körében összesen 16% volt a barátot nélkülözők aránya. 2019-re a roma és nem roma kérdezettek közel hasonló arányban említették, hogy ismernek önkormányzati képviselőt: a romák 51, a magyar lakosság 46 százaléka.

Eredményeink arra is rávilágítottak, hogy a lakóhely jellege szignifikáns befolyással bír a baráti kapcsolatok etnikai összetételére. Az erőforrások tekintetében egyébként is hátrányos helyzetű kistélepülési szegregátumokban élők körében magasabb azok aránya, akiknek baráti körük homogén, azaz csak romákból áll.

A roma népesség javuló iskolázottsági mutatója kapcsolathálózati szempontból csak a 8 osztálynál magasabb végzettségűek körében kompenzál. Nem roma baráti kapcsolatokra az tesz szert nagyobb eséllyel, aki tovább tanul, és így magasabb társadalmi státuszba kerül. A vegyes barátságok kialakulásának lehetőségét ugyanakkor az iskolai és munkahelyi szegregáció értelemszerűen hátráltatja (Neményi 2012, Boda–Néray 2015, Kisfalusi 2016).

Mivel a két adatbázis egy az egyben nem összehasonlítható mindösszesen két olyan magyarázó változót szeretnénk kiemelni, amik mind a két mintában azonos hatást gyakoroltak a barátok létre és etnikumára vonatkozóan. 15 év távlatában sem változott, hogy a roma nőknek barátság, illetve vegyes etnikumú barátságok kialakítására kisebb az esélyük. A 2019-es eredmények tehát megerősítik az interszekcionalitásra vonatkozó korábbi kutatások eredményeit, sőt adataink azt sejtetik, hogy ez a hatás tovább erősödött (Dávid 2010).

Az önkormányzati képviselőt nem ismerőknek ugyancsak kisebb az esélye, hogy baráttal, illetve vegyes etnikai összetételű baráti körrel rendelkezzenek. Ez az összefüggés a gyenge kötések, valamint a hídszerepet betöltő személyek fontosságára hívja fel a figyelmet: ők az ún. brókerek, akik kiterjedt kapcsolathálózattal rendelkeznek és inkább saját csoportjukon kívül emberrel állnak kapcsolatban (Burt 1976). Az önkormányzati képviselő ismerete – amely feltételezésünk szerint a legtöbb esetben a kisebbségi önkormányzati képviselőt jelenti –, jó indikátora a szélesebb társadalmi beágyazottságnak is, kapcsolati tőkét biztosítva az egyén számára nemcsak a roma, hanem a többségi társadalom relációjában is.

Feltételezzük, hogy a roma népesség elmúlt 15 év során mért jobb szociodemográfiai mutatói mellett személyes kapcsolathálózata is modernizálódott, individualizálódott. Ez a folyamat mintha egyfajta társas izolációval járna együtt. Azt látjuk, hogy a változással együtt a rokonsági, családi kapcsolatok már gyengébbek a 2019-es mintában. A kapcsolathálózati eredmények alapján a többségi társadalomhoz való közeledés mellett a tradicionális, összetartásra épülő roma közösségek lazulása egyaránt tetten érhető.

Kérdés, hogy erős, bizalmas kapcsolataikat kikkel tudják pótolni, ha a cigány „testvéreket” és a bizalmas családi kötések elvésztek? A hátrányos helyzetű etnikai csoportok kapcsolati erőforrásaival foglalkozó kutatások megerősítik, hogy az egyén boldogulásához egyszerre szükségesek a rokoni támogató kapcsolatok, valamint a többségi társadalomból kikerülő barátok, lazább kötések (Coleman 1988, Messing 2006, Nunez 2009, Messing–Molnár 2011, Lukács J. 2019). Az egyén érvényesülése (és mentális egészsége) szempontjából kulcsfontosságú, hogy rokonsági (roma) és nem roma kötései között megfelelő egyensúlyt tudjon kialakítani és fenntartani.

A kapcsolathálózati eredmények árnyaltabb értelmezéséhez fontos tudatosítanunk a roma társadalom differenciáltságát. Úgy tűnik, a javuló iskolázottsági és gazdasági mutatók egyelőre csak egy szűk rétegnek kedveznek plusz kapcsolati erőforrásokkal (pl. multietnikus baráti kör), a roma társadalom legszegényebb rétegei azonban a modernizációs folyamatokkal még inkább perifériára szorulnak, elszigetelődnek, lévén, hogy a nem roma kötések hiánya mellett roma kapcsolataikra sem támaszkodhatnak (Albert–Dávid 2006, Messing 2006, Dávid 2010, Messing–Molnár 2011, Virág 2018). A modernizációs folyamat során átalakult „barátság” szó elemzéséhez pedig további kvalitatív vizsgálatok szükségesek.

HIVATKOZÁSOK

2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről

- Abdi, H. (2004) Partial regression coefficients. *Encyclopedia of Social Sciences Research Methods*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications
- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich G. (szerk.) *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 351–369.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Balogh A. – Bajmócy P. – Ilcsikné-Makra Zs. (2018) Social and ethnic segregation amongst the smallest Hungarian villages. *Geographica Pannonica*, 22(3), 208–218.
- Bernát A. (2018) A magyarországi romák társadalmi integrációja a 2010-es években. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.), *Társadalmi Riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 144–165.
- Bobakova, D. – Dankulincova Veselska, Z. – Babinska, I. – Klein, D. – Madarasova Geckova, A. – Cislakova, L. – the HEPA-META team (2015) Differences between Roma and non-Roma in how social support from family and friends helps to overcome health care accessibility problems. *International Journal for Equity in Health* (14)37, <https://dx.doi.org/10.1186/s12939-015-0165-z>
- Boda Zs. – Néray B. (2015) Inter-Ethnic Friendship and Negative Ties in Secondary School. *Social Networks*, 43, 57–72. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socnet.2015.03.004>
- Burt, R. (1976) Positions in networks. *Social Forces*, 55, 93–122.
- Burt, RS. (2004) Structural Holes and Good Ideas. *American Journal of Sociology*, 110(2), 349–399. <https://dx.doi.org/10.1086/421787>
- Civil Közoktatási Platform (2016) *Kockáskönyv. Kiút az oktatási katasztrófából*. ROMI-SULI Könyvkiadó, Mogyoród.
- Coleman, JS. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120. <https://dx.doi.org/10.1086/228943>
- Czibere I. – Szarvák T. (2018) Szegregátumok és a szegregált élethelyzetek világa. *Falu Város Régió. Területfejlesztési szakmai folyóirat*. 49–53.
- Csepeli Gy. – Simon D. (2004) Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(1), 129–150.
- Cserhádi I. – Keresztély T. – Pirisi K. (2019) A közmunkaprogram településszintű elemzése. *Sigma*, L(4), 201–217.
- Dávid B. (2010) Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói. In: Kóczé A. (szerk.), *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren: Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben: Kutatási beszámoló*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 95–112.
- Dayton, C. M. (1992) Logistic regression analysis. *Stat* 474–574.,
- Džambazovič, R. – Jurásková, M. (2003). Social Exclusion Of The Roma In Slovakia. In: Vasecka M., Juraskova M., Nicholson T. (szerk.) *Cacipen pal o Roma. A Global Report on Roma in Slovakia*. Institute for Public Affairs, Bratislava. 325–344.
- European Union Agency for Fundamental Rights (2016) *Second European Union Minorities and Discrimination Survey, Roma – Selected findings* https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2016-eu-minorities-survey-roma-selected-findings_en.pdf#page=25 [Letöltve: 2020. 01. 28.]
- Fischer, C. (1982) *To Dwell Among Friends*. Berkeley, University of California Press.
- Forray R. K. (2002) Eredmények és problémák az iskolázásban. In: Forray R. K., Mohácsi E. (szerk.) *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 8. Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke 20–43.
- Granovetter MS. (1973) *The Strength of Weak Ties*. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://dx.doi.org/10.1086/225469>
- Habsz D. – Radó M. (2018) Ez egy gyönyörű barátság kezdete? Iskolai ellenkultúra hiánya a magyarországi roma tanulók körében. *Szociológiai Szemle* 28(2), 52–74.
- Hága A. (2001) Az iskolás vagy az iskola sikertelensége? Új Pedagógiai Szemle 51(2), 11–16.
- Hajdu T. – Kertesi G. – Kézdi G. (2014) Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a Társi Életpálya-felvételének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, BWP – 2014/7.
- Hajdu T. – Kertesi G. – Kézdi G. (2017) Inter-Ethnic Friendship and Hostility between Roma and Non-Roma Students in Hungary. The Role of Exposure and Academic Achievement. Budapest *Working Papers on the Labour Market* BWP –2017/10 Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences.

- Husztai É. – Ember Zs. (2019) Társas kapcsolatok és mentális egészség szegregált településrészekben. *Egészségfejlesztés*, 60(5), 36–45.
- Husztai É. (2019) Telepi kapcsolatok. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 10(29), 115–130.
- Kállai E. – Papp Z. A. – Vízi B. (2017) Túlélés vagy remény? Pillanatképek a roma közösségek jelenéből. In: Jakab A. - Urbán L. (szerk.) *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris. 156–176
- Kawachi, I. (2006) Commentary: Social Capital and Health: Making the Connections One Step at a Time. *International Journal of Epidemiology*, 35(4), 989–993. <https://dx.doi.org/10.1093/ije/dyl117>
- Kertesi G. – Kézdi G. (2011) The Roma/non-Roma Test Score Gap in Hungary. *American Economic Review*, 101(3), 519–525.
- Kisfalusi D. (2016) The quality of inter- and intra-ethnic friendships among Roma and non-Roma students in Hungary. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 7(1), 3-26.
- Köllő J. – Sebők A. (2019) Lakóhely szerinti különbségek a nem tanuló és nem dolgozó tizenévesek arányában a tankötelezettségi kor leszállítása előtt és után. In: *Munkaerőpiaci tükör 2018*. Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 124-127.
- Kovai C. (2018) *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018) *Munkaerőpiaci helyzetkép, 2014-2018*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohely/munkerohely17.pdf> [Letöltve: 2020. 04. 04.]
- Kyuchukov, H. (2000) Transformative Education for Roma (Gypsy) Children: An Insider's View. *Intercultural Education*, 11(3), 273–280.
- Letenyei, L. (2010) *Roma society 2010*. [Roma társadalom 2010.] TÁMOP 5.4.1.-8/1, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Lin N. (2008) A Network Theory of Social Capital. In: Castiglione, D.- van Deth JW. – Wolleb, G. (szerk.) *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, 50–69.
- Lin, N. – Dumin, M. (1986) Access to Occupations Through Social Ties. *Social Networks*, 8, 365–383.
- Lukács J. Á. (2018) *Roma egyetemisták beilleszkedési mintázatai kapcsolathálózati megközelítésben*. Rácz Károly Doktori Iskola Semmelweis Egyetem. Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, Egyének és közösségek erőforrásainak szociológiai és mentálhigiénés megközelítése.
- Marketing Centrum OPK Kft. (2010) *Roma Society 2010*. [Roma Társadalom 2010.] TÁMOP 5.4.1.-8/1, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Messing V. – Molnár E. (2011) Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 22(5), 47–74.
- Messing V. (2006) Lyukakból szőtt háló: Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 16(2), 37–54.
- Messing V. (2014) Apart or together: motivations behind ethnic segregation in education across Europe. In: Schiff C.- Szalai J. (szerk.) *Migrant, Roma and Post-colonial Youth in Education across Europe: Being 'visibly different'*. London: Palgrave , 17–34.
- Messing V. (2017) Differentiation in the making: consequences of school integration of Roma. *European Education*, 49(1), 89–103.
- Neményi M. (2012) Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 27– 53.
- Nunez, A-M. (2009) Latino Students' Transitions to College: A Social and Intercultural Capital Perspective. *Harvard Educational Review*, 79(1), 22–48.
- O'Nions, H. (2010) Different and Unequal: the Educational Segregation of Roma Pupils in Europe. *Intercultural Education*, 21(1), 1–13.
- Pap M. (2015) A tankötelezettségi korhatár csökkentésének negatív hatásai. *Acta Medicina et Sociologica*, 6, 57-86.
- Papp Z. A. (2011) Roma tanulók aránya Magyarországon és az iskolai teljesítmény az általános iskolai oktatásban. In: Bárdi N. – Tóth Á. (szerk.) *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum Kiadó, 227–264.
- Pénzes J. – Tátrai P. – Pásztor I. Z. (2018) A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika*, 2018, 58(1), 3–26.
- Peters, S. – Finney, N. – Kapadia, D. (2019) How is the benefit of mixed social networks altered by neighbourhood deprivation for ethnic groups?, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(17), 3283-3300. <https://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2018.1481002>
- Portes, A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>
- Radó P. (2018) A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In: Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én Vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 31-55.
- Szabó-Tóth K. (2007) Adalékok a roma gyerekek óvodáztatásának kérdésköréhez. *Új Pedagógiai Szemle*. 3–4, 233–241.

- Széll K. (2015) Iskolai eredményesség a hátrányos helyzet tükrében. *Educatio* 2015/1. 140–147.
- Tóth J. – Méreiné B. B. – Málovics Gy. – Juhász J. – Boros L. (2017) „Ha csak úgy kiköltöztetjük az embereket, egymás nélkül elvesznek.” Erőforrások, korlátok és ezek térbelisége a roma szegregátumokban lakók számára: egy hazai város példája. *Tér és Társadalom*, 31(3), 62–84.
- van Driel B. (1999) The Gandhi Secondary School: an Experiment in Roma Education. *European Journal of Intercultural Studies*, 10(2), 173–182. <https://dx.doi.org/10.1080/0952391990100205>
- Várad M. M. – Virág T. (2015) A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25(1), 89–113.
- Vervoort, M. (2012) Ethnic Concentration in the Neighbourhood and Ethnic Minorities Social Integration: Weak and Strong Social Ties Examined, *Urban Studies*, 49(4), 897–915. <https://dx.doi.org/10.1177/0042098011408141>
- Virág T. (2018) A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalú perspektívájából. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2018(1): 163–179. <https://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.163>

KUCSERA BENCE – MIKE KÁROLY¹

A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS VÁLLALKOZÓI
PÉLDÁK A MAGYAR BORÁSZOK HELYI SZERVEZŐDÉSEINEK KÖRÉBŐL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.94>

ABSZTRAKT

Milyen szerepet játszanak a magyar bortermelők helyi szerveződéseiben az intézményi vállalkozók, akik erőforrásaikat a kollektív cselekvést támogató, innovatív játékszabályok létrehozására használják fel? Négy olyan közösséget vizsgálunk meg részletesen, amelyek önszerveződés útján kollektív márkákat hoztak létre. Eredményeink igazolják az intézményi vállalkozók fontos szerepét a lokális kollektív cselekvés intézményesítésében. Irányítják, összefogják az új intézmények kialakításának innovációs folyamatát, de még fontosabb, hogy kialakítják és fenntartják a létrejövő szabályrendszereket támogató koalíciót. Motivációjukra sokféle tényező hat: személyes karriercélok, családi normák, a közösséggel való azonosulás, politikai szerepvállalás, kapcsolatépítés. De közös bennük, hogy közösségeik beágyazott, megbecsült és hosszú távra tervező tagjai. Feltételezhető, hogy minél nagyobb az „intézményi űr”, amelyet a szerveződések betöltenek, annál markánsabb a szerepük.

Kulcsszavak: intézményi vállalkozó, kollektív cselekvés, önszerveződés, borászok, kollektív márkák

ENTREPRENEURS OF COLLECTIVE ACTION
EXAMPLES OF LOCAL SELF-GOVERNANCE AMONG HUNGARIAN WINEMAKERS

ABSTRACT

What role do institutional entrepreneurs play in the local self-governance of winemakers in Hungary? The term ‘institutional entrepreneur’ refers to actors who use their resources to build innovative rules of the game for collective action. We examine four communities who established collective brands through self-governance. Our results confirm that institutional entrepreneurs play important roles in institutionalising local collective action. They drive and govern the innovation process of articulating new institutions. Even more important, they form and maintain coalitions in support of this process. Their motivation is influenced by many factors: personal career goals, family norms, identification with the relevant community, political participation and network building. However, they have some common characteristics: all of them are embedded, respected members of their communities, who plan for the long term. The greater the ‘institutional void’ to be filled by self-governance, the larger their role seems to be.

Keywords: institutional entrepreneur, collective action, self-governance, winemakers, collective brand

¹ Budapesti Corvinus Egyetem. A cikk alapját képező kutatás a Budapesti Corvinus Egyetem EFOP 3.6.1-16-2016-00013. számú, Intel-ligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztések a BCE székesfehérvári campusán című európai uniós projektje támogatásával valósult meg.

KUCSERA BENCE – MIKE KÁROLY

A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS VÁLLALKOZÓI

PÉLDÁK A MAGYAR BORÁSZOK HELYI SZERVEZŐDÉSEINEK KÖRÉBŐL

Kiknek köszönhető, ha egy-egy helyi vállalkozói közösség sikeresen megszerveződik? Egy csoport kollektív cselekvése akkor lesz tartósan sikeres, ha intézményesül, vagyis kialakulnak a megfelelő játékszabályai. A szabályok megtervezésében és bevezetésében számos érintett részt vehet, de gyakran találunk olyan kulcsszereplőket, akik intézményi vállalkozóként (DiMaggio 1988) magukra vállalják az intézményépítés terhének nagy részét. Négy olyan magyar bortermelői közösséget vizsgáltunk meg, amelyek sikerrel intézményesítettek a kollektív hírnevüket támogató szabályrendszereket. Arra voltunk kíváncsiak, azonosíthatók-e intézményi vállalkozók? S ha igen, mi a pontos szerepük, és milyen társadalmi tényezők befolyásolták a szerepvállalásukat?

A vállalkozások önszerveződésén alapuló társulások, szervezetek fontos elemei a piacgazdaság intézményrendszerének (Doner–Schneider 2000, Pyle 2005, Greif 2008, Prüfer 2016). Sajátos kategóriájukat alkotják az olyan csoportosulások (szövetségek, egyesületek, klubok, társulások), amelyeket egy-egy ágazat valamely szűkebb földrajzi területhez kötődő tagjai hoznak létre. Kollektív céljaik sokfélék lehetnek az információk megosztásától a közös értékesítő rendszer vagy infrastruktúra kialakításán keresztül az ágazati önszabályozásig. Az utóbbi fontos válfaját képezik azok a szabályok és ellenőrzési rendszerek, amelyek célja az érintett csoportosulásba tartozók termelési minőségének és ezáltal közös piaci hírnevének biztosítása.

A mezőgazdasági és élelmiszertermelő vállalkozások körében különösen gyakori az a törekvés, hogy a tömegtermeléstől megkülönböztethető, a helyi természeti adottságokat és kulturális hagyományokat kihasználó árut vagy szolgáltatást hozzanak létre (Ray 1998, Rangnekar 2004, Csurgó–Nagy-Kalamász 2007, Bördős et al. 2012). Ha ez sikerül, az egyéni termelők részesednek a helyspecifikus termék kollektív hírnevéből (Patchell 2008). A közös reputáció kialakításának és fejlesztésének pedig feltétele egy megfelelő minőségbiztosítási rendszer kialakítása. Ennek két alapvető funkciója (i) a reputációval kapcsolatos elképzelések koordinációja és (ii) a potyautas magatartás visszaszorítása. Utóbbi egyrészt a reputációval való visszaélés (kollektív márkanev használata a megfelelő minőség nélkül), másrészt a közös erőfeszítések finanszírozása alóli kibújás formájában jelenik meg. A minőségbiztosítás elvileg történhet teljesen centralizált módon, hatósági szabályozás és felügyelet révén. Egy ilyen megoldás azonban komoly információs és motivációs problémákat vet fel, és rossz vagy nem megfelelően érvényesített szabályokhoz vezethet (Theesfeld 2004, Ostrom 2005, Patchell 2008). Ezért sok esetben erős hatékonysági érvek szólnak amellett, hogy a helyi termelői csoport aktívan vegyen részt a szabályok kiépítésében és működtetésében.

A kelet-közép-európai térséget vizsgáló empirikus irodalom összességében szkeptikus a helyi gazdasági célú önszerveződések sikerének lehetőségeit illetően (Theesfeld 2004, Baranyai et al. 2014, Laborda-Pemán-

de Moor 2016, Tregear–Török–Gorton 2016). Ugyanakkor a hazai szociológiai irodalom jónéhány olyan példát azonosított, amikor termelői csoportok képesek voltak megszerveződni egy-egy helyi élelmiszer vagy turisztikai szolgáltatás kollektív előállítására vagy promóciója érdekében (Kelemen–Kovách–Megyesi 2007, Megyesi–Kelemen–Schermer 2011, Csurgó 2014, Csurgó–Megyesi 2015). Két kutatás (Megyesi–Mike 2016, Mike–Megyesi 2018) pedig igazolta, hogy a magyar borászati ágazatban jelen vannak a helyi vállalkozói közösségek (részleges) önszerveződésén alapuló eredetvédelmi szabályozások. Egyúttal arra is felhívta a figyelmet, hogy ezek sikere sok más tényező mellett attól is függ, volt-e az adott térségben „intézményi vállalkozó”, vagyis olyan szereplő, aki erőforrásait a kollektív cselekvést támogató, innovatív játékszabályok létrehozására használta fel.

Négy bortermelői közösségben vizsgáljuk meg részletesen az önszerveződésen alapuló intézményépítés folyamatát, az „intézményi vállalkozókra” mint e folyamat lehetséges kulcsszereplőire fókuszálva. A következő kérdésekre keressük a választ:

1. Azonosíthatók-e intézményi vállalkozók a vizsgált közösségekben?
2. Ha vannak, akkor pontosan milyen szerepet töltenek be az intézményépítésben?
3. A társadalmi környezet mely elemei befolyásolják, hogy kikből lesznek „intézményi vállalkozók” és pontosan milyen szerepet töltenek be?

Az esettanulmányok célja az intézményi vállalkozók jelenlétének és működésének alapos feltárása a vizsgált közösségekben. Az azonosított összefüggések révén az ilyen típusú aktorok hazai közegben *lehetséges* szerepeire vonatkozóan tehetünk állításokat. Eredményeink hipotézisekkel szolgálhatnak nagyobb elemszámú vizsgálatokhoz akár a borász ágazatban, akár tágabb körben.

A négy (részben átfedő) borász közösség, amelyről esettanulmányt készítettünk: Csopak, a Balaton,² Szekszárd és Eger. Olyan helyszíneket választottunk, amelyekről előzetesen tudtuk, hogy ott létrejött a kollektív hírnevet támogató önszerveződés. A borászközösségek eltérnek nagyság, belső heterogenitás és az intézményes háttér szempontjából. A párhuzamos vizsgálatuk így – ha korlátozottan is, de – lehetőséget ad olyan *tényezők azonosítására*, amelyek befolyásolják az intézményi vállalkozók megjelenését és szerepét.

Először felvázoljuk azt az elméleti keretet, amelyben vizsgáljuk az intézményi vállalkozónak az önszerveződésben betöltött szerepét és a rá ható társadalmi tényezőket (2. fejezet). Ezután bemutatjuk az empirikus elemzésünk tárgyát: a kollektív márkákat kiépítő borász közösségeket; valamint az esettanulmányok módszertanát (3. fejezet). A négy eset részletes ismertetését (4. fejezet) az összehasonlító elemzésük követi, amelynek alapján választ adunk a kutatási kérdéseinkre (5. fejezet). A következtetéseinkben (6. fejezet) összefoglaljuk az intézményi vállalkozókról formálódó képet és a további kutatások lehetséges irányát.

² Csopak egy kis eleme a Balaton körüli jóval nagyobb bortermelő közösségnek: az önszerveződés két eltérő és külön vizsgált szintjét jelentik.

2. ELMÉLETI KERET: VÁLLALKOZÓI ÖNSZERVEZŐDÉS, INTÉZMÉNYÉPÍTÉS, INTÉZMÉNYI VÁLLALKOZÁS

2.1. Az önszerveződés mint intézményépítési probléma

A társadalomtudományi irodalom egy fontos, közgazdaságtani ihletésű vonulata hagyományosan két-kedve szemléli a piaci szereplők összefogását: csoportos monopolhelyzetre törekvést és társadalmilag káros járadékszerzést, „különérdekek” képviselését látja benne (Olson 1987, Rowley–Tollison–Tullock 1988). Mára azonban számos elméleti érv és empirikus bizonyíték gyűlt össze amellest, hogy a vállalkozások önszerveződése növelhetik is a jólétet, sőt tulajdonképpen nehezen helyettesíthető, fontos pozitív funkciókat töltenek be minden fejlett piacgazdaságban. Világossá vált egyfelől, hogy a közjavak (Samuelson 1954) és közös erőforrások (Gordon 1954; Hardin 1968) kormányzati előállítására, illetve fenntartására komoly motivációs és információs korlátokba („kormányzati kudarcokba”) ütközik. Másfelől, hogy az ilyen javak önkéntes alapon, közvetlen állami kényszer nélkül sokkal szélesebb körben létrehozhatók, mint azt a jóléti közgazdaságtan kezdeti modelljei sugallták. A közös erőforrások – tényleges és képletes közlegelők – felhasználói képesek önszerveződéssel megelőzni a kimerülésüket (Ostrom 1990). A közjavakra vágyó egyének szerződéses úton vagy „klubokba” tömörülve is előállíthatják őket – a világitótornyoktól (Coase 2004) a helyi közszolgáltatásokig (Buchanan 1992). Az állami szabályozásnak pedig sokszor valós alternatívája az ágazati vagy szakmai önszabályozás (Ogus 1995). Összességében a vállalkozói szerveződések a kollektív javak³ széles skáláját nyújtják a közös tudásbázis és szakmai fórumok létrehozásától az infrastrukturális fejlesztéseken át az üzleti kapcsolatok tranzakciós költségeinek csökkentéséig (Doner–Schneider 2000).

Az önkéntes megoldások alaposabb vizsgálata azt is világossá tette, hogy a kollektív javak előállítása nem modellezhető kielégítően csupán kollektív *döntésként* vagy *cselekvésként*. A kollektív cselekvés mindig egy intézményi környezetben jön létre, vagyis társadalmi játékszabályok (North 2010), az érintettek közötti interakciókat strukturáló viselkedési előírások (Ostrom 2005) irányítják. Sikeres cselekvésre ott számíthatunk, ahol az érvényesülő játékszabályok segítenek leküzdeni a koordinációhiány és a potyautas-viselkedés problémáit (Ostrom 1998). A kollektív cselekvés tehát *intézményi probléma* is, így a tudományos elemzésnek az intézményi keretek elemzésére is ki kell terjednie: Milyen játékszabályok kedveznek a kollektív cselekvésnek? Továbbá, hogyan jönnek ezek létre és hogyan tarthatók fenn?

A kollektív cselekvés szabályainak megalkotása és működtetése egy másodrendű kollektív cselekvési problémát (Bates 1988) képez. Egy jól működő szabály ugyanis maga is kollektív jószág: az egész csoportnak hasznára van, és a létrehozása során ugyanúgy számolni kell a potyautas viselkedés kísértésével, mint eleve annál az elsőrendű kollektív jószágnál, amelynek az előállítását támogatni hivatott. Ha például egy csoport megfelelő szabályokkal kezelni akarja egy közös erőforrás túlzott használatának elsőrendű problémáját, akkor ehhez az (önkéntes vagy kormányzati) szabályrendszer létrehozatalának másodrendű problémáját is meg kell oldania. Egy tetszőleges társadalmi csoport önszerveződése mindig ennek a másodrendű problémának a megoldására irányul: olyan játékszabályok kiépítésére tehát, amelyeket követve a tagok képessé válnak egy vagy több kollektív jószág előállítására.

³ A kollektív javak kategóriája tágabb, mint a tiszta közjavaké vagy a közös erőforrásoké. Frohlich–Oppenheimer (1971) nyomán kollektív jószágnak tekintünk „bármely jószágot, amely nem tagadható meg egy meghatározott csoport egyik tagjától sem, ha a jószághoz a csoport bármely tagja hozzájut” (3).

A kollektív cselekvés klasszikus elemzésében már Olson (1997) is rámutatott, hogy egy csoport megszervezésében általában nem vesz részt a csoport összes tagja, hanem kiemelkedik belőle egy-egy személy, aki politikai vállalkozóként felvállalja annak költségeit. Olson elsődleges példái a lobbicsoportok, kamarák, szak-szervezetek voltak, és a „politikai” jelző a vezetőik személyes politikai karrierambícióira utalt. De megfigyelése általánosabb érvényű volt: az intézményépítés költségét akkor fogja valaki felvállalni, ha ezáltal a kollektív jószágból való részesedés mellett egy kellően értékes magánjószághoz (például többletjövedelemhez, társadalmi megbecsüléshez, hatalmi jogosítványhoz) is hozzájuthat. Ostrom (1965) közösségi vállalkozókról (*public entrepreneurs*) beszél, akik valamilyen közösségi cél érdekében lépnek fel egy-egy csoport megszervezőjeként. Az intézményi vállalkozó (*institutional entrepreneur*) megnevezés arra utal, hogy a szereplő tevékenysége a meglévő játékszabályok létrehozására vagy fenntartására irányul (DiMaggio 1988, Boettke–Coyne 2009).

Kisebb csoportok esetében elképzelhető, hogy az intézményépítésben a csoport minden tagja hasonló mértékben vesz részt. Ilyenkor mintegy „kollektív intézményi vállalkozóról” beszélhetünk (Wijen–Ansari 2007). A csoport méretének és az intézményi feladatok nehézségének növekedésével viszont arra számíthatunk, hogy elkülönül egy vezető személy vagy kisebb részecsoport, és az intézményépítés élére áll. Elképzelhető az is, hogy az intézményi vállalkozó nem a kollektív jószágot használó csoport tagja, hanem kívülről csatlakozik hozzá. Így például egy üzleti vállalkozókból álló közösség motorja lehet egy olyan közösség-szervező, közéleti szereplő vagy tisztviselő is, aki maga nem üzleti vállalkozó. Az önszerveződés egyik kritikus kérdése, hogy van-e, illetve vannak-e, akik felvállalják az intézményi vállalkozó szerepét.

2.2. Az intézményi vállalkozó szerepe kollektív cselekvés esetén

Az intézményi vállalkozó DiMaggio (1988) klasszikus meghatározása szerint olyan személy, akinek valamilyen érdeke fűződik egy intézményhez, és erőforrásait a meglévő intézményi berendezkedés fenntartására, átalakítására vagy új létrehozására használja fel (lásd még (Maguire–Hardy–Lawrence 2004). Bár a szóösszetélt ma már kiterjedt irodalom használja (Pacheco et al. 2010), érdemes tisztáznunk, hogy valóban indokolt-e az eredetileg piaci üzletemberre utaló „vállalkozó” szó jelentésének ilyen kiterjesztése. Milyen értelemben tekinthető vállalkozónak az, aki az intézményi fennmaradás vagy változás ágense?

Számos szerző Schumpeterre hivatkozva az *innovációt* látja a szó szűk értelmében vett piaci és az intézményi vállalkozó közös jegyének (Li–Feng–Jiang 2006, Klein et al. 2010, Pacheco et al. 2010). Fontos felidéz-nünk, hogy az innováció a piaci vállalkozások esetében sem csupán termék- vagy technológiai újítást jelenthet. Legalább ilyen fontos a termelés és az értékesítés újszerű szervezési módjainak kialakítása. Ez pedig jellemzően új típusú szervezetek, tulajdoni viszonyok, szerződéses kapcsolatok létrehozását jelenti; sőt szükség esetén a vállalkozó egészen új módon szervezett sokszereplős hálózatokat, új piaci szabályrendszereket is létrehozhat. Vagyis a piaci vállalkozó sok esetben intézményi vállalkozó is (Spulber 1996, Li–Feng–Jiang 2006, Anderson–Parker 2013). Kollektív cselekvés esetén az új, eddig nem létező kollektív javak és előállítási módjuk kitalálása, a létrehozásuk lehetőségének megragadása, a közös célt elérhetővé tevő szabályok kialakítása közvetlenül párhuzamba állíthatók egy innovatív piaci vállalkozó feladataival. A különbség abban áll, hogy egyik esetben alapvetően egy vállalkozás, a másikban egy kollektív szerveződés alakját ölti a létrehozott intézmény. Ebből

a szemszögből ugyanakkor érdemes szűkíteni DiMaggio (1988) definícióját: kizárni belőle az intézményi *status quo*-t fenntartó erőfeszítéseket, és az újító változtatásra szűkíteni az intézményi vállalkozói tevékenység fogalmát.

Míg egy cég (legalábbis egy kisebb cég) esetében a vállalkozó egyedül hozhat döntéseket, egy önszerveződés esetében – még ha ki is emelkedik a csoportból – meg kell győznie a többieket és kollektív döntéseket kell elérnie. Bár ez valóban fontos különbség, mindkét esetben arról van szó, hogy más szereplők kisebb-nagyobb körét, „koalícióját” (March 1962, Husain 2009) *kell rávenni az együttműködésre* és annak szabályainak elfogadására. Az egyik esetben a kört az alkalmazottak, beszállítók és vevők alkotják; a másik esetben a szerveződésbe bevont többi cég, vállalkozás vezető döntéshozói, valamint a szerveződésre hatni tudó tisztviselők, politikai szereplők. Minél nehezebb maga a megoldandó kollektív cselekvési dilemma, annál nehezebb a vállalkozó dolga. Általában a nagyobb csoportméret, a csoport heterogénebb összetétele és a csoportok közötti nagyobb mértékű mobilitás nem kedvez a kollektív cselekvésnek (Wade 1989, Baland–Platteau 1996, Ostrom 2005). Nagyobb a potyázás kísértése, nehezebb a tagok széles körét kielégítő szabályokat elfogadtatni, illetve a csoporttagok nem hajlandók hosszú távú beruházásokat meghozni a csoport érdekében.

A piaci vállalkozás lényegi jellemzője a profitorientáltság, ami azon alapul, hogy a vállalkozó mint tulajdonos jogosult arra a maradványösszegre – legyen az nyereség vagy veszteség –, amely a bevételből az alkalmazottak, a külső partnerek és a kormányzat felé fennálló kötelezettségek teljesítése után fennmarad (Alchian–Demsetz 1972). A klasszikus szemlélet szerint éppen attól lesz valaki vállalkozó, hogy vállalja a termelés és értékesítés megszervezésével járó jövedelmi kockázatot (Cantillon [1755] 2011, Knight 1921, Casson 1990). És a várható (kockázatos) jövedelem az, ami a vállalat hatékony megszervezésére ösztönzi őt.

Egy intézményi vállalkozó szintén kockázatos beruházást tesz: saját pénzét, munkaidejét, tudását és kapcsolatait használja fel bizonytalan eredmények érdekében. Ugyanakkor az elérhető eredményekkel kapcsolatos jogosultságai mások lesznek, mint egy cég esetében. Ha valaki egy közösség számára hoz létre egy új intézményt, jellemzően nem jogosult az abból fakadó nettó haszon egészére: annak nagyobb része a csoport többi tagjánál jelentkezik. A közvetlen jövedelmi ösztönzés ezért ebben az esetben gyengébb lesz, mint egy piaci vállalkozásnál (Klein et al. 2010). Ezt pótolják ki azok a járulékos hasznok, amelyek a vezetéssel együtt járnak, és amelyekre Olson is felhívta a figyelmet. Emellett arra számíthatunk, hogy a nem jövedelmi ösztönzők szerepe is nagyobb lesz. Bár a megbecsültség, társadalmi presztízs az üzleti életben is fontos, egy piaci vállalkozót a verseny korlátoz abban, hogy a profitjától független közösségi célokért tegyen (Alchian 1950).⁴ Egy intézményi vállalkozó ezzel szemben közvetlenül hozzájárul mások számára hasznos kollektív javakhoz. Ha fontos számára a többiek jóléte, elégedettsége, akkor az további ösztönzőt jelent. A „társas preferenciákról” szóló közgazdaságtani irodalom fogalomhasználatával: ha a preferenciái részben altruisták, a többiek jólétének növekedése a saját hasznosság-érzetét is növeli (Camerer–Thaler 1995, Smith–Kehoe–Cremer 1995).

Az 1. táblázat összegzi a vállalkozói szerep hasonlóságait és különbségeit egy piaci vállalkozás és egy kollektív szerveződés esetén. Közös vonás (i) az innováció, amely mindkét esetben irányulhat a társadalmi já-

⁴ Pontosabban: a vállalkozását más célok szolgálatába állítsa. Magánszemélyként a jövedelmét természetesen szabadon fordíthatja közösségi célokra.

tékszabályok megváltoztatására, (ii) az intézményi változtatáshoz szükséges támogató koalíció létrehozása, valamint (iii) a személyes kockázatvállalás. A különbségek abban állnak, hogy mire irányul az innováció és a koalícióalkotás, illetve milyen jellegű a kockázattal elérhető haszon.

1. táblázat. A vállalkozói szerep összehasonlítása piaci cég és kollektív szerveződés esetén

Vállalkozói ismerv	Megjelenése	
	Piaci cég esetén	Kollektív szerveződés esetén
Innováció	új termék/szolgáltatás a termelés és értékesítés újfajta intézményesítése	új kollektív jószág, közös cél kollektív cselekvés újfajta intézményesítése
Koalícióalkotás	alkalmazottak, beszállítók és vevők támogatásának megszerzése	csoporttagok, külső döntéshozók támogatásának megszerzése
Kockázatvállalás	beruházás üzleti siker érdekében; kockázatos jövedelem: profit/veszteség kockázatos nem jövedelmi haszon: üzleti siker társadalmi presztízse	beruházás intézményépítés sikere érdekében; kockázatos jövedelem: részesedés kollektív haszonból, vezetői szerephez kapcsolódó anyagi javak; kockázatos nem jövedelmi haszon: közösségi presztízsz, altruizmusból fakadó hasznosság-érzet

Intézményi vállalkozónak tehát azt tekintjük, aki mindhárom vállalkozói ismérvvvel rendelkezik: egy új szabályrendszer innovációjában és a szükséges koalícióépítésben is aktívan részt vesz, személyes kockázatot vállalva. Elképzelhető, hogy egy önszerveződés kapcsán nem találunk ilyen kiemelt szereplőt, és az is, hogy többet is találunk. Amint egy cég esetében, itt is lehetséges, hogy néhány személy szorosan kooperálva együtt tölti be a vállalkozói funkciókat. De elképzelhető az is, hogy valamilyen munkamegosztás alakul ki a körükben: például az egyik az új szabályok tervezésére, a másik a koalícióépítésre szakosodik.

A meglévő intézményi környezet befolyásolja az intézményi vállalkozók feladatait és lehetőségeit. Minél erőteljesebbek és stabilabbak a meglévő társadalmi játékszabályok, amelyek szabályozzák a kollektív cselekvést, annál kisebb a szabályoknak az a részleges köre, amelyen változtatni lehet (DiMaggio 1988). A másik végletet az jelenti, ha eleve nincsenek vagy gyengék a társadalmi szabályok. Ekkor nagyobb tere nyílik az intézményépítésnek, hiszen egy „intézményi űrt” kell betölteni (Mair–Marti 2009). Az intézményi vállalkozónak el kell érnie, hogy az általa kezdeményezett új szabályokat be is tartsák. A betartatáshoz pedig megfelelő ösztönzőkre van szükség. Elképzelhető, hogy eleve vannak informális normák vagy jogszabályok, amelyekre a vállalkozó támaszkodhat. Ám ha ezek hiányoznak, akkor a szabályok megszegését szankcionáló mechanizmusokat is neki kell kidolgoznia és működésképpé tennie (vö. Greif 2008).

Kikből lesznek az intézményi vállalkozók? Pontosabban: mik azok az egyénre ható társadalmi tényezők, amelyek növelik annak valószínűségét, hogy felvállalja ezt a szerepet? Olyan tényezőket keresünk, amelyek az egyén számára csökkentik a vállalkozás költségét vagy növelik a várható szubjektív hasznát. A személyes költséget csökkenti a releváns szakmai és intézményekkel (például joggal, társadalmi normákkal) kapcsolatos tudás, tapasztalat, valamint a csoporttagokhoz és más érintett szereplőkhöz fűződő kapcsolati tőke (Vinck 2010, Megyesi–Kelemen–Schermer 2011). Növeli viszont az intézményi vállalkozó által érzékelt költséget, ha több

mindent kell feladnia. Így különösen az, ha az egyéni tevékenységei (például a saját cég fejlesztése) nagyobb haszonnal kecsegtetnek, mint a csoport érdekében végzett munka (Fishman et al. 2010). Másfelől, a várható haszna annál nagyobb, minél nagyobb mértékben részesedik a kollektív jószág hasznából. Minél „nagyobb”, jelentősebb tagja az érintett csoportnak, illetve minél hosszabb távra tervezi a csoporttagságot. Szintén növeli az elérhető hasznát, ha meglévő kapcsolatai és tudása folytán képes arra, hogy az intézményépítési munkáját járulékos személyes eredményekkel (például politikai tisztség szerzésével, üzleti kapcsolatok építésével) sikeresen összekapcsolja. Végül, a csoporttal való azonosulása növeli azt a szubjektív hasznosságérzetet, amely a közösségért végzett munkával jár (Dawes–Van De Kragt–Orbell 1988).

3. AZ EMPIRIKUS ELEMZÉS TÁRGYA ÉS MÓDSZERE

3.1. A borok eredetvédelme mint az önszerveződés esete

A vállalkozói önszerveződések empirikus példái magyarországi borászok földrajzilag körülhatárolt közösségeiből származnak. A borvidékeken a bortermelők fontos szereplői a helyi gazdaságnak és társadalomnak, és a kooperáció sokféle formája jelenik meg a körökben a termelés, az értékesítés vagy a szabályozás terén (Megyesi–Kelemen–Schermer 2011, Csurgó–Megyesi 2015, Csurgó 2016, Király 2016). A kollektív jószág, amelyre az általunk vizsgált önszerveződések irányulnak, az egy termőterülethez, jellemzően egy borvidékhez tartozó borászatok közös hírneve. Ha termelők egy földrajzi területhez köthető csoportja közös piaci hírnevet épít fel, az egy sajátos, immateriális közös használatú erőforrást (*common-pool resource*) képez számukra. Kis cégeknek különösen költséges lehet megbízható és könnyen értelmezhető információkat eljuttatni a termékeik minőségéről a vevőiknek. Kifizetődőbb lehet egyfajta közös márkát létrehozni a hasonló vállalkozásokkal közösen (Tirole 1996; Fishman et al. 2010). A kollektív címkék révén méretgazdaságos módon érhetőek el a vevők.

A kollektív hírnév annyiban tekinthető közösen használt erőforrásnak, amennyiben a kizárás nehézsége és a rivalizáló használat egyszerre jellemzi (Patchell 2008, Megyesi–Mike 2016). Egyrészt, ha egy régió híres a jó boráról, akkor egyetlen helyi bortermelő sem zárható ki e jó hírnév hasznából, hacsak nincsenek kifejezetten e kizárást lehetővé tevő szabályok. Másrészt, ha valamelyik termelő lerontja a saját terméke minőségét, akkor – miközben továbbra is élvezheti profit formájában a kollektív reputáció hasznát – lecsökkenti a kollektív reputáció értékét az egész csoport számára. Más szóval, a minőséggel való visszaélés levon valamennyit a közös erőforrás értékállományából. A kollektív cselekvési probléma szerkezete analóg a „klasszikus” közösen használt erőforrásával: a közlegelővel. Ha egy faluból bármely gazda kihajthatja a teheneit a legelőre, egy létszám fölött az állatok egymás elől eszik el a fűvet, s minden gazda bizonyos fokig a többiek rovására veszi igénybe az erőforrást (Gordon 1954; Hardin 1968). Mivel senki nem zárható ki a föld használatából, egyénileg sem az erőforrás igénybevételét nem éri meg korlátozni, sem értéknövelő beruházásokat nem éri meg végrehajtani rajta. A közlegelő így kimerülhet, illetve nem nő a termelékenység.⁵

⁵ Ugyanígy jellemzőkkel bír nem csak egy sor természeti és mezőgazdasági erőforrás a halastavaktól az erdőktől az öntözőrendszerig, hanem a különféle közösen használt szolgáltatási vagy fizikai infrastruktúrák (Jecker–Jonsen 1995), bizonyos technológiai erőforrások (pl. rádiófrekvenciák (Wormbs 2011) vagy egyes tudásbázisok technológiai *pool*-ok is (Hess–Ostrom 2006).

3.2. A vizsgált közösségek: magyar bortermelők kollektív márkát létrehozó önszerveződésai

A vizsgált magyarországi bortermelői közösségek számottevő sikereket értek el abban, hogy fenntartsák, illetve javítsák a kollektív reputációjukat. Alulról jövő kezdeményezések révén „kollektív márkák” és ezeket támogató szabályrendszerek jöttek létre. Csopakon a „Csopaki Kódex”, a Balaton körül a „BalatonBor” és a balatoni „HegyBor”, Szekszárdon a „Fuxli” és a „Szekszárdi Palack”, Egerben pedig az „Egri Csillag”. A földrajzi alapú eredetvédelemnek létezik egy összetett, központilag létrehozott állami szabályrendszere is, amely a hegyközségekről szóló törvényen, a szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló törvényen és a hivatalos borvidéki termékleírásokon alapul. Ezek fontos elemei annak az intézményi környezetnek, amelyben az alulról jövő kezdeményezések megjelentek, és az állami termékleírások – mint látni fogjuk – bizonyos fokig kiegészítői és/vagy riválisai is az utóbbiaknak. Egy esetben pedig az önszerveződés oda vezetett, hogy a kollektív márkát állami termékleírásba foglalták. Az elemzésünkben ezért az állami szabályokra is ki kell térnünk, de csak az önszerveződésen alapuló kollektív márkák intézményesítése szempontjából vizsgáljuk őket.

3.3. Empirikus elemzési módszer és kutatási kérdések

Az esettanulmányokban az intézményi változások folyamatára és a benne szerepet játszó aktorok cselekvésére összpontosítunk, a folyamatkövetés (*process tracing*) módszerét követve (Gerring 2016). Azonosítjuk a kollektív márkát definiáló és működtető játékszabályokat, feltárjuk a kialakulásuk folyamatát, sikerességét és a folyamat szereplőit. Első vizsgált kérdésünk, hogy *van-e a szereplők körében egy vagy több olyan személy, aki rendelkezik az intézményi vállalkozó alapvető ismérveivel* (innováció, koalícióalkotás, kockázatvállalás)? Ha találunk ilyen személyt, a második kérdésünk, hogy *pontosan mi volt a szerepe/szerepük az intézményépítés folyamatában?* Konkrétabban: (i) mennyire volt fontos, nagy horderejű a szerepük; (ii) az elméletileg a szerephez tartozó tevékenységek közül melyik volt inkább, melyik kevésbé hangsúlyos; (iii) ha több intézményi vállalkozó is azonosítható, volt-e munkamegosztás közöttük? Végül a harmadik nagy kérdésünk, hogy *milyen társadalmi tényezők játszottak szerepet abban, hogy éppen ők és éppen a megfigyelt formában vállalták fel az intézményi vállalkozó szerepét?*

Az esettanulmányokhoz egyrészt elemeztük a releváns szakmai írásokat, jogszabályokat, a kollektív szerveződések írott szabályzatait, a honlapjaikon és a sajtóban megjelent híradásait (a felsorolásukat lásd a Mellékletben). A helyszíni terepmunka egyik módszere a résztvevő megfigyelés volt. A terepbejárás során helybeli borászokkal, vendéglátósokkal, borászatok, vendéglátóhelyek vendégeivel beszélgettünk. A feldolgozott dokumentumok mellett az így nyert információkra is hagyatkoztunk azoknak a szereplőknek a kiválasztásakor, akikkel részletes feltáró interjúkat készítettünk. Összesen 20 személyes mélyinterjú készült. Interjúalanyaink között borászok, borszakértők és hegyközségi, államigazgatási tisztviselők voltak, akiket az egyes borvidékek életéről, azok hírnevéről, fejlődési irányairól és az ezek mögött meghúzódó főbb szereplők motivációjáról, mentalitásáról és tevékenységéről kérdeztünk (listájuk a Mellékletben). A szakértők és állami tisztviselők több helyi közösségről is szolgáltak információval. A terepmunka nagy részét 2017. április és augusztus végeztük el, kisebb utánkövetéssel 2019 tavaszán.

A négy eset megfigyeléseit egy összehasonlító elemzésben összegezzük. Ez lehetőséget ad a közös jegyek és a különbségek azonosítására, valamint arra, hogy kísérletet tegyünk e különbségek magyarázatára.

4. ESETTANULMÁNYOK

4.1. A Csopaki Kódex

Első példánk a csopaki borászok által létrehozott minőségbiztosítási rendszer, a Csopaki Kódex. Azért is érdemes ezzel kezdenünk, mert korábban részletesen vizsgálta 2012–2014-ben végzett terepmunka alapján Megyesi és Mike (2016, 2018). Elemzésünk nagyban támaszkodik e kutatás eredményeire, ugyanakkor az azóta bekövetkezett fejleményeket is figyelembe veszi. Míg a korábbi vizsgálat a rendszer megszületése idején zajlott, 2017-ben már egy megszilárduló és tovább fejlődő intézményt találtunk a terepen.

Az intézményi változások kezdőpontjául érdemes a 2004. évi (XVIII.) bortörvényt választani. Az EU-csatlakozáshoz kapcsolódóan ez fektette le az eredetszabályozás törvényi kereteit. Előírásai szerint földrajzi eredetmegjelölést (OFJ), vagy oltalom alatt álló eredetmegjelölést (OEM) alkalmazva (és a címkén jelezve) a borok megkülönböztethetők származás és minőség szerint. A pontos minőségi kritériumokat egy-egy termék-leírásban kell megadni, amelyekre az érintett hegyközség tagjai javaslatot tehetnek. A hegyközségek az állam által hivatalosan létrehozott szervezetek, amelyekbe minden borásznak és szőlésznek kötelezően be kell lépnie, aki egy adott termőterületen tevékenykedik. A kormányzat által megadott 2009-es határidőig mindössze 9 termékleírási javaslat érkezett az egész országból, ezután központi döntéssel nőtt 37-re a termékleírások száma.⁶ A csopaki hegyközség nem volt a javaslattevők között. A Mike és Megyesi (2018) által feltárt ok Csopakon (és vélhetően másutt is) az volt, hogy a minőségi borászok nem látták esélyét annak, hogy a hegyközség komoly szakmai elvárásokat támasszon a helyi borokkal szemben. Annak ellenére így volt ez, hogy egy viszonylag kicsi, körülbelül 250 hektáros bortermő területű hegyközségről van szó.⁷ A tagság nagy többsége ugyanis vagy nem is forgalmazott bort, vagy ha igen, nem a minőségi fogyasztók piacát célozta meg.

Nyolc-kilenc minőségorientált termelő 2011-ben döntött úgy Csopakon, hogy az állami rendszeren kívül hoz létre egy alternatív szabályozást. Példaként az osztrák Wachau borvidék szolgált, amely az 1980-as években szintén létrehozta saját kódexét és független, önkormányzó minőségbiztosítási társulását – elégedetlen lévén az akkori nemzeti szabályozással. A csopakiak célja az volt, hogy a hivatalosnál jóval szigorúbb minőségi előírásokat fogalmazzanak meg és juttassanak is érvényre. Döntésük szerint a szőlőnek, amely csak olaszrizling lehet, teljes egészében első osztályú termőhelyekről kell származnia a történetileg Csopakhoz tartozó körzetekből. A termelés folyamatára nagyon szigorú szabályokat fogadtak el, amelyek egyértelműen a legmagasabb minőség elérését célozzák.⁸ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a cél nem a hivatalos eredetvédelmi rendszer lecserélése volt, hanem az abban szereplő termékleírások fölötti minőségi kategória bevezetése. A „Csopaki Kódex” nevét viselő borok a termelői közösség „zászlóshajóiként” szolgálhatnak.

A kódex alapítói teljes autonómiát élveztek a tagsági és kollektív döntéshozatali szabályok kialakításában. Minden évben megalakul egy termelői bizottság, hogy nyomon kövesse a bor előállításának teljes folyamatát, és annak négy pontján ellenőrzéseket végezzen (vö. Megyesi és Mike 2016). A kódexbizottság a „közvetlen de-

⁶ A 2012-ig bevezetett 37 termékleírást lásd: <http://boraszat.kormany.hu/termekleirasok2> (letöltve: 2020.09.10.).

⁷ A csopaki hegyközség a Balatonfüred-Csopaki Borvidék része, amelynek hivatalos termőterülete 2029 hektár volt 2018-ban (<http://www.hnt.hu/statisztikak/>; letöltve: 2020.09.10.).

⁸ A szabályzat elérhető: https://csopak.hu/sites/default/files/csopaki_kodex.pdf (letöltve: 2020.09.10.).

mokrácia” elvén alapul, ami tükrözi a résztvevők kis számát. Azok a szőlőtulajdonosok, akiknek az ültetvényei megfelelnek a szigorú előírásoknak és megfizetik a regisztrációs díjat, részt vehetnek a bizottságban. A „Csopaki kódex” nevet védjegyként jegyezték be a védjegy törvény általános szabályai szerint, a települési önkormányzat támogatásával. Vagyis tudatosan a hivatalos hegyközségi szervezeti kereten kívül és a borok eredetvédelmére kidolgozott állami szabályozástól függetlenül vezették be az önszabályozást. A kódex szabályzatát először 2013-ban alkalmazták, gyakorlatilag az összes minőségorientált közepes méretű pincészet részvételével. Az azóta eltelt években minden évben lefolytatták a borok minőségellenőrzését és kihirdették, hogy mely borok jogosultak a cím viselésére. A rendszer tehát kiállta az idő próbáját.⁹

Mivel a kódex csak kisszámú, kiemelkedő minőségű borra koncentrál, önmagában korlátozottan alkalmas a csopaki borászok kollektív reputációjának növelésére. Jelzi, hogy a termelők fontosnak tartják a minőséget és annak fejlesztését, illetve képesek a szigorú előírások szerinti borkészítésre. Az értékesített borok túlnyomó részére azonban nem terjed ki a kódex szabályozása: esetükben csak az általános termék-leírások, de legfőképpen a termelő egyéni hírneve a garancia. A későbbi fejlemények ugyanakkor azt mutatták, hogy az önszerveződő kódex intézményesítésének önmagán túlmutató szerepe lett. Segítette ugyanis egy szakmai konszenzus kialakítását a helyi borászok körében a csopaki borral szemben támasztandó minőségi elvárásokról. Ez vezetett oda, hogy 2019-ben a kódex résztvevőinek sikerült elérniük egy új, immár érdemi minőségi elvárásokat támasztó Csopaki OEM termék-leírás¹⁰ megszületését. A kódex önszabályozása fennmaradt, de immár az alapborok minőségét meghatározó hivatalos szabályozásra épül, ahhoz képest és azzal összehangolva képvisel „pluszt” (Jásdi 2018).

Kik és milyen szerepet játszottak az intézményépítés folyamatában? A borászokkal és szakértőkkel készített interjúk alapján három személy emelhető ki (és a sajtóhírekben, interjúkban is elsősorban ők „adták a nevüket” a kezdeményezéshez): a polgármester, a község legtekintélyesebb, legismertebb (idősebb) bortermelője, valamint egy fiatal bortermelő („Ifjú Titán”¹¹), akinek a pályakezdése egybeesett a kódex létrejöttével. A polgármester a falu fejlődése szempontjából fontosnak tartotta a csopaki bor presztízsét és a szőlőterületek gondozását (Németh 2017). Az utóbbinak tájképi jelentősége is van. Biztatta a szőlészeket, hogy hozzanak létre mintaültetvényeket, határozzák meg a szőlők gondozásának szabályait. A védjegy bejegyztetésével és önkormányzati elismerésével pedig jogi úton is támogatta a kódex létrejöttét.

Az eredetvédelem szakmai koncepciójának kidolgozásában és a nyilvánosságban való képviseletében is fontos szerepet játszott a község legtekintélyesebb bortermelője. De az intézményépítés kulcsszereplőjeként az interjúalanyok egyértelműen „Ifjú Titánt” említették, a fiatal borászt, aki a 2010-es évek elején vette át apja borászatát és állt a helyi önszabályozás élére. A nagy tekintélyű bortermelő támogatását élvezve vitte előre a kezdeményezés ügyét lépésről-lépésre.

A „Csopaki kódex” Magyarországon egyértelmű intézményi innováció volt. Az elégtelen állami szabályozás által hagyott űrt töltötte be, de korántsem mintegy automatikusan. Meg kellett találni a külföldi példát, és adaptálni a helyi viszonyokhoz (lásd még: Mike és Megyesi 2018). Míg Wachauban egy termelői társulás

9 A cím legutóbbi odaitéléséről szóló híradás: <http://www.gasztronomazin.hu/2019/11/17/csopaki-kodex-kostolo/> (letöltve: 2020.09.10).

10 Elérhető: <https://boraszat.kormany.hu/balatonfured-csopak> (letöltve: 2020.09.10.)

11 Az esettanulmányokban megjelenő intézményi vállalkozók általunk adott fantáziánéven szerepelnek a szövegben.

jött létre, Csopakon egy informális ellenőrzési rendszer és egy önkormányzat által felkarolt védjegyszabályozás keveréke. A szabályok konkrét tartalmát: a minőségi előírásokat és az érvényesítésüket garantáló ellenőrzési folyamatokat pedig el kellett fogadtatni a borászok egy kritikus nagyságú csoportjával. Meg kellett szerezni a bizalmukat és el kellett érni az operatív közreműködésüket az új rendszerben. Az ifjú intézményi vállalkozó mind ezt nem egyedül csinálta, de ő volt az, aki a legtöbb energiát fektette az intézményépítésbe, és ezzel felvállalta az esetleges kudarcával járó kockázatot. Miért tette ezt, illetve miért ő tette?

Több körülmény is alkalmassá tette, illetve ösztönözte „Ifjú Titánt” a szerep felvállalására. A csopaki minőségi bortermelők egy része régi helyi család, másik részük (köztük az említett legnagyobb tekintélyű termelő) viszont betelepülő volt. A két csoport közötti viszonyokat ugyan a kölcsönös tisztelet és a békés egymás mellett élés jellemezte, mégis előnyt jelentett, hogy „Ifjú Titán” közvetíteni tudott a két csoport között. Csopaki gyökerű, de a falutól eltávolodott, majd oda visszatért család sarja volt, aki az idősebbekkel szemben már nem helyben szocializálódott. Továbbá, a motivációjában minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a kezdeményezés alkalmat adott neki, hogy fiatalként megismertesse a nevét a szakmában. Ráadásul az általa vezetett pincészet viszonylag kis méretű és kevésbé ismert volt. A kollektív reputáció pedig általában a kisebb termelőknek fontosabb, mert egy nagy, már jól ismert pincészetnek jobban megérheti a saját egyéni márkáját építeni (Fishman et al. 2010). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a legtekintélyesebb helyi termelő személyes és szakmai támogatása nélkül „Ifjú Titán” vélhetően nem tudta volna sikeresen elvégezni a vállalkozói feladatokat: nem tudta volna a szükséges szakmai konszenzust kialakítani.

Fogalmainak szerint tehát „Ifjú Titán” egyértelműen intézményi vállalkozónak tekinthető: motorja volt az új szabályrendszer innovációjának és a koalícióalkotásnak, jelentős személyes beruházást téve a feladat érdekében, vállalva a siker vagy kudarc kockázatát. De a vállalkozásban két fontos társ – a legtekintélyesebb helyi borász és a községi polgármester – is segítette szaktudásával, tekintélyével és kapcsolati tőkéjével.

4.2. A BalatonBor és a balatoni HegyBor

A borok esetében a magasabb minőség tipikusan a szűkebb termőterülethez kötődik. A legértékesebbek a legjobb dűlők borai, ezután következnek a legjobb hegyközségek (nem dűlők szerint válogatott) borai, majd a tágabb borvidék konkrét hegyközségekre nem kötött borai. A fentiekben tárgyalt „csopaki” például egyike a „balatoni” fehérboroknak, és a *tömegborok szintjén* nem is igazán megkülönböztethető tőlük. Az alacsonyabb minőségű borok esetében ezért a kollektív reputációt általában nagyobb földrajzi egységekre vonatkozóan érdemes kialakítani és gondozni. Pontosan ez a törekvés hívta életre a Balatoni Kör szerveződését és az általa gondozott „BalatonBort”, amely a tó körüli „jó alapbor” kollektív márkája kívánt lenni.

A Balatoni Kör 2014-ben alakult meg 20 taggal.¹² A célja az volt, hogy létrejöjjön egy olyan vendéglátói összefogás, amely a Balaton környéki borokra építkező minőségi gasztronómiát képviseli. A hivatalos felosztás

¹² „Megalakult a Balatoni Kör”, http://www.balatonfured.hu/index.php?option=com_k2&view=item&id=2353:megalakult-a-balatonik%C3%B6r&Itemid=1 (letöltve: 2020.09.10).

szerint a Balaton környéke nem képez egy borrhégiót, ezért nem létezik balatoni termékleírás sem.¹³ Ezt az intézményi úrt próbálta meg a Kör egy alulról szerveződő minősítési rendszerrel pótolni.

Az átfogó rendszert *Vinea Balaton*-nak nevezték el.¹⁴ Pár év különbséggel egymás után létrehoztak két kollektív márkát: a BalatonBort és a HegyBort. De a távlati elképzelések szerint a rendszer három szintből áll majd össze a régióban:

1. A legalsó szintje a klasszikus helyi fajtának számító olaszrizlingből készült alapbor, amely mutatja a balatoni régió egységét (BalatonBor).
2. A második szint a Balaton körüli hegyek sajátosságait mutatja be ugyancsak olaszrizling alapú prémium borokkal (HegyBor).
3. A harmadik (egyelőre csak elképzelt) szint irányt mutat abban, miként lehet a hegyeken belül létrehozni az egyes dűlők sajátosságait bemutató szuper prémium kategóriás borokat (a Csapaki Kódex mintájára).

A BalatonBor kidolgozása nagyjából két évet vett igénybe (2016-ban jelentek meg az első palackok) (Unger 2016). Míg az első elképzelések a közös palackozásról szóltak (a wachau mintát követve), a szükséges tárgyi és infrastrukturális feltételek hiánya miatt végül olyan rendszert alakítottak ki, amelyben a résztvevők saját infrastruktúrával állítják elő a közösségi néven piacra dobott márkabort. Minden résztvevő évi legalább 700 és legfeljebb 7000 palackkal vehet részt a kezdeményezésben, biztosítandó, hogy senki se sajátítsa ki magának a márka használatát. Az első HegyBorok 2018-ban jelentek meg; ennek szabályrendszere feszebb lett (magasabb analitikai és eljárásbeli elvárások), azonban működése megegyezik a BalatonBoréval. 2018-ban 24 pincészetnek volt BalatonBora, 14-nek pedig HegyBora.¹⁵

Kik a Balatoni Kör kulcsszereplői? A társulás sok borászt fog össze a Balaton különböző részeiről, akik maguk is sokféle kisebb helyi kezdeményezésben vesznek részt.¹⁶ Kétségkívül ez adja a Kör erejét. A létrehozása azonban sajátos módon az egyik híres hegyközséghez, Badacsonyhoz kötődik. A Csapaki Kódex hatására még 2012-ben Badacsonyban is összefogott négy borász „Badacsonyi Kör” néven (Kántor 2012; Tóth 2012), de a kezdeményezés nem volt igazán sikeres. 2019-ben csupán egy nem túl aktív közösségi oldal létezett ilyen néven, amelyen régiós és helyi gasztronómiai és egyéb programok és írások jelennek meg.¹⁷ A kudarc egyik feltárt oka Badacsony belső heterogenitása. A borvidék nagyobb borászai a térségen belül egymástól távol helyezkednek el, ami azt is jelenti, hogy minőségi boraik karakterben különböznek egymástól. További probléma, hogy a helyi borászok nagy része a minőségre nem érzékeny tömegturizmusra koncentrál, amely a badacsonyi hegyen még a Kádár-rendszerben kialakult. Ahogyan egy neves ágazati szakértő kifejtette: „[...] *Badacsony (bocsánat, ez csúnyán hangzik) egy sokkal nehezebb terep, mert kényszerűségből prostituálódott a 60-as, 70-es években.*

¹³ A Balaton körüli területeken a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa statisztikája szerint négy borvidék osztozik: a Badacsonyi (2018. évben 1396 ha bortermő terület), a Balaton-felvidéki (865 ha), a Balatonfüred-Csopaki (2029 ha) és a Balatonboglári (3504 ha). Az adatok forrása: http://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2016/03/Borsz%C5%91I%C5%91vel-be%C3%BCIetett-ter%C3%BCIet-2011-2018_adat.pdf (Letöltve: 2020.09.10).

¹⁴ Lásd a Balatoni Kör hivatalos oldalát: <https://www.balatoni-kor.hu/hu-HU/HegyBor> (letöltve: 2020.09.10.).

¹⁵ A Balatoni Kör hivatalos honlapja szerint (<https://balatoni-kor.hu/hu-HU/BalatonBor> és <https://balatoni-kor.hu/hu-HU/HegyBor>; letöltve: 2020.09.10.).

¹⁶ Közéjük tartoznak mások mellett a Rizling Generáció, az Olaszrizling Szerintünk és a badacsonyi VSOP szerveződés.

¹⁷ Badacsonyi Kör. URL: <https://www.facebook.com/Badacsonyi-K%C3%96R-302633663175323/> (letöltve: 2019.09.10.).

Ott gyakorlatilag minden boldog-boldogtalan mindenféle szemetet kínált évtizedeken keresztül. [...] nagyon sok dűlő másról szól, mint amiről kellene. [...] Azt már balatoni viszonylatban is a legnehezebben lehetne visszafordítani vagy visszaállítani, ami ott az eredeti badacsonyi állapot volt. Pontosan azért mert elég sokan – a termelők közül még jó szándékú és egyébként igényes termelők is – be-be állnak ebbe a nyaralós, turistás történetbe.”¹⁸

A Balatoni Kör beindításában fontos szerepe volt a Badacsonyi Kör egyik kezdeményezőjének, egy fiatal, energikus borásznak, az egyik vezető helyi pincészet örökösének („Nyüzsgő”). Ahogy egy társa fogalmazott „[...] a Badacsonyi Körből kvázi megcsinálta a Balatoni Kört. Kitalálták, ha nem megy helyi szinten, akkor csinálnak egy régiósat.” A Kör mai hivatalos vezetője és legtöbbit nyilatkozó „arca” is ő. Bár nem egyedül, de elsősorban ő tölti be az intézményi vállalkozó funkcióját. Mellette az ötletgazda és a Kör eredeti megszervezője (majd szóvivője) egy szintén Badacsonyhoz kötődő újságíró-borszakértő volt, aki később is részt vett a koncepció kidolgozásában és népszerűsítésében. Tulajdonképpen kettejük összefogásával indult meg a kezdeményezés (Terján 2014).

Az alap gondolat nem volt eredeti; már a Csupaki kódex kitalálásakor ott volt a levegőben, hogy végül is a régió szintjén is létre kellene hozni valamit. Amint a Kör egyik tagja fogalmazott: ha „ezek a Kódexek megerősödnek, akkor összekapcsolódnak majd Balaton szinten”. Az intézményépítés legitimálásához és sikeréhez pedig vélhetően az is kellett, hogy a Csupaki kódex vállalkozója is csatlakozzon hozzájuk. De hogy milyen formát öltson az együttműködés, az egyáltalán nem volt magától értetődő. A BalatonBor márka és szabályozás mint megoldás valódi intézményi innováció volt. Ahelyett, hogy megpróbálták volna egy hivatalos balatoni borregiót és ahhoz tartozó termék-leírást készíteni, egy magánszerveződést hoztak létre, amely nyitott ugyan bárki számára, aki elfogadja a minőségi kritériumokat, de nem köti a hegyközségi rendszer kompromisszumkényszere. Kiháználták azt is, hogy a Balaton nevét nem védte jogszabály. Fontos elem továbbá a borkészítés és a helyi (gasztro) turizmus összekapcsolása. A borturizmusnak nem csak a minőséget nem kereső fent említett formája létezhet. A minőségi borok esetében is érvényesülhet a különböző borászatok és vendéglátók *kiegészítő* szerepe: a minőséget kereső turisták számára az igazi vonzerőt a táj egésze adhatja, ha azon belül sok kiegészítő élményt szerezhetnek.¹⁹ Ez mérsékli a potyázás kísértését ahhoz képest, mintha csak a piaci boreladásokra vonatkozna az összefogás, amely terén erőteljesebb a helyettesítés és az ebből fakadó verseny az egyes bortermelők között.

A Balatoni Kör intézményének felépítését az tette lehetővé, hogy az érdekelt csoporttagok egyike az élére állt. „Nyüzsgő” energikus, ambiciózus és a közösségben erős kapcsolati tőkével rendelkező fiatal szereplő, aki ráadásul egy már elismert, tekintélyes (megörökölt) borászat vezetőjeként szakmai hírnévvel is rendelkezett. Az intézményi vállalkozásban újságíró-borszakértő társa a koncepcióalkotás és szervezés terén nyújtott neki támogatást. Mindkét főszereplőnél hangsúlyosan jelen van a helyi közösség és identitás iránti elkötelezettség, tenni akarás. „Nyüzsgő” esetében pedig megjelenik a tágabb közéleti szerepvállalás személyes ambíciója is, amelyet már Olson (1997) is a kollektív cselekvés élére álló „politikai vállalkozó” fő motivációjának tartott: önkormányzati képviselő, munkáját állami kitüntetés és pénzbeli támogatás is elismeri.

¹⁸ A kutatás során készített interjúkból származó idézeteket a szövegben végig dőlt betűvel szedjük.

¹⁹ Világosan tükrözi ezt a szervezet marketingtevékenysége, amely a minőségi helyek hálózatát és sokféleségét hangsúlyozza, és „gasztrotérképen” ábrázolja (<https://gasztroterkepek.hu/>; letöltve: 2020.09.10.).

4.3. A Fuxli és a Szekszárdi Palack

A szekszárdi borvidék a közepes nagyságú magyar borvidékek közé tartozik. A borszőlő termőterülete nagyjából másfélszerese a badacsonyinak és harmada a teljes Balaton körüli bortermő régióknak.²⁰ A hegyközségi tagok nagy része itt sem érdekelt a kollektív minőségbiztosításban. A hivatalos eredetvédelmi leírások ezért mindmáig igen lazák,²¹ és a minőségre törekvő bortermelők az állami szabályozás keretein kívül, önszerveződő módon próbálkoztak a kollektív hírnévépítéssel.

A 2010-es években egymás után két figyelemreméltó alulról jövő kezdeményezés is megjelent a szekszárdi borvidéken. Az első a 2011 óta „Fuxli” közös név alatt forgalmazott siller bor; a második a 2015-ben elindított Szekszárdi Palack, amely a helyi boroknak egységes megjelenést biztosító palackformát a palackba tölthető borra vonatkozó minőségi előírásokkal kapcsolja össze. Mint látni fogjuk, a két kezdeményezés nem független egymástól, így érdemes együtt vizsgálnunk őket.

A siller színében a rozé és a vörösbor között elhelyezhető, más eljárással készülő, könnyű, friss bor. 1945 előtt széles körben fogyasztották, de a XX. század végére a technológiai és ízlésbeli változások miatt csaknem teljesen eltűnt a piacról, és manapság ritkán készítik. A sváb kultúrkör hagyományosan a „fukszli” névvel illetve (a bor színére utaló szó magyarul rókácskát jelent), a magyar pedig piros bornak is nevezte (Bortársaság 2011). Egyéni kísérletezések után Szekszárdon 2011-ben fogott össze hat borász, hogy borvidéki szinten felelevenítse a siller hagyományát, szabályozott keretekben és közös név alatt. A cél az volt, hogy a vörösborairól híres borvidék termékkörét új elemmel bővítsék és ezen új elem számára kollektív hírnevet építsenek fel.

A baráti borásztársaság abban állapodott meg, hogy közösen elfogadott szabályok alapján készülő sillerborukat egységesen Fuxli néven forgalmazzák. Elfogadták azt is, hogy a Fuxli mellett saját márkával nem értékesítenek sillert. A Fuxlit készítőik száma a vizsgált időszakban (2012-2017) évről-évre változott, 6 és 13 között mozgott. Az évek során összesen tizenhat borász vett részt a kezdeményezésben. A fluktuáció részben a sillert adó kadarka szőlő bizonytalan termését tükrözi, részben pedig a Fuxlit övező vitákat és bizonytalanságot. Eleve a 20-30 Szekszárdon bort palackozó termelő fele nem is szállt be. Volt, aki a divatosabb rozét preferálta a sillerrel szemben, volt, akinek a minőséggel vagy az értékesítési csatornával²² volt gondja. Összességében az egész projekt még a résztvevők számára is marginális maradt. A kezdeményezője szavaival: „Ez egy kicsi sztori”, amelynek során a résztvevők „gyakorolták az együttműködést, az együttgondolkodást, a kompromisszumkészítést, amit majd a többi terméknél lehet használni érdemben”.

Részben ez a tapasztalat hasznosult a Szekszárdi Palack esetében. A Palack egy sajátos hibridkoncepció, amely a valódi minőséget biztosító hivatalos termék-leírás hiányából fakadó űrt próbálta meg pótolni. Az eddig tárgyalt kollektív márkákhoz hasonlóan a módszer az volt, hogy – egy résztvevő szavaival – „kevesen kialakítunk valamilyen rendet, és ha ez sikeres és egyre több gazda beszáll, akkor többen fogunk tudni hatni a hegyvidéki rendszerre”. A Palack szabályzata egyrészt előírja egy szekszárdi címerrel ellátott burgundi palack használatát,

20 A szekszárdi borvidék két hegyközségből – a szekszárdiból és a bátaszékiéből – áll, de a szekszárdi kollektív hírnév a borvidék egészéhez kötődik. A borvidéken a bortermő terület teljes nagysága 2018-ban 2248 hektár volt.

21 Lásd <https://boraszat.kormany.hu/szekszard> (letöltve: 2020.09.10.).

22 A résztvevők megállapodása alapján a Bortársaság szaküzlethálózata forgalmazta a Fuxlit.

másrészt a borvidék hagyományosnak tekinthető fajtáira korlátozza a bele tölthető bort (kékfrankos, kadarka, bikavér), harmadrészt minden évjárat és tétel esetében a részt vevő borászok által elvégzett érzékszervi vizsgálathoz köti a Palack használatának jogát. Egyszerre cél tehát, hogy a borokat a sajátos formájú palack révén a vásárlók könnyen meg tudják különböztetni, definiálják a szekszárdi bor minőségi karakterét, és ellenőrizték a borok minőségét. A cél nem „csúcsborok” készítése, hanem az alapvető minőségi szint meghatározása és emelése. Kiegészítő „csúcsbor-konceptióként” jelent meg a Szekszárd Grand Vin, de ez egyelőre nem jutott túl 4-5 borász kezdeti kísérletezésén.

Míg a Fuxliból a legjobb évében is legfeljebb 30 ezer palack született, a Szekszárdi Palack egy-két év alatt elérte a 300 ezres palackszámot.²³ A részt vevő pincészetek száma is nagyobb: már a második évben tizenheten nyertek jogot a Palack használatára.²⁴ Mivel a tétel is nagyobb, a lefektetett kontrollrendszer is komolyabb: a részvétel feltétele a vakkóstolás; a laboratórium archiválja a bemért mintákat, amelyek alapján fogyasztói kifogás esetén ellenőrzik, hogy tényleg a jóváhagyott bort töltik-e a palackba; a szabályszegést pedig öt éves kizárással sújthatják.

Kik állnak a Fuxli és a Palack mögött? Szekszárd az egyik helyi borász megfogalmazása szerint „*plebejus demokrácia*”. A szakmai eszmecseréknek, kóstolásoknak teret adó (informálisan működő) Szekszárdi Borászok Céhe mintegy 50–70 fővel működik. A 20–30 palackozó borászat között sok országosan is kiemelkedő, elismert van. Jelzi ezt többek között, hogy öten is elnyerték már Szekszárdon az „év bortermelője” címet, míg az egész balatoni régióban mindössze négyen.²⁵ Nincs tehát egy vagy két mindenki által elismert szakmai (vagy üzleti) tekintély. Bármilyen kezdeményezésről van is szó, azt „*viták, parázsló szócsaták*” követik, és mindig vannak komoly borászok, akik kritizálnak, kimaradnak, a saját útjukat járják.

Mindkét szekszárdi önszerveződés esetében azonosítható egy 5-6 fős informális, baráti jellegű társaság, amelyet komoly, szakmailag elismert borászok alkotnak. Ők bábáskodtak a kezdeteknél, és – különösen a komoly előkészítést igénylő Palack esetében – dolgoztak a sikerért. Ugyanakkor egyértelműen kiemelkedik közülük az egyik jó nevű, szakmailag elismert, közepes méretű borászat vezetője („Szervező”). Ezt megerősítették a helyi támogató és vele szemben kritikus borászok, de a térséget kívülről szemlélő szakemberek is. Valójában olyan személyről van szó, akinek a kollektív hírnév és a borászközösség építésében e két konkrét márka-kezdeményezésen túl is kiemelkedő szerepe volt az elmúlt évtizedben. Rendkívüli energiával és tudatossággal vitte előre e koncepciók elfogadtatását és intézményesítését. A Fuxli eleve az ő személyes ötlete volt. Korábban hasonló néven egyénileg készített sillerbort, ezt a nevet „*adta át közös használatra*”, és győzött meg egy kisebb társaságot a közös „*játék*” értelméről. A Palack eredetileg egy másik borász (szintén egyéni) ötlete volt, de „Szervező” fellépése után formálódott át a végül életképesnek bizonyult közös palack és szabályozás koncepciójává. Definíciónk szerint intézményi vállalkozónak egyértelműen az utóbbi szereplőt tekinthetjük: egy ötlet önmagában még nem innováció, csak a megvalósítás folyamatában válik azzá. Ezt a folyamatot pedig „Szervező” vitte végig.

²³ Hivatalos adat nincsen, ez a résztvevő borászok becslése.

²⁴ Lásd: <https://kadarka.net/cikkek-kat/szekszardi-palack-az-osszefogas-es-az-egyediseg-megtestesitoje>; letöltve: 2020.09.10.).

²⁵ A Wikipedia „Az év bortermelője” szócikke szerint (https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_%C3%A9v_bortermel%C5%91je; letöltve: 2020.09.10.).

Mivel a szakmai koncepció – a palack „szabályzata” – viszonylag egyszerű volt, az intézményi vállalkozó hangsúlyos feladata elsősorban a bizalomteremtés, a meggyőzés és az összefogás megteremtése volt: egy szóval a kollektív cselekvést támogató koalíció létrehozása. Egy neves borszakértő szavaival: *„A szekszárdiak jó irányba álltak be a szerveződésekkel és ebben [„Szervező”] érdemeit nem lehet vitatni. [...] Tudom, hogy nagyon sok mindent kellett lenyelnie, de az ő személyiségébe hála Istennek ez belefér. Ha mondjuk a céh tagoknak [...] az 5 százaléka mindig kvartyog valami ellen, semmint valami mellett [...] és a döntést utólag támadják, az egy szervező számára a legrosszabb hozzáállás. [...] Az a jó, hogy [„Szervező”]... megy tovább egyenesen előre. Nem tud mást csinálni. Hisz ha ő mindig odafigyelne a huhogókra, akkor sehová nem jutottak volna. Ehhez egyszerűen kell az ő habitusa.”*

Miért éppen ő vállalta fel az intézményi vállalkozó szerepét? Az első két esettől eltérően idősebb személyről van szó, aki a borászatában mostanra már megkezdte a „staféta” átadását a következő generációnak. Gyengébb volt tehát az a fiataloknál kétségkívül meglévő motiváció, hogy maga arathassa le az erőfeszítései hosszabb távon beérő gyümölcsseit. Saját maga azt mondja, hogy a közösségi aktivitása egyfajta örökség: *„a családnak van egy ilyen érdekes közösségi múltja, ami predesztinál engem [...] valószínűleg genetikai kódjának is kell lennie, vagy valami kulturális hagyománynak, ami öröklődik”*. „Szervező” családjá tíz generáció óta Szekszárdon él, apja a kommunizmus idején is élen járt a helyi borgazdálkodás szervezésében, gyermeke pedig tovább viszi a családi birtokot. A személyes motivációban szerepet játszottak tehát a családon belül normák, normatív viselkedési minták. A szerep betöltését pedig megkönnyítette az a közösségi reputáció, amelyet a család hosszú távú lokális aktivitása hitelesített („a név kötelez”). De fontos az örökség továbbadásának motívuma is: a személyes beruházás „megéri” akkor is, ha nagyrészt az utód aratja le a gyümölcsét.

4.4. Az Egri Csillag

Az utolsó tárgyalt borvidék, Eger a nagyobb hazai borvidékek közé tartozik. A bortermő területe két és félszerese Szekszárdénak; a nagyságrendje nagyjából a balatoni régió felé felel meg.²⁶ A kiterjedt, 10 hegyközségből álló borvidéken a termesztett szőlőfajták – mind a fehér-, mind a kékszőlők – az eddig vizsgált közösségeknél jóval nagyobb fokú heterogenitást mutatnak.²⁷ Körülbelül 30–40 borászat készít palackos bort, akik között 6–7 nagy (1 millió palack feletti) termelő is van. De sok a kistermelő, akik helyben, kimérve árulják borukat, többek között a (jellemzően nem minőséget kereső) borturistákat fogadó Szépasszonyvölgyben. A méret és a heterogenitás mindenféle alulról induló szerveződést megnehezít. A borszakértők és maguk a helyi borászok is sokkal pesszimistábban látják a helyzetet, mint akár Szekszárdon, akár a Balaton körül. Sokan egyetértenek egy borászati szakember interjú során elhangzott szavaival: *„Egerben, őszintén szólva, én semmiféle olyan kezdeményezést nem látok, ami igazán előremutató lenne. Persze a Csillag [lásd alább] jó volt, a fiatalok [...] próbálkoznak, de nem nagyon sikerül nekik egyelőre előre menni.”*

Másfelől, az Egri Borvidék Hegyközségi Tanácsa hagyományosan sokkal aktívabb az eredetvédelmi szabályozás területén, mint a többi vizsgált borvidéken. Ennek történelmi oka, hogy az egri borvidék vezető közösségi

²⁶ Eger 2018. évi bortermő területe 5677 hektár volt; vö. 13. és 20. lábjegyzet.

²⁷ Ezt tükrözik a termékleírások is: <https://boraszat.kormany.hu/eger> (letöltve: 2020.09.10.).

márkája, az egri bikavér, a legrégebben kialakult kollektív név a magyar borászatban. Első (nem hivatalos) szabályozása már a XX. század elején elkészült, az államilag elismert szabályai pedig a rendszerváltozás után a többi borvidékhez képest nagyon korán, 1997-ben megjelentek (CXXI. törvény). A hegyközségi tanács a megkérdozett borászok számára is nehezen átlátható módon hozza meg döntéseit, de vezetői mindig ügyelnek arra, hogy gyorsan „felkarolják” és a hivatalos szabályozás medrébe tereljék az új kezdeményezéseket.

Az Egri Csillag az Egri Bikavér fehér párjaként született meg 2010-ben. Az új közös házasított fehérbor gondolata már a 2000-es évek folyamán többször előkerült a vidék vezető borászai között, de csak 2010-ben fogalmazódott meg véglegesen egy Borászok Éjszakája elnevezésű esemény keretében, ahol a borvidék majd minden tekintélyes borásza részt vett. A nevet pedig egy névpályázat alapján választották ki, amelyet a hegyközségi tanács írt ki az év júliusában.²⁸

A Csillag szabályzatát hivatalosan szintén a tanács készítette el a borászok javaslatai alapján (részben az Egri Bikavér mintájára),²⁹ de a szabályokat informális szakmai beszélgetéseken alakították ki: Egerben bevett gyakorlat, hogy néha összegyűlnek a helyi borászok és – ahogy több termelő is megfogalmazta – „[...] ezek a közösségi ügyek, nem kivétel nélküli jelleggel, de átmennek a rendszeren”. A gyors hivatalos reakciónak azonban ára volt: „a hegyközségi tanács idővel sok önszerveződést tett – nevezzük – szükségtelemné azáltal, hogy mindent hivatalos keretek közé szorított, amely miatt az alulról jövő szerveződések nem tudták úgy kialakítani elképzeléseiket és megvalósítani terveiket, ahogy azt egyébként tették volna akkor, ha a rendszer nem vállalja magára azokat.” A hegyközségekre jellemző, igen megengedő szabályzatot fogadtak el: csaknem mindenféle szőlőből és igen eltérő karakterű borok készülhettek. Amint egyes termelők sarkítva megjegyezték, szerencsés lett volna, „ha nem csak a neve lett volna azonos a boroknak, hanem a stílusa is”.

Ugyanakkor a rendszer folyamatosan változik. A borászok informális, baráti beszélgetései révén megfogalmazódó javaslatok időről-időre a hegyközség elé kerülnek, amely 2–3 évente változtat a termék-leírásán. Így szigorítottak például az alap „Classicus” kategória minimális alkoholfokán, és emelték be a „Grand Superior” csúcskategóriát.³⁰ Az egységesülés irányába mutató lassú, de azért érzékelhető változást elősegíti az is, hogy a hegyvidék Borminősítő Bizottsága minden évben kiválasztja a legjobbnak ítélt Csillag bort, majd a következő évben ezt a bort „etalonként” előkóstolják, és az új borokat vele vetik össze. Az összhang megteremtését és a kollektív márkává válást segíti emellett az Egri Csillag Weekend fesztiválszerű rendezvénye is, amelyet tavasszal rendeznek meg, 2019-ben például 15 borászat részvételével.³¹ Minden hiányosságával együtt is az Egri Csillag a legnagyobb mennyiségben értékesített kollektív bormárka ma Magyarországon. 2017-ben egy szakértői becslés szerint körülbelül 1 millió palack készült belőle – de tegyük hozzá, hogy ez így is kevesebb mint 3%-a a borvidék éves borkibocsátásának.

Az intézményépítés sajátos mintázatát azonosíthatjuk tehát Egerben. Az Egri Csillag formális szabályzata egy felülről adott intézményi keretbe, az állami termék-leírások rendszerébe illeszkedik, nem pedig olyan önálló

28 „Egri Csillag lesz a Bikavér Párja”, http://www.boraszportal.hu/hirszuret/egri_csillag_lesz_a_bikaver_feher_parja-1313 (letöltve: 2020.09.10).

29 Amint a hivatalos termék-leírásokból világosan kiderül (<https://boraszat.kormany.hu/eger>; letöltve: 2020.09.10.).

30 A termék-leírások változásairól lásd: <http://egriborvidek.hu/hu/termekleirasok>; letöltve: 2020.09.10.).

31 Lásd: <http://egricsillag.hu/> (letöltve: 2020.09.10.).

játékszabály-rendszer, mint amit például a Csupaki Kódex vagy a Balatoni Kör esetében láttunk. A szabályozási ötletek ugyan informális beszélgetések, egyeztetések során fogalmazódtak meg, de gyorsan rendeletbe véste őket a hegyközség, amelynek államilag delegált szerepe a termékleírások kidolgozása. A hegyközség szabály-rendszere adott volt, azt nem kellett (és nem is lehetett volna) alulról létrehozni, így az Egri Csillag intézmény-építése tulajdonképpen egy működő, megszilárdult intézményrendszeren belüli kisebb változtatást jelentett. Ez eleve szűkebb keretek közé szorította egy potenciális intézményi vállalkozó szerepét.

A helyi közélet és a borászszakma hírei, dokumentumai alapján nem találtunk látványosan fellépő, a szerepét a nyilvánosságban is határozottan felvállaló intézményi vállalkozót. Az interjúalanyaink a hegyközségi döntéshozatali folyamatokat kifejezetten diffúznak, sokszereplősnek írták le, amelynek élén nem állnak markáns vezetők. A beszélgetések során mégis gyorsan középpontba került egy ifjú helyi borász („Örökös”), aki birtokát korán, pályája csúcsán elhunyt apjától örökölte. Utóbbi az 1990-es években Eger egyik országosan ismert szakteknitelye volt, s a birtokkal együtt bizonyos fokig e tekintély és a vele járó szerep is öröklődött.

„Örökös” pontos szerepe nehezen ragadható meg, s azt ő maga is inkább kisebbíteni igyekszik. Nehéz eldönteni, hogy ő maga mennyire proaktív, vagy pedig más alkalmas szereplő híján „megtalálja” őt a szerep. Kétségtelen az is, hogy visszatérően másik 4-5 fiatalat is említenek, akik vele együtt „*próbálnak valamit csinálni*”. Mégis borász, szakértői és állami körökben is őt tartják az Egri Csillaggal kapcsolatos intézményépítés legfontosabb alakjának. Az ő pincészetükben tartották a rendezvényt, ahol az Egri Csillag ötlete megfogant. Rendszeres résztvevője a helyi borász rendezvényeknek is, ahol rendre kiáll a borvidéki összefogás fontossága mellett. Emellett önkormányzati képviselőként híd szerepet tölt be a borász közösség és a hatósági szereplők között. Egy külső borszakember szemével: „[...] olyan helyzetben van, aki talán egy picit az államigazgatás oldaláról is rálát bizonyos dolgokra,” valamint „*próbálja koordinálni a fiatalokat.*” Fontos szerepet vállalt az említett Egri Csillag Weekend rendezésében is.

Egerben a hivatalos hegyközségi szabályrendszer szűk teret hagy a borászok valódi önszerveződésének, így az intézményi vállalkozásnak is. A kollektív cselekvés is nehezen szervezhető a heterogén közösség miatt. Ugyanakkor az Egri Csillag megszületésében és fejlődésében kulcsszerepe volt az informális közösség- és szabályépítésnek, bármilyen töredékesen valósult is meg. Ez az építkezés pedig intézményi vállalkozót igényelt, még ha visszafogottabb formában is, aki összefogta és előrevitte az innovációs és koalícióalkotási folyamatot. A szerepet fiatal, helyben hosszútávra tervező, a közösség iránt elkötelezett és jól beágyazott szereplő vállalta fel. A szakmai tekintélyt sajátos módon részben a birtokával együtt „megörökölte”, bár azután a saját jogán is ki kellett vívnia.

5. ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS

Az első kérdésünk az volt, azonosíthatunk-e intézményi vállalkozókat a vizsgált bortermelői közösségekben. Mind a négy helyszínen feltártunk olyan szereplőket, akik többé vagy kevésbé markáns formában felvállalták ezt a feladatkört a kollektív márkát megalapozó önszerveződés során. A Csupaki Kódex és a Balaton Kör esetében a vezető vállalkozót kettő, illetve egy „társvállalkozó” is segítette. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egy-egy kisebb intézményi vállalkozói csapatot azonosítottunk. Szekszárdon a Fuxli és a Szekszárdi Palack, Egerben

pedig az Egri Csillag kapcsán viszont egyértelműen egy-egy személy volt az, aki a közösség tagjai és külső szakértők szerint is az intézményépítés motorja volt (2. táblázat).

Milyen szerepeket töltöttek be ezek a szereplők, mi volt a közelebbi funkciójuk az intézményépítés folyamatában? A vezető vagy egyedüli intézményi vállalkozók mindegyike részt vállalt mindhárom alapvető vállalkozói funkcióból: az innovációból, a koalícióalkotásból és a kockázatvállalásból. Ugyanakkor eltérő mértékben járultak hozzá az intézményépítéshez. Csupakon, a Balaton körül és Szekszárdon nagyon markáns, határozottan felvállalt vezetésről beszélhetünk az intézményépítés egész folyamatában. Egerben ezzel szemben nyilvánosan nem felvállalt háttérmunkáról, amely a szabályalkotási folyamatnak csak egy részére terjedt ki.

A kollektív márka létrehozása mindenütt komoly kreativitást igényelt. Láttuk, hogy nincs két egyforma márkaforma, nincs két egyforma szabályrendszer. Mindenütt komoly erőfeszítésbe került a helyzethez illő, működőképes megoldás megtalálása. Az intézményépítés tehát egyértelműen innovációs folyamatként azonosítható. A vezető intézményi vállalkozó mindenütt részt vett ebben a folyamatban, de nem feltétlenül volt az övé az „eredeti nagy ötlet”. Az két esetben (Szekszárdi Palack, Balatoni Kör) mástól származott, két esetben (Csupaki Kódex, Egri Csillag) pedig másokkal közös beszélgetésekben formálódott ki. Egyedül a szekszárdi Fuxlinál volt egyértelműen azonos az ötletgazda és a megvalósító vezető vállalkozó. Másutt az utóbbi elsődleges szerepe az ötlet felkarolása, a részleteinek kidolgozása (vagy legalább e folyamat vezetése) és a többiek meggyőzése volt az irány helyességéről. Az intézményi vállalkozók jelenlétéről és funkcióiról feltárt információkat a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat. Intézményi vállalkozók jelenléte és funkciói a négy borász közösségben

	Csupaki Kódex		Balatoni Kör		Szekszárdi Fuxli és Palack	Egri Csillag
	1 vezető,	2 társ.	1 vezető,	1 társ.	1 vezető,	1 vezető.
Intézményi vállalkozó(k) jelenléte	1 vezető,	2 társ.	1 vezető,	1 társ.	1 vezető,	1 vezető.
Intézményépítésben betöltött szerep (összességében)	erős		erős		erős	gyenge
Funkciók:	(+: korlátozott; ++: jelentős; +++: kiemelkedő)					
Innováció	++	++	++	++	++	+
Koalícióalkotás	+++	++	+++	+	+++	++
Kockázatvállalás	++	+	++	+	++	+
Intézményi úr	nagy		nagy		nagy	kicsi

A legnagyobb kihívás az intézményi vállalkozók számára mindenütt a támogató koalíció létrehozása és egyben tartása volt. Bizalmat teremteni saját személyük iránt – a partnerek fokozatosan táguló körében. Sok időt és energiát kellett áldozniuk az egyeztetésre, a vitákra, a meggyőzésre. Kompromisszumokat kellett keresniük, anélkül, hogy az alapvető közösségi cél sérült volna. Mindez komoly személyes beruházást, kockázatvállalást igényelt részükről, mert az önszerveződés malmai lassan őrölnék: csak sok kudarc árán, hosszabb távon van remény a sikerre. Ugyanakkor a kockázatvállalásukat korlátozta, hogy a közösségi intézményépítést saját sikeres vállalkozásuk mellett végezték. Amint arra számítani lehetett, minél nagyobb és heterogénebb volt a megnyerendő csoport, annál nehezebb volt a koalícióalkotás. Ugyanakkor egy tipikus választ is megfigyelhettünk erre

a nehézségre: a vállalkozók először csak az érintett csoport egy kis töredékét, a legjobban motiválható tagjait győzik meg, belőlük alkotnak egy kezdeti „élcsapatot”. Majd az ebben felhalmozott együttműködési tapasztalat alapján lépnek tovább, és bővítik a csoport nagyságát.

Az intézményi vállalkozótársak, ahol voltak, a saját erősségeiknek megfelelően különböző részfunkciókat töltöttek be. A koncepcióalkotáshoz, az innovációs folyamathoz mindnyájan hozzátették a saját tudásukat, ami különböző volt: szakmai ismeret, kommunikációs tudás, illetve önkormányzati-államigazgatási tapasztalat. Emellett volt, aki a személyes hírnevét és kapcsolati tőkéjét adta az intézményi vállalkozáshoz, más inkább a szervezésben nyújtott segítséget.

A társadalmi környezet mely elemei befolyásolták, hogy kikből lettek intézményi vállalkozók? A domináns intézményi vállalkozók mind a kollektív márkát használó csoport tagjai, miközben a másodlagos társak között vannak, akik külső, bár a csoport tagjaival szoros kapcsolatokat ápoló, helyi szereplők. Csoporttagként személyes érdekük is fűződik a kollektív márka sikeréhez. Ráadásul ez a *csoporttagság stabil, hosszú távú*, mert a családjuk, bejáratott vállalkozásuk is a helyhez és a közösséghez köti őket. Ez egyúttal hozzájárul ahhoz is, hogy a közösség többi tagja hitelesnek tartsa a fellépésüket. Az *erős kapcsolati tőke a csoporton belül* minden esetben az egyik legfontosabb tényező, amely támogatja az intézményi vállalkozói tevékenységet. A *szakmai reputáció* szintén fontos szelekciós tényezőnek látszik. Indirekt módon a jelentősége ott is megerősítést nyer, ahol (legalábbis kezdetben) hiányzik: a vezető vállalkozónak szüksége van olyan társra, akinek megkérdőjelezhetetlen a szakmai tudása, ismertsége (Csopak). A személyes motivációban a társadalmi környezet sokféle mozzanata jelenik meg, esetről-esetre változóan. Van, ahol a helyi közösséggel való azonosulásnak és a közösségért végzett munka családon belüli viselkedési mintájának, normájának van jól kimutatható szerepe (Szekszárd). Másutt az intézményi vállalkozói motiváció összekapcsolódik azzal a céllal, hogy az aktor megerősítse a saját szakmai tekintélyét, kapcsolatrendszerét és ezen keresztül az egyéni vállalkozását (Csopak). Megint másutt a közéleti, politikai szerepvállalás, kapcsolatépítés jár együtt a kollektív márkán való munkálkodással (Badacsony).

Milyen tényezők befolyásolták az intézményi vállalkozók által felvállalt szerepek különbségeit? Két fontos különbséget látunk. Egyrészt, hogy egyedül vagy társakkal dolgozik-e a domináns vállalkozó. Úgy tűnik, ebben sok esetlegesség van. A csoporton belüli erős kapcsolati tőke és a szakmai reputáció tűnik két olyan erőforrásnak, amelyet nem nélkülözhet egy intézményi vállalkozó, s ha mégsem rendelkezik valamelyikkel, akkor szüksége lesz egy társra, aki pótolja ezt a hiányosságot. A csopaki esetben a szakmai reputációt illetően ezt konkrétan láttuk. A másik markáns különbség, hogy a (vezető) intézményi vállalkozó mekkora szerepet játszik az intézményépítésben. A négy esetből egy „lóg ki” (Eger), ahol viszonylag kisebb és kevésbé egyértelműen felvállalt volt ez a szerep. Elhamarkodott lenne ebből az egy esetből bármilyen erőteljes következtetést levonni. Ezzel együtt a megfigyeléseink összhangban vannak azzal a szakirodalomban (Mair–Marti 2009) szereplő állítással, hogy az intézményi vállalkozó ott van leginkább elemében, ahol nincs előtte létező intézményi akadály, hanem egy viszonylag tág intézményi „úrben” újat teremthet. Ahol ellenben a meglévő szabályrendszer erősen korlátozó, és egy sűrű intézményi közegben kell mozognia (mint az egri példában), ott a vállalkozói szerep is visszafogottabb, töredékesebb.

6. KÖVETKEZTETÉSEK

Négy magyar bortermelő közösségben vizsgáltuk meg a termőterülethez kötődő kollektív márkák kialakulását. A borászok alulról jövő önszerveződése meghatározó szerepet játszott három helyszínen (Csopaki Kódex; BalatonBor és HegyBor; Fuxli és Szekszárdi Palack), míg a negyedikben (Egri Csillag) az informális önszerveződés és a hivatalos hegyközségi szabályalkotás kombinációját találtuk. Az intézményépítés kollektív cselekvésében ténylegesen sehol nem vett részt 20–30-nál több szereplő. Ekkora csoportméret esetén elképzelhető lett volna, hogy a csoporttagok közösen cselekednek, ahogy Olson (1997) a közepes méretű csoportok esetében megjósolta, és nem emelkedik ki közülük vezető. Azonban egyik esetben sem ez volt a helyzet. Mindenütt találtunk egy-egy intézményi vállalkozót, aki az intézményépítés motorja volt. Két helyen egyedül, két helyen pedig segítőtársakkal együtt vállalták fel a feladatot.

A megfigyeléseink arra utalnak, hogy a magyar borászok körében a helyi önszerveződés sikeréhez nagyban hozzájárulhat, ha a termelői csoport tagjai közül kiemelkedik egy intézményi vállalkozó vagy szűk vállalkozói csapat. Irányítják, összefogják az új intézmények kialakításának innovációs folyamatát, de még fontosabb, hogy kialakítják és fenntartják a létrejövő szabályrendszereket támogató koalíciót. Motivációjukra sokféle tényező hat: személyes karriercélok, családi normák, a közösséggel való azonosulás, politikai szerepvállalás, kapcsolatépítés. De közös bennük, hogy közösségeik beágyazott, megbecsült és hosszú távra tervező tagjai. Feltételezhető, de további eseteken is vizsgálendő összefüggés, hogy minél nagyobb az „intézményi őr”, amelyet a szerveződések betöltenek, annál markánsabb az intézményi vállalkozók szerepe.

A kollektív cselekvést szervező intézményi vállalkozók olyan pozitív szerepet töltenek be a magyar borászokban, amelyre eddig nagyon kevés figyelem irányult. Érdemes lenne további kutatásokkal feltárni hasonló aktorok jelenlétét és szerepét más gazdasági ágazatokban, illetve más jellegű – például szakmai, hivatásrendi – közösségekben is.

HIVATKOZÁSOK

- Alchian, A. A. (1950) Uncertainty, Evolution, and Economic Theory. *Journal of Political Economy*, 58 (3), 211–221. <http://dx.doi.org/10.1086/256940>.
- Alchian, A. A. – Demsetz, H. (1972) Production, Information Costs, and Economic Organization. *American Economic Review*, 62 (5), 777–795.
- Anderson, T. L. – Parker, D. P. (2013) Transaction Costs and Environmental Markets: The Role of Entrepreneurs. *Review of Environmental Economics and Policy*, 7 (2), 259–275. <http://dx.doi.org/10.1093/reep/ret011>.
- Baland, J.-M. – Platteau, J.-P. (1996) *Halting Degradation of Natural Resources: Is There a Role for Rural Communities?* Oxford: Clarendon Press.
- Baranyai, Z. – Dudás, G. – Vásáry, M. – Kovács, Z. – Szabó G., G. (2014) A bizalom egyes dimenzióinak szerepe a magyarországi termelői szerveződések életében. In Takácsné György, K. (szerk.) *Az átalakuló, alkalmazkodó mezőgazdaság és vidék*. Gyöngyös: Károly Róbert Főiskola, 129–136.
- Bates, R. H. (1988) Contra Contractarianism: Some Reflections on the New Institutionalism. *Politics & Society*, 16 (6), 387–401.
- Boettke, P. J. – Coyne, C. J. (2009) Context Matters: Institutions and Entrepreneurship. *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 5 (3), 135–209. <http://dx.doi.org/10.1561/0300000018>.
- Bortársaság (2011) Fuxli, a szekszárdi siller. Bortársaság. Elérhető: https://www.bortarsasag.hu/hu/magazin/Fuxli_a_szekszardi_siller
- Bördös, K. – Luksander, A. – Megyesi, B. – Mike, K. (2012) *Helyi termékek és termelői szerveződések. A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégiát támogató tanulmány*. Budapest: HÉTFA Kutatóintézet. Elérhető: http://hetfa.hu/wp-content/uploads/file/NFFT_zarotanutmany.pdf
- Buchanan, J. M. (1992) Megjegyzés a közjavak kínálatáról. In *Piac, állam, alkotmányosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könykiadó, 119–131.
- Camerer, C. F. – Thaler, R. H. (1995) Anomalies: Ultimatums, Dictators and Manners. *Journal of Economic Perspectives*, 9 (2), 209–219. <http://dx.doi.org/10.1257/jep.9.2.209>.
- Cantillon, R. (2011) *Essai sur la Nature du Commerce en Generale*. h.n. Elérhető: <https://www.institutcoppet.org/wp-content/uploads/2011/12/Essai-sur-la-nature-du-commerce-en-gener-Richard-Cantillon.pdf>
- Casson, M. (1990) Entrepreneurship. In Casson, M. (szerk.) *International Library of Critical Writings in Economics*. Aldershot: Edward Elgar, 13.,.
- Coase, R. H. (2004) A világtótorony a közgazdaságtanban. In *A vállalat, a piac és a jog*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 255–290.
- Csurgó B. (2014) A vidék nosztalgiája. Kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *Socio.hu*, (2), 1–20.
- Csurgó, B. (2016) Szőlészek és borászok a Kiskőrösi kistérségben. In Kovács, K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum, 394–420.
- Csurgó, B. – Megyesi, B. (2015) Local food production and local identity: interdependency of development tools and results. *Socio.hu*, (special issue 3), 167–182. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015en.167>.
- Csurgó, B. – Nagy-Kalamász, I. (2007) A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor-és gasztronómiai fesztiválok. In Kovács, I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan, 67–84.
- Dawes, R. M. – Van De Kragt, A. J. C. – Orbell, J. M. (1988) Not me or thee but we: The importance of group identity in eliciting cooperation in dilemma situations: Experimental manipulations. *Acta Psychologica*, 68 (1), 83–97. [http://dx.doi.org/10.1016/0001-6918\(88\)90047-9](http://dx.doi.org/10.1016/0001-6918(88)90047-9).
- DiMaggio, P. J. (1988) Interest and agency in institutional theory. In Zucker, L. G. (szerk.) *Institutional Patterns and Organizations*. Cambridge, MA: Ballinger.,.
- Doner, R. F. – Schneider, B. R. (2000) Business Associations and Economic Development: Why Some Associations Contribute More Than Others. *Business and Politics*, 2 (3), 261–288. <http://dx.doi.org/10.2202/1469-3569.1011>.
- Fishman, A. – Simhon, A. – Finkelshtain, I. – Yacouel, N. (2010) The Economics of Collective Brands. *Bar-Ilan University Department of Economics Research Paper*, (2010–11). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1675707#
- Frohlich, N. – Oppenheimer, J. A. (1971) *Political Leadership and Collective Goods*. Princeton: Princeton University Press.
- Gerring, J. (2016) *Case Study Research: Principles and Practices*. 2. kiad. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Gordon, H. S. (1954) The Economic Theory of a Common-Property Resource: The Fishery. *Journal of Political Economy*, 62 (2), 124–142. <http://dx.doi.org/10.1086/257497>.

- Greif, A. (2008) Commitment, Coercion, and Markets: The Nature and Dynamics of Institutions Supporting Exchange. In Ménard, C. – Shirley, M. M. (szerk.) *Handbook of New Institutional Economics*. Springer US, 727–786.
- Hardin, G. (1968) The Tragedy of the Commons. *Science*, 162 (3859), 1243–1248. <http://dx.doi.org/10.1126/science.162.3859.1243>.
- Hess, C. – Ostrom, E. (2006) A framework for analysing the microbiological commons. *International Social Science Journal*, 58 (188), 335–349. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2451.2006.00622.x>.
- Husain, Z. (2009) Commons and commoners: re-examining community in common pool resources. *Sustainable Development*, 17 (3), 142–154. <http://dx.doi.org/10.1002/sd.371>.
- Jásdi, I. (2018, 30) Hegybor, dűlőbor. Elérhető: <http://www.jasdipince.hu/blog/hegybor-dulobor/>
- Jecker, N. S. – Jonsen, A. R. (1995) Healthcare as a Commons. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 4 (2), 207–216. <http://dx.doi.org/10.1017/S0963180100005909>.
- Kántor, E. (2012) Itt a Badacsonyi Kör. *Borravaló*. Elérhető: <http://borravaló.hu/negy-es-szuret-badacsonyan/>
- Kelemen, E. – Kovács, I. – Megyesi, B. (2007) *A general overview of collective farmers' marketing initiatives in Hungary*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/05000/05050>
- Király, G. (2016) A mátrai borvidék: trendek, ügyek, viszonyok. In Kovács, K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum, 421–443.
- Klein, P. G. – Mahoney, J. T. – McGahan, A. M. – Pitelis, C. N. (2010) Toward a theory of public entrepreneurship. *European Management Review*, 7 (1), 1–15. <http://dx.doi.org/10.1057/emr.2010.1>.
- Knight, F. H. (1921) *Risk, Uncertainty, and Profit*. Boston, New York: Riverside Press.
- Laborda-Pemán, M. – de Moor, T. (2016) History and the commons: a necessary conversation. *International Journal of the Commons*, 10 (2), 517–528.
- Li, D. D. – Feng, J. – Jiang, H. (2006) Institutional Entrepreneurs. *American Economic Review*, 96 (2), 358–362. <http://dx.doi.org/10.1257/000282806777211775>.
- Maguire, S. – Hardy, C. – Lawrence, T. B. (2004) Institutional Entrepreneurship in Emerging Fields: HIV/AIDS Treatment Advocacy in Canada. *Academy of Management Journal*, 47 (5), 657–679. <http://dx.doi.org/10.5465/20159610>.
- Mair, J. – Marti, I. (2009) Entrepreneurship in and around institutional voids: A case study from Bangladesh. *Journal of Business Venturing*, 24 (5), 419–435. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusvent.2008.04.006>.
- March, J. G. (1962) The Business Firm as a Political Coalition. *Journal of Politics*, 24 (4), 662–678. <http://dx.doi.org/10.1017/S0022381600016169>.
- Megyesi, B. – Kelemen, E. – Schermer, M. (2011) Social capital as a success factor for collective farmers marketing initiatives. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 18 (1), 89–103.
- Megyesi, B. – Mike, K. (2016) Organising collective reputation: an Ostromian perspective. *International Journal of the Commons*, 10 (2), 1082–1099.
- Mike, K. – Megyesi, B. (2018) Communities after markets. The long road of winemakers to self-governance in post-communist Hungary. *Geoforum*, 88, 129–137. <http://dx.doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.11.021>.
- Németh, R. (2017) Szélmalomharcot vívnak a balatoni borászok a helyi szőlők megmentéséért. *Wine Flow*. Elérhető: <http://wineflow.hu/2017/01/31/szelmalomharcot-vivnak-balatoni-boraszok-helyi-szolok-megmenteseert/>
- North, D. C. (2010) *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Budapest: Helikon.
- Ogus, A. (1995) Rethinking Self-Regulation. *Oxford Journal of Legal Studies*, 5 (1), 97–108.
- Olson, M. (1987) *A nemzetek felemelkedése és hanyatlása*. Budapest: Közjő és Kapitalizmus Intézet.
- Olson, M. (1997) *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Osiris.
- Ostrom, E. (1965) *Public Entrepreneurship: A Case Study in Ground Water Basin Management* (PhD dissertation). University of California- Los Angeles, Los Angeles. Available Elérhető : <http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/10535/3581>
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1998) A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action: Presidential Address, American Political Science Association, 1997. *American Political Science Review*, 92 (1), 1–22. <http://dx.doi.org/10.2307/2585925>.
- Ostrom, E. (2005) *Understanding Institutional Diversity*. Princeton: Princeton University Press.
- Pacheco, D. F. – York, J. G. – Dean, T. J. – Sarasvathy, S. D. (2010) The Coevolution of Institutional Entrepreneurship: A Tale of Two Theories. *Journal of Management*, 36 (4), 974–1010. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206309360280>.

- Patchell, J. (2008) Collectivity and Differentiation: A Tale of Two Wine Territories. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 40 (10), 2364–2383. <http://dx.doi.org/10.1068/a39387>.
- Prüfer, J. (2016) Business Associations and Private Ordering. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 32 (2), 306–358. <http://dx.doi.org/10.1093/jleo/ewv017>.
- Pyle, W. (2005) Contractual Disputes and the Channels for Interfirm Communication. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 21 (2), 547–575. <http://dx.doi.org/10.1093/jleo/ewi014>.
- Rangnekar, D. (2004) *The Socio-Economics of Geographical Indications*. Geneva: UNCTAD-ICTSD. Elérhető: <http://www.ictsd.org/sites/default/files/research/2008/07/a.pdf>
- Ray, C. (1998) Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 3–20. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00060>.
- Rowley, C. – Tollison, R. D. – Tullock, G.(szerk.) (1988) *The Political Economy of Rent-Seeking*. Boston: Springer.
- Samuelson, P. A. (1954) The Pure Theory of Public Expenditure. *Review of Economics and Statistics*, 36 (4), 387–389. <http://dx.doi.org/10.2307/1925895>.
- Smith, V. H. – Kehoe, M. R. – Cremer, M. E. (1995) The private provision of public goods: Altruism and voluntary giving. *Journal of Public Economics*, 58 (1), 107–126. [http://dx.doi.org/10.1016/0047-2727\(94\)01455-W](http://dx.doi.org/10.1016/0047-2727(94)01455-W).
- Spulber, D. F. (1996) Market Making by Price-Setting Firms. *Review of Economic Studies*, 63 (4), 559–580. <http://dx.doi.org/10.2307/2297793>.
- Terján, N. (2014) Laposa Bence: A bor arra szolgál, hogy élményt adjon. *Mandiner*. Elérhető: http://bor.mandiner.hu/cikk/20140718_a_bor_arra_szolgal_hogy_elmenyt_adjon_laposa_bence_interju.
- Theesfeld, I. (2004) Constraints on Collective Action in a Transitional Economy: The Case of Bulgaria's Irrigation Sector. *World Development*, 32 (2), 251–271. <http://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2003.11.001>.
- Tirole, J. (1996) A Theory of Collective Reputations (with applications to the persistence of corruption and to firm quality). *Review of Economic Studies*, 63 (1), 1–22. <http://dx.doi.org/10.2307/2298112>.
- Tóth, A. (2012) Felelősek vagyunk borvidékünk jövőjéért. *Vinoport*. Elérhető: <https://vinoport.hu/aktualis/felelosek-vagyunk-borvidekunk-jovojeert/1710>.
- Tregear, A. – Török, Á. – Gorton, M. (2016) Geographical indications and upgrading of small-scale producers in global agro-food chains: A case study of the Makó Onion Protected Designation of Origin. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48 (2), 433–451. <http://dx.doi.org/10.1177/0308518X15607467>.
- Unger, T. (2016) Vinea Balaton: BalatonBor és Hegybor bíráló Csopakon. Borrajongó Blog. Elérhető: http://borrajongo.blog.hu/2016/03/25/vinea_balaton_balatonbor_es_hegybor_biralat_csopakon.
- Vinck, D. (2010) The „enterprise of science”: construction and reconstruction of social capital around nano R&D. *International Journal of Nanotechnology*, 7 (2–3), 121–136. <http://dx.doi.org/10.1504/IJNT.2010.031306>.
- Wade, R. (1989) *Village Republics. Economic Conditions for Collective Action in South India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wijen, F. – Ansari, S. (2007) Overcoming Inaction through Collective Institutional Entrepreneurship: Insights from Regime Theory. *Organization Studies*, 28 (7), 1079–1100. <http://dx.doi.org/10.1177/0170840607078115>.
- Wormbs, N. (2011) Technology-dependent commons: the example of frequency spectrum for broadcasting in Europe in the 1920s. *International Journal of the Commons*, 5 (1), 92–109.

MELLÉKLET: ESETTANULMÁNYOKHOZ FELDOLGOZOTT INTERJÚK, DOKUMENTUMOK, JOGSZABÁLYOK

Csopak, Balaton

Interjúalanyok:

- 3 borász, vállalkozó
- 1 borász, államigazgatási tisztviselő
- 2 borszakértő
- 1 borszakértő, újságíró, közösségszervező
- 1 hegyközségi tisztviselő

Dokumentumok:*

- Badacsonyi Kör (2017) Facebook névjegy. Badacsonyi Kör. URL: https://www.facebook.com/pg/Badacsonyi-K%C3%96R-302633663175323/about/?ref=page_internal
- Badacsonyi Kör (2014) Facebook poszt. Badacsonyi Kör, 2014. január 6. URL: <https://www.facebook.com/Badacsonyi-K%C3%96R-302633663175323/>
- Balatonfüred (2017) Balatonfüred-Csopaki Borvidék. Balatonfüred, URL: http://www.balatonfured.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=91&Itemid=34
- Balatonfüred (2014) Megalakult a Balatoni Kör. *Balatonfüred*. URL: http://www.balatonfured.hu/index.php?option=com_k2&view=item&id=2353:megalakult-a-balatoni-k%C3%B6r&Itemid=1
- Balaton Íze (2017) Badacsonyi Borvidék. *Balaton Íze*. URL: <http://www.balatonize.hu/badacsonyi-borvidek.html>
- Borászportál (2013a) VSOP – hírek a Balaton-felvidékről. *Borászportál*, 2013. június 6. URL: <http://www.boraszportal.hu/hirszuret/vsop-hirek-a-balaton-felvidekrol-3998>
- Borászportál (2013b) Balatoni bort a Balaton-partra! *Borászportál*, 2013. április 8. URL: <http://www.boraszportal.hu/hirszuret/balatoni-bort-a-balaton-partra-3822>
- Borászportál (2013c) Balatoni Kört alakítanak a vezető tóparti borászok. *Borászportál*, 2013. október 21. URL: <http://www.boraszportal.hu/hirszuret/balatoni-kort-alakitanak-a-vezeto-toparti-boraszatok-4362>
- Borászportál (2015) Tudj meg többet a hazai Rizling Generációról! *Borászportál*, 2015. október 7. URL: <http://www.boraszportal.hu/borvilag/tudj-meg-tobbet-a-hazai-rizling-generaciorol-6160>
- Borászportál (2017) Megvannak az idei BalatonBor készítői. *Borászportál*, 2017. február 19. URL: <http://www.boraszportal.hu/hirszuret/megvannak-az-idei-balatonbor-keszitoi-6861>
- Csopaki Kódex (2017a) „Csopaki Kódex” tanúsító védjegy szabályzata. *Csopaki Kódex*. URL: <http://csopaki.hu/vedjegy-szabalyzat/>
- Csopaki Kódex (2017b) Kódex Pillérek. *Csopaki Kódex*. URL: <http://csopaki.hu/kodex-kivonat/>
- Északipart (2016) BalatonBor először – Az új, egységes balatoni borkategóriák vizsgálata Csopakon. *Északipart*, 2016. április 4. URL: <http://eszakipart.hu/balatonbor-eloszor/>
- Gyukli, K. (2017) Elkészült a második BalatonBor. *We Love Balaton*, 2017. április 19. URL: <https://welovebalaton.hu/bor.gasztro/elkeszult.a.masodik.balatonbor>
- Hegyközségek Nemzeti Tanácsa (2016) Statisztikák. URL: <http://hnt.hu/statisztikak/>
- Hudák, M. (2016) Szőlőt telepíttek. Tégy te is így! *Mandinerbor*, 2016. február 22. URL: http://bor.mandiner.hu/cikk/20160222_hudak_matyas_szolot_telepitek_tegy_te_is_igy
- Jásdi, I. (2016) Új nevet keres az olaszrizling. *Vinoport*, 2016. február 25. URL: <http://vinoport.hu/blog/uj-nevet-keres-az-olaszrizling/281>
- Kardos, G. (2013) Balatoni Kört alakítanak a vezető tóparti borászok. *Borászportál*, 2013. október 21. URL: <http://www.boraszportal.hu/hirszuret/balatoni-kort-alakitanak-a-vezeto-toparti-boraszatok-4362>
- Kodela, M. (2017) Olaszrizling Szerintünk 2017. *Borravaló*, 2017. január 10. URL: <http://borralvalo.hu/olaszrizling-szerintunk/>
- Kóstolom (2017) BalatonBor. *Kóstolom*. URL: <https://www.kostolom.hu/Boraszat/740/balatonbor>

- Kovács, T. (2016) Csak a bor emelheti fel a Balatont. *Vinoport*, 2016. február 20. URL: https://vinoport.hu/blog/csak-a-bor-mentheti-meg-a-balatont/278?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202010
- Laposa, B. (2014): Laposa Bence: a marketingben alkalmazható borok tökéletesen hiányoznak. *Borászpórtál*, 2014. július 21. URL: <http://www.boraszportal.hu/hirszuret/laposa-bence-a-marketingben-alkalmazhato-borok-tokeletesen-hianyoznak-5057>
- Mandinerbor (2012a): VSOP néven összefogott négy Balaton-felvidéki pince. *Mandinerbor*, 2012. november 21. URL: http://bor.mandiner.hu/cikk/20121121_vsop_neven_osszefogott_negy_balaton_felvideki_pince
- Mandinerbor (2012b): Borokból építettek karácsonyfát badacsonyi borászok. *Mandinerbor*, 2012. december 09. URL: http://bor.mandiner.hu/cikk/20121209_borokbol_epitettek_karacsonyfat_badacsonyi_boraszok
- Mandinerbor (2016): Bővült a Balatoni Kör. *Mandinerbor*, 2016. április 22. URL: http://bor.mandiner.hu/cikk/20160422_bovult_a_balatoni_kor
- Németh, R. (2015) Rizling Generáció – Megalakult a Balaton körüli borászatok legújabb összefogása. *Wine Flow*, 2015. augusztus 10. URL: <http://wineflow.hu/2015/08/10/rizling-generacio-megalakult-a-balaton-koruli-boraszatok-legujabb-osszefogasa/>
- Németh, R. (2016) Mi lesz a balatoni borral? – 1. rész. *We Love Balaton*, 2016. március 21. URL: <https://welovebalaton.hu/bor.gasztro/mi.lesz.a.balatoni.borral.1.resz>
- Rizling Generáció (2017a) Rólunk. Rizling Generáció, 2017. URL: <http://rizlinggeneracio.hu/rolunk/>
- Rizling Generáció (2017b) Tagjaink. Rizling Generáció, 2017. URL: <http://rizlinggeneracio.hu/tagjaink/>
- Szent Donát Birtok (2017) Csupaki terroir. Szent Donát Birtok, 2017. URL: <http://szentdonat.hu/terroir-2/>
- Unger, T. I. (2016) Vinea Balaton: BalatonBor és Hegybor bíráló Csopakon. *A Borrajongó*, 2016. március 25. URL: http://borrajongo.blog.hu/2016/03/25/vinea_balaton_balatonbor_es_hegybor_biralat_csopakon
- Vinoport (2016) Vinea Balaton. *Vinoport*, 2016. május 18. URL: <http://vinoport.hu/borlexikon/vinea-balaton/3042>
- VSOP (2017) Facebook névjegy. VSOP Balaton-felvidék, 2017. URL: https://www.facebook.com/pg/vsopbalatonfelvidek/about/?ref=page_internal
- Jogszabályok:**
- 66/2014 (IV.23.) ÖKT sz. határozata
2012. évi CCXIX. törvény a hegyközségekről. Kihirdetve: 2012. XII. 27.
- Szekszárdi borvidék**
- Interjúalanyok:**
- 7 borász, vállalkozó, köztük 3 jelenlegi vagy korábbi hegyközségi tisztviselő
- 2 borszakértő
- 1 borász, államigazgatási tisztviselő
- Dokumentumok:**
- BodriBOR.hu (2008) Eszterbauer János, a Borászok Céhének elnöke. *Bodri Magazin*. URL: <http://bodriBOR.hu/magazinok/2008/bodri2008.html>
- Bortársaság (2011) Fuxli a szekszárdi siller. *Bortársaság*. URL: https://www.bortarsasag.hu/hu/magazin/Fuxli_a_szekszardi_siller
- Gazda, A. (2016) A bor legyen több, mint egy alkoholos ital. *Magyar Nemzet Online*, 2017. január 1. URL: http://mno.hu/nagyinterju_magazinban/a-bor-legyen-tobb-mint-egy-alkoholos-ital-1378898?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_bor_201701
- Hegyközségek Nemzeti Tanácsa (2017) Statisztikák. URL: <http://hnt.hu/statisztikak/>
- OPTEN (2017) Szekszárd Borvidék Nonprofit Kft. Cégkivonat. Utoljára elérve: 2017. július 03. 14:35 URL: <https://www.opten.hu/>

* Az internetes forrásoknál az utolsó elérés ideje: 2019. 09.10. Kivéve, ahol másként jelezzük.

PTE-IGYK (2013) Heimann Zoltán. Önéletrajz. URL: http://igyk.pte.hu/files/tiny_mce/File/szervezeti_egysegek/gti/Heimann_Zolt%C3%A1n_CV.pdf

Vidaborbirtok.hu (2011) Etalon. URL: <http://vidaborbirtok.hu/etalon/assets/etalontext3/etalontext3.html>

Jogszabályok:

2012. évi CCXIX. törvény a hegyközségekről. Kihirdetve: 2012. XII. 27.

Egri borvidék

Interjúalanyok:

1 borász

1 borász, államigazgatási tisztviselő

1 borász, borkutató

3 borász, vállalkozó

2 borszakértő

1 hegyközségi tisztviselő

Dokumentumok:

AgroLine (2014) Egri Borászati Klaszter létrehozása Uniós támogatással. AgroLine.hu, 2014. március 19. URL: <http://www.agroline.hu/hir/egri-boraszati-klaszter-letrehozasa-unios-tamogatassal>

Borászportál (2017) Mi lesz veled bikavér? *Borászportál*, 2017. március 23. URL: <http://www.boraszportal.hu/froccs/mi-lesz-veled-bikaver-3797>

Borászportál (2010) Egri Csillag lesz a Bikavér párja. *Borászportál*, 2010 július 14. URL: http://www.boraszportal.hu/hirszuret/egri_csillag_lesz_a_bikaver_feher_parja-1313

Domokos, E. (2011) Elkelhet a híres magyar borászat – milliárdos a vagyona. *Napi Gazdaság Online*, 2011. június 16. URL: <http://www.napi.hu/redirectedbyprint/titleunknown.486540.html>

Eger TV (2010) Négynapos fesztivál a Dobó téren – Bormustra és Néptáncfalalkozó. *Eger Televízió*, 2010. augusztus 02. URL: <http://www.tveger.hu/2010/08/02/negynapos-fesztival-a-dobo-teren-bormustra-es-neptanctalalkozo/>

Egri Borút Egyesület (2015) Alapszabály. Egri Borút Egyesület, 2015. június 09. URL: <http://egriborut.hu/penzugyi-beszamolok/>

Eszterházi Károly Egyetem (2016) Főiskolánkra látogatott Elizabeth Gabay borszakért. Eszterházi Károly Egyetem, 2016. március 10. URL: <https://uni-eszterhazy.hu/hu/egyetem/egyetem/hirek-1048/c/foiskolankra-latogatott-elizabeth-gabay-borszakerto>

Eszterházi Károly Egyetem (2015) Borkultúra Központ. Eszterházi Károly Egyetem, 2015. március 4. URL: <https://uni-eszterhazy.hu/hu/egyetem/kultura/borkultura-kozpont>

Földművelésügyi Minisztérium (2017) Eredetvédelem (termékleírások és hagyományos kifejezések). Földművelésügyi Minisztérium. URL: <http://boraszat.kormany.hu/eredetvedelem>

Gál Tibor Pincészet (2017a) Történetünk. Gál Tibor Pincészet. URL: <http://www.galtibor.hu/gal-tibor-pincszet/tortenetunk.html>

Gál Tibor Pincészet (2017b) Borászok éjszakája. Gál Tibor Pincészet. URL: <http://www.galtibor.hu/blog/66-boraszokejaskajaja.html>

Hegyközségek Nemzeti Tanácsa (2016): Statisztikák. URL: <http://hnt.hu/statisztikak/>

HEOL (2007) Több, mint 100 nedű a VII. Egri Borsalonon. *HEOL Heves megyei hírportál*, 2007. december 21. URL: <https://www.heol.hu/heves/gazdasag-heves/tobb-mint-szaz-nedu-a-vii-egri-borsalonon-110590/>

HEOL (2012) Már tudjuk, miről ír a szerdai hírlap. *HEOL Heves megyei hírportál*, 2012. február 14. URL: <https://www.heol.hu/heves/kozelet-heves/mar-tudjuk-mirol-ir-a-szerdai-hirlap-427884/>

HEOL (2016) Megválasztották az etalon Csillagot. *HEOL Heves megyei hírportál*, 2016. április 02. URL: <https://www.heol.hu/heves/kozelet-heves/megvalasztottak-az-etalon-csillagot-658511/>

HEOL (2017) 28 borászat párbajozik márciusban. Heves megyei hírportál, 2017. február 03. URL: <https://www.heol.hu/heves/kozelet-heves/huszonyolc-boraszat-parbajozik-marciusban-706422/>

Magyar Távirati Iroda (2008) Bajban az Egri Borvidék termelői – nem veszik át a termést! *Magyar Távirati Iroda*, 2008. október 28. URL: <https://www.pecsistop.hu/tartalom/cikk/bajban-az-egri-borvidek-termeloi-nem-veszik-at-a-termest>

Magyar Távirati Iroda (2010) Vincze Bélát kitagadták a többiek. *Magyar Távirati Iroda*, 2010. március 22. URL: http://index.hu/gazdasag/magyar/2010/03/22/vincze_belat_kitagadtak_az_egriek/

Marcsek, G. (2008) Egri Borszalón a legjobbakkal. *Egri Szín*, 2008. december 22. URL: http://www.egriszin.hu/tartalom/cikk/2876_egri_borszalon_a_legjobbakkal

OPTEN (2017) Egri Borút Egyesület. Cégekivonata. Utoljára elérve: 2017. szeptember 28.

OPTEN (2017) INTEGRÁLT Borgazdaság Kft. Cégekivonat. Utoljára elérve: 2017. szeptember 28.

OPTEN (2017) B+B Borpalackozó Kft. Cégekivonat. Utoljára elérve: 2017. szeptember 28.

OPTEN (2017) Egri Bormíves Kft. Cégekivonat. Utoljára elérve: 2017. szeptember 28.

OPTEN (2017) AGRI VINO 2010 Kft. Cégekivonat. Utoljára elérve: 2017. szeptember 28.

Sári, V. (2011) Bemutatkozott az Egri Csillag. *24.hu*, 2011. március 2. URL: <http://24.hu/élet-stilus/2011/03/02/bemutatkozott-az-egri-csillag/>

Tóth, A. (2011) A dűlő lényege: tipikus egyediség. Interjú Gál Lajossal. *Vinoport*, 2011. július 15. URL: <http://vinoport.hu/tema/a-dulo-lenyege-tipikus-egyediseg/1365>

Jogszabályok:

16/2010 (XII. 9.) számú EBHT Tanácsülés határozata: Az Egri Csillag szabályzata. Kihirdetve: 2010. XII. 9.

2012. évi CCXIX. törvény a hegyközségekről. Kihirdetve: 2012. XII. 27.

607/2009/EK rendelet a 479/2008/EK tanácsi rendeletnek a bizonyos borászati termékekre vonatkozó oltalom alatt álló eredetmegjelölések és földrajzi jelzések, hagyományos kifejezések, valamint e termékek címkézése és kiszerelese tekintetében történő végrehajtásra vonatkozó egyes részletes szabályok megállapításáról. Kihirdetve: 2009. VII. 14.

Eger OEM Termékleírás. Hatályos: 2016. augusztus 1-től. URL: http://boraszat.kormany.hu/download/4/ee/41000/Eger_termekleiras.pdf

Eger OEM Termékleírás. Hatályos: 2012. augusztus 1-től 2016. július 31-ig. Utoljára elérve: 2017. szeptember 29. URL: http://boraszat.kormany.hu/download/d/cb/60000/EGER_termekleiras+modositas_KN.pdf

Eger OEM Termékleírás. Hatályos: 2009-től 2012. július 31-ig. Utoljára elérve: 2017. szeptember 18. URL: http://boraszat.kormany.hu/download/d/91/60000/EGER_termekleiras.pdf

Egri Borút Egyesület Alapszabály. Hatályos: 2015. június 09. URL: <http://egriborut.hu/penzugyi-beszamolok/>

AZ EMLÉKEZET, A POLITIKA, A KRITIKUS

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.123>

Szemben a *Traumatársadalom* című könyvemről eddig megjelent recenziókkal (Bódi 2020, Laczó 2020, Tóth 2020), Dupcsik Csaba kritikája (2020) nem ismerteti a kötet koncepcióját, sem azokat az állításait, amelyekkel vitába száll. Valójában a hat fejezetből hárommal még csak érintőlegesen sem foglalkozik. Tartalmi kritika helyett kifogásai hitelteleníteni igyekeznek a kötetet mint hanyagul szerkesztett, szakmaiatlan és indokolatlanul újraközölt tanulmányok gyűjteményét. Mindez sajátos olvasói élménnyel jár, ami bizonyos értelemben szórakoztató, azonban frusztráló is egyben, hiszen nem derül ki, voltaképpen mivel is vitatkozik olyan hevesen a kritikus. Írása megfosztja az olvasót attól, hogy a recenzens értelmezői szabadságának határain belül persze, de hozzáférhessen a könyv vitatott állításaihoz, és ezáltal saját véleményét mérlegeléssel alakíthassa ki. Az alábbiakban ezért megszüntetem ezt az aránytalanságot, különös figyelmet szentelve az emlékezetpolitikára irányuló kritika lehetőségeinek, majd elhelyezem a munkámat az ezzel foglalkozó friss kutatási eredmények között.

Dupcsik legfőbb kifogása, hogy a könyv nem felel meg a szakmaiság követelményeinek, mivel „*nem foglalkozik történettudományi megismeréssel*”. Vagyis azzal, hogy az emlékezeti megnyilvánulások mennyire felelnek meg a valójában megtörtént eseményeknek. Emiatt pedig a múlttól tett, egymástól nagyon is különböző súlyú emlékezeti állításokat, mint amelyek például a náciizmus, a kommunizmus, Trianon vagy esetleg 1956 emlékezetével kapcsolatosak, azonos mértékkel vet össze (ad absurdum az igazságot a hazugsággal). Az európai emlékezetpolitikai konfliktusok kapcsán tehát a „*tényleges történelmi események és folyamatok*” szerepével kellett volna foglalkoznom, például „*a holokauszt sajátosságaival, annak kritériumaival, hogy mitől tekinthető egy történelmi esemény holokausztnak, s mitől nem*”.

Ez a problémalátás azon a premisszán alapul, hogy a múlttal kapcsolatos társadalmi konfliktusok a történelmi igazság nem ismeréséből, félreismeréséből vagy el nem ismeréséből fakadnak. Akár amiatt, hogy a társadalmi szereplők nincsenek tisztában a történelmi múlt valóságával, akár amiatt, hogy szándékosan hamis módon reprezentálják azt. Ebben a megközelítésben az emlékezeti összecsapás ismeretelméleti kérdés: a történettudományi megismerés révén elhárulnak az emlékezeti konszenzus és ezáltal a megbékélés akadályai. A (történész) szakértőnek e folyamatban kitüntetett szerepe van, hiszen az ő feladata, hogy a múlt egymást kizáró verzióit a történelmi igazsághoz mérje, és ezzel megállapítsa, azok képviselői mennyire hitelesen lépnek fel a múlt reprezentációjának igényével. Így például megállapítja, hogy mekkora áldozattal járt a náciizmus vagy a kommunizmus, miben hasonló és különböző a két történelmi képződmény, és így tovább. Történelmi tudásával megtámogatja, korrigálja, esetleg érvényteleníti az emlékezeti igénybejelentéseket, a történettudományi igazságtétel pedig helyreigazítja az emlékezet politikai torzításait. Röviden, a múlt körüli konfliktusokat eszerint

az okozza, hogy egyesek tudatlanságból vagy éppen tudatosan meghamisítják a történelmet, amit a történettudományi megismerés révén ki lehet küszöbölni, elhárítva ezzel az akadályt a történeti igazság kölcsönös meg- és elismerése előtt. E megközelítésben, amely a történelem és az emlékezet normatív megkülönböztetésén alapul, az emlékezetpolitika nem más, mint a múlt politikai érdekek és célok vezérelte manipulációja, amit e torzítások helyreállításával, mint egyfajta lázat, csillapítani lehet.

Íme e jól ismert kritikai álláspont körvonalai: a történettudományként értett szakmaiság, ami képessé tesz a tényleges és a hamis(ított) történelem közötti különbségtevésre, és e múlt feletti tudásmonopóliumból fakadó morális felsőbbiségtudat. Az emlékezetpolitikai vitákban az ebben megszólalók az emlékezeti, laikus, hamisított, és morálisan elítélendő múltreprezentációkkal szemben határozzák meg magukat. Tünetértékű, hogy Dupcsik ebből a pozícióból közelít meg egy olyan könyvet, amely éppen az emlékezetpolitika e partikuláris kritikáját problematizálja, és tesz javaslatot egy hatékony kritikai megközelítésre. A kritikus tehát azt kéri számon a bírált munkán, amit az meghaladandó problémaként tárgyal.

Nem állítom, hogy a történeti igazság tudományos igényű feltárása felesleges. A múltról szerzett tudásunk, az ahhoz fűződő viszonyunk egyik legfontosabb forrásáról van szó – hozzátevé persze, hogy a történeti igazság mint olyan, és ezt a történettudományi megismerést számon kérők hajlamosak elfelejteni, a szaktudományon belül is vitatott. A könyv alapállítása nem az, hogy ne lenne szükség történettudományi megismerésre, hanem az, hogy az ezen alapuló kritika az emlékezetpolitikai konfliktusokban nem hatékony, azaz nem járul érdemben hozzá a kölcsönös elismerés biztosította megbékéléshez (az emlékezeti konszenzushoz) és ezáltal ahhoz, hogy a múlt körüli konfliktusok kezelhetők, illetve elkerülhetők legyenek. Könyvem kiindulópontja, hogy az emlékezetpolitikai konfliktusok rendre kiújulnak, azaz a történettudományi megismerés révén nem igazán lehet fogást találni rajtuk. Az emlékezeti állításokat súlyozó történettudományi kritikus ugyanis minduntalan abba a problémába ütközik, hogy rajta kívül mások is ezt teszik, és akár őt magát is, szakmai mércéjével együtt, mérlegre teszik. Ráadásul, nem csak a vele egyet nem értő történész kollégák, hanem a történettudományhoz mit sem konyító legkülönbözőbb laikusok is, akik a történeti szaktudomány nevében megszólaló kritikust részrehajlással vádolják meg, vagy akár magának a történettudományos tudásnak a hitelét is megkérdőjelezzik.

A szakmai hozzáértés hitelességét jellemzően a megélés hitelességére hivatkozva támadják. A történész legfőbb riválisa a szemtanú, de még inkább az áldozat, aki a tudós objektív távolságtartásával a megélésből adódó érintettségét szegezi szembe. A *public history* problémáról van szó, aminek alapvető jellegzetessége, hogy a történész elveszíti a múltról szóló tudás közvetítése feletti kvázi-monopóliumát, és riválisok támasztotta kihívásokkal szembesül (egyúttal maga is tanúvá válik, azaz problematizálódik a múlttal fenntartott objektivizáló-kritikai távolsága). Az emlékezeti konfliktusokban a történeti hitelesség tudományos kritériumaival a megélt tapasztalat hitelessége verseng, és a tudóst könnyen az egyik „oldal” szekértolójaként „leplezik le”. Az emlékezetpolitika partikuláris-történettudományi kritikájának korlátait tehát nem abban látom, hogy egyre hatalmasabbak, furfangosabbak és gátlástalanabbak a múltat instrumentalizáló „történelemhamisítók”, miáltal egyre silányabb a történeti tudás minősége. A könyvem első felében ehelyett strukturális magyarázatot adok arra az átalakulásra, amely az emlékezetpolitika mai értelemben vett gyakorlataihoz vezetett.

Habermas (1988) a nyugatnémet történészvitáról írta, hogy a náci bűnök egyediségének kérdése azáltal válik olyan robbanásszerűvé, hogy nem egy szaktudományos folyóiratban, hanem egy napilap hasábjain közölnek róla cikket, hiszen ebben az esetben ez a „mi”, ahol a vita kialakul, a résztvevő (és nem a szakértő) perspektívájából szembesül vele. A történelem közhasználatáról szóló írása a tudományos és a politikai nyilvánosság közötti intézményes határokra hivatkozik, és a történészvitát határátlépésként értelmezi. Hogy ezek a határok a '80-as években leomlóban voltak, jól mutatják a második világháború és a holokauszt emlékezete kapcsán sorra kirobbanó közéleti viták. Figyelem, a washingtoni holokauszt emlékmúzeum, a Klaus Barbie per, a Bitburg-affér vagy a gyarmatosítás körüli emlékezeti konfliktusok a nyugati centrum országaiban alakultak ki. Itt jött létre a '70-es évektől fogva a mai értelemben vett emlékezetpolitika. Könyvem első és második fejezetében a nyilvánosságnak ezt a szerkezetváltozását tárgyalom a transznacionális emlékezetpolitikai tér fogalmán keresztül. Ez a nyilvánosság a habermasival ellentétben nem korlátozódik a konténer-társadalmakra. Ugyanakkor, nem is egyszerűen nemzetközi, mivel a legdöntőbb változás a hatalmi szerkezetében az az, hogy az állam elveszti monopóliumát a múlttal fenntartott társadalmi viszony meghatározásában. Az újonnan kialakuló emlékezetpolitikai hatalmi teret a második fejezetben a benne uralkodó normák és gyakorlatok, illetve a jellemző társadalmi szereplők azonosításával definiálom. Elsősorban az emlékezet-történeti irányzatra támaszkodom, konkrétan a holokauszt emlékezetének globalizálódásáról szóló kutatásokra. A harmadik fejezetben a társadalom- és humántudományokban a '80-as években kialakult és a '90-es években hódító ún. kulturális traumaelméletet a transznacionális emlékezetpolitikai tér összefüggésében kritizálom. Könyvem koncepciója szerint e hatalmi tér fogalmi megragadását a működésére vonatkozó empirikus elemzések követik. Ez utóbbiak azt vizsgálják, hogy a hidegháború végével a volt szocialista térség és benne Magyarország hogyan integrálódik ebbe a térbe a „hosszú” '90-es években, és ennek milyen társadalmi és politikai következményei vannak. A negyedik fejezetben a múltreprezentációt térségünkben meghatározó hatalmi viszonyok közül az Európai Unió bővítési folyamatát veszem figyelembe, amelyben a kozmopolita holokauszt-emlékezeti diskurzus összekapcsolódott a demokratizálódással kapcsolatos elvárásokkal, a diktatúrából a demokráciába történő átmenet eszméjének megfelelően. A Terror Háza körül kirobbant vitát ebben a kontextusban elemzem az ötödik fejezetben, végül a hatodikban a német áldozatiság problémájával foglalkozom az 1945 utáni magyarországi nyilvános mulatdiskurzusokban.

A könyvben kidolgozott és alkalmazott történeti-szociológiai kritika tehát olyan értelemben totális (Mannheim után szabadon), hogy nem igazságot kíván tenni a szembenálló „oldalak” között, hanem azt a kontextust, társadalmi teret teszi kritika tárgyává, amelyben a vita rendszerszerűen kirobban, és amelyben az „oldalak” kialakulását és a konfliktus lefolyását a társadalmi cselekvés meghatározott normái, szereplői és gyakorlatai határozzák meg. E kritika, melynek középpontjában az áldozati versengés áll, az emlékezetpolitikát a politika történeti átalakulásának tekinti. Azzal a folyamattal foglalkozik, amely során az 1970-es évektől a jövőorientált, szükségszerűen kollektív áldozattal járó társadalomalakításként felfogott politika átadta a helyét a múltközpontú, az értelmetlenül szenvedő egyéni áldozatok elismertetéseként felfogott (emlékezet-, identitás-, elismerés-) politikának. Nem az emlékezet politikálódik át, hanem a politika emlékezetesül.

Vajon a múlt körüli konfliktusok társadalmi feltételeinek története részét képezi-e a „tényleges történeti események és folyamatok” körének? Válasz helyett lássuk, mivel magyarázza a *Traumatársadalom* a történeti

igazság meg- és ezáltal elismerésén alapuló megbékélési modell kudarcát. A lényeg abban ragadható meg, hogy hiába állapítja meg szakértői kompetenciáinak birtokában Dupcsik Csaba, hogy címadásával a *Kommunizmus fekete könyve „indirekt módon a holokauszt áldozatai előtt is fejet hajtott”*, ha az olvasókat, legyenek szakmabeliek (akár szerzőtársak!) vagy laikusok, mégis Stephane Courtois történész ennek ellentmondó bevezető tanulmánya ragadja meg, amelyben megállapítja, hogy míg a náciizmusnak 25 millió, addig a kommunizmusnak 100 millió áldozata volt (Courtois 1997:25). A könyv nemcsak Franciaországban, hanem jóformán az egész kontinensen óriási közéleti vitát kavart, amit elsősorban ez az összehasonlítás váltott ki. A konfliktus megértéséhez hiába súlyozzuk Courtois kijelentését a tényleges történelemhez, kimutatva például, mint oly sokan tették, hogy hol számolta el magát. Maga a számolás a lényeg: Courtois tudományos kalkulusa szerint a kommunizmus több szenvedést okozott, mint a náciizmus, ezért nagyobb súllyal nehezedik a jelenre. Ez pedig alapvető érvévé vált a kommunizmus kriminalizálását az áldozatok nevében célul kitűző aktorok transznacionális hálózatának (a szakzsargonban: *transnational advocacy network*), amelynek kulcsszereplője a tudós Courtois is (Neumayer 2019). Az áldozatok számának összehasonlítása nem egyszerűen ismeretelméleti kérdés, amit le lehetne zárni a történettudományos megismerés érvényesítésével, megállapítva, hogy valójában hány áldozat volt. Az olvasókat az érdekli, hogy ki mennyit szenvedett, illetve ki mennyi szenvedést okozott. Ez társadalmi probléma, hatalmi kérdés, ami arról szól, hogy az adott (áldozati) csoport nevében fellépő társadalmi szereplő mekkora súllyal, azaz presztízzsel (tekintéllyel) rendelkezik. E politikai küzdelemre alkalmazom Veblen státuszversengésről szóló elméletét, hogy megragadhassam, miként működik erőforrásként a múltbeli értelmetlen szenvedés reprezentációja, azaz az elismert áldozati státusz. Magyarán nem az áldozatok versengenek, és a tét nem egyszerűen az, hogy ki áldozat és ki nem. Áldozati képviselők közötti politikai küzdelemről van szó. A mezőbe való belépés feltétele, hogy az aktor az áldozatok nevében szólal fel, a küzdelem pedig arról a szimbolikustökefelhalmozásról szól, amit az áldozati csoport súlya jelent (és amit a szenvedés mértéke fejez ki).

Az emlékezetpolitika így tehát politikai problémaként merül fel, amelyet a képviseleti intézményrendszer megváltozásához kötök (lásd még Zombory 2020, különösen Csigó–Zombory 2020). Ennek során a csoportérdekek vertikális és intézményes politikai képviselete rovására jelentősen megnőtt a horizontális, azaz a képviseltek helyett a politikai versenytársakat figyelembe vevő szimbolikus képviselet társadalmi szerepe. Más szóval, a politikai képviselet legitimitáselvéiben jelentős elmozdulás tapasztalható a sokféle és partikuláris csoportérdekeket feltételező népképviselettől az egyéni áldozatok összességének képviselete felé. Ez azt jelenti, hogy az áldozatok nevében fellépő politikában a képviselt csoport határainak megvonását végző szimbolikus aktusok előfeltételezik az érdekek képviseletét. Mivel a csoportokat minduntalan meg kell jeleníteni a szimbolikus politika emlékezeti és egyéb gesztusaival, a politikai versengés az áldozati csoportok közötti státuszversengés formáját ölti. Ennek során a felek kölcsönösen történelemhamisítással vádolják egymást, az áldozati versengés társadalmi dinamikája tehát végeredményben destabilizálja a múlthoz fűződő viszonyt. A társadalomkritika tárgya ebben a perspektívában nem az oldalak történelemhamisítása, hanem az a reflexív modernizációs deficit, amely révén a politika egyre inkább eltávolodik a társadalmi érdekektől, ahogy az emlékezeti igénybejelentések konkurenciája is a történeti tapasztalatoktól. A könyvemben kimutatom, hogy az Európa identitásalkotó emlékezeti eseményeiről szóló vita valójában a történeti hitelesség, azaz a legitim képviselet elvei körül zajlott.

A kidolgozott szociológiai kritikai megközelítés annyiban történeti, hogy a múlt körüli társadalmi konfliktust annak kontextusában elemzi, azaz a társadalmi szereplők perspektívájából indul ki. Ez teszi lehetővé, hogy például meglássuk a különbségeket az USA 1970-es–80-as éveinek identitáspolitikai vitái és a '90-es évek EU csatlakozás körüli vitái között, esetleg a hidegháborút követő és az azt megelőző EU bővítés diskurzusai között. Így érthetjük meg a jelentőségét annak, hogy a holokaust dekontextualizált emlékezetén alapuló európai kozmopolitizmus adott történeti pillanatban összekapcsolódott a demokratizálódásról alkotott normatív elképzelésekkel, és a csatlakozás implicit, „puha” kritériumaként működött.

Ennek a könyvben kifejtett mimetikus versengés lett a következménye, vagyis az, hogy a kommunizmus-emlékezet a dekontextualizált holokausztemlékezeti konstrukció mintájára kanonizálódott. Más szóval nem a történeti tapasztalatok alakították, hanem a '80-as és '90-es évek nyugati vitáinak szereplői, pozíciói, stratégiái. Az európai identitásnarratíva körüli, nemzeti és nemzetközi szinten zajló vita ékesen példázza, amit a könyv első mondata provokatív módon felvet: az emlékezetpolitika nem csak a politikát, hanem az emlékezést is ellehetetleníti.

Végül, néhány támpontot szeretnék adni a munkám elhelyezéséhez az emlékezetpolitika kritikájához kapcsolódó tudományos fejlemények között. Újabban több történeti munka jelent meg, amely kétségbe vonja a globalizált holokausztemlékezeti megbékélési modell egyes előfeltevéseit. Jelena Subotić *Yellow Star, Red Star* című könyve az enyémhez nagyon hasonló gondolatmenetet követ, amikor azt tárgyalja, hogy az európai posztkommunista államok a hidegháborút követő geopolitikai bizonytalanság és kulturális ressentiment hatására hogyan sajátították el a holokaust normatív emlékezetét azért, hogy legitim módon jeleníthessék meg saját, különböző történelmi szenvedésüket (Subotić 2019). Érdemes megemlíteni Emma Kuby nagyszerű munkáját is (2019), amely a David Rousset indította, az *univers concentrationnaire*-t feltáró túlélői tanúságtételi mozgalom történetét dolgozza fel az 1945 utáni évtizedekben. Legfontosabb tézise számunkra az, hogy a koncentrációs tábor egyetemes jelentőségüként megjelenített tapasztalatán alapuló igazságtételi modell kudarcot vallott a gyarmati erőszak elleni küzdelemben. Kuby ezzel explicit módon cáfolja Michael Rothberg nagyhatású elméletét a „többirányú emlékezetéről” (Rothberg 2014) és hívja fel a figyelmet napjaink kitüntetett emlékezeti gyakorlatának, a túlélői tanúságtételnek az emlékezetpolitikai korlátaira. Kisantal Tamás néhány hete megjelent könyve abba a ma már igen gazdag emlékezzettörténeti irányzatba illeszkedik, amely a 2000-es évek elejétől kezdve vizsgálja a háborút közvetlenül követő időszakot, megtörve a „hallgatás mítoszát”, vagyis azt a sokáig evidenciaként kezelt elképzelést, hogy a zsidó túlélők és kortársaik a '60-as évekig hallgattak a holokaust borzalmairól. Kisantal magyar irodalomtörténete azt a gazdag szövegvilágot elemzi és hozza be a köztudatba, amelyet Kertész Imre munkásságának kanonikus értelmezése elhomályosított, marginalizált és delegitimált (Kisantal 2020). Márpedig ezzel azok a stratégiák is feledésbe merültek, amelyek a háborús és zsidó szenvedés morális jelentőségét a későbbi holokausztemlékezeti modelltől eltérően jelenítették meg.

A friss nemzetközi emlékezetkutatások közül több kifejezetten a kozmopolita holokausztemlékezeti megbékélési modell válságából indult ki az útkeresés szándékával. Bull és Hansen (2016) elméleti igényrel rekonstruálta ezt a modellt, rámutatva annak kudarcára a jobboldali populista kihívással szemben. A szerzők bevezették az agonisztikus emlékezet fogalmát, amelyre kidolgoztak egy alternatív megbékélési modellt. Ennek lényege,

hogy a kozmopolita holokausztemlékezeti modellel szemben nem a Jó és a Gonosz absztrakt morális példázattal operál, azaz nem törekszik univerzális tanulságok levonására, hanem az emlékezetet rekontextualizálja; az emlékezeti gyakorlatokat pluralizálja, amennyiben a hiteles történeti megszólalást nem korlátozza az áldozati tanúságtételre; elismeri az érzelmek szerepét az emlékezeti megszólalásokban. Bull és Hansen az emlékezet olyan politikáját igyekszik kialakítani, amely nem az áldozattal való absztrakt-univerzális empátián, hanem a történeti tudáson alapuló kritikai megértésen és elismert politikai pozíciókon nyugszik. Vállalkozásuk jelentőségét jelzi, hogy Stefan Berger történész és a Bochumi Ruhr Egyetem vezetésével egy egész H2020-as projekt épült rá, amely különös figyelmet szentelt a háborús múzeumok jelenformáló szerepének (Berger et al. 2018). Kifejezetten az emlékezetpolitika válságából indult ki a nemzetközi emlékezetkutatás két meghatározó alakja is, az emlékezet szociológiájával foglalkozó Sarah Gensburger és a *transitional justice* szakértője, Sandrine Lefranc (2020). *Túl az emlékezeten. Valóban tudunk tanulni a múltból?* című könyvükben, mely idén jelent meg angolul, azt a kérdést tették fel, hogy miért nem vezetett eredményre a holokauszt emlékezete által hordozott morális tanulság átadása az idegengyűlölet, az antiszemitizmus, a rasszizmus visszaszorításában. Empirikus kutatásokra hivatkozva vonják kétségbe a „helyes emlékezet” átadására vonatkozó szakpolitikák előfeltevéseit, amelyek szerint a múlt „morális tanulságainak” átadása a társadalmi kohézióhoz és a békés együttéléshez vezet el. Az utóbbi időben többen is felhívták a figyelmet az emlékezetkutatás trauma-fixáltságának negatívumaira, arra, hogy a múltbeli erőszak okozta értelmetlen szenvedés történetévé redukálja a történelmet, a cselekvés problémáját csak a szenvedő áldozat keretében képes felvetni, és elhanyagolja a jövővel kapcsolatos elvárások kérdését. A szenvedő szubjektumon túl a „jó antropológiájára” történő felhíváshoz (Robbins 2013) hasonlóan az emlékezetkutatásban is megjelent az igény a „pozitív fordulatra” (Rigney 2018).

Végül, a kritikai rákérdezések külön vonulatát képezik az emberi jogokkal kapcsolatos újabb kutatások, amelyek jellemzően a hangoztatott magasztos eszmék és a valós gyakorlatok azoknak ellentmondó eredményeire mutatnak rá. Elsősorban arra, hogy hogyan kapcsolódott össze történetileg az emberi jogi diskurzus a globális neoliberális kormányzatisággal és ideológiával (Guilhot 2012, Whyte 2019). Ez az emberi jogi ideológia, ahogy a könyvemben is szó van róla, összefonódott az univerzális gonosz abszolút morális mércéjeként reprezentált holokauszt emlékezetével. A humanitárius küzdelemnek tehát lényeges részét képezik azok a törekvések, amelyek a „helyes emlékezés” kialakítását célozzák a demokrácia és az emberi jogok kialakítása, érvényesülése érdekében. Lea David *A múlt nem képes meggyógyítani bennünket* című, idén megjelent könyvében amellettt érvel, hogy a „morális emlékezés”, azaz az emlékezés „helyes” módjaira vonatkozó technokrata-szemlélmű normák és gyakorlatok együttesének az emberi jogok nevében történő kikényszerítése miként vezet a (volt) konfliktusok sújtotta társadalmak „gyógyulása” helyett megosztottsághoz, instabilitáshoz, az etnikai nacionalizmus felerősödéséhez (David 2020).

Különböző tudományterületről és eltérő megközelítésekkel bár, ám az említett szerzők voltaképpen mind a „múlttal való szembenézés” normatív paradigmájának válságára reagálnak. Különösen érdekes, ahogy útkezeséseik keresztezik egymást, mint legutóbb a *Modern Languages Open* idén nyáron megjelent, *Globális emlékezeti válság: populizmus, dekolonizáció, és ahogy a 21. században emlékezünk* című különszámában, amelyhez nem kevesebb, mint húsz szerző járult hozzá (Spišiaková–Forsdick–Mark 2020). Jól láthatóan az emlékezetpolitika globális válságára egyre többen reagálnak, a kérdés jelen pillanatban szerintem az, hogy kialakul-e egy

közös, paradigmaticus platform ezen széttartó irányokból induló kritikai megközelítések számára, és hogy ez a trend mennyire lesz képes befolyásolni az állami és nemzetközi szakpolitikákat.

HIVATKOZÁSOK

- Berger, S. et al. (2018) War Museums and Agonistic Memory: a Report. *Museum Worlds*, 6(1). 112–124. <https://doi.org/10.3167/armw.2018.060109>.
- Bódi L. (2020) Az áldozatok nevében? *Új Egyenlőség*, Június 3. <https://ujegyenloseg.hu/az-aldozatok-neveben/>
- Bull, A.C. – Hansen, H.L. (2016) On agonistic memory. *Memory Studies*, 9(4). 390–404. <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.
- Csigó P. – Zombory M. (2020) Respect My Right to Dominate: Recognition Politics and Foundationalist Representation. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, (6)1. 8–26.
- Courtois, S. (1997) Les crimes du communisme. In Courtois, S. – Werth, N. – Panné, J. L. – Bartosek, K. – Margolin, J-L. – Paczkowski, A. *Le livre noir du communisme: crimes, terreur et répression*. Paris: Laffont. 9–41.
- David, L. (2020) *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge, United Kingdom – New York: Cambridge University Press.
- Dupcsik Cs. (2020) Harccá silányult emlékezés. *socio.hu*, 2. 82–94. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.82>
- Gensburger, S. – Lefranc, S. (2020) *Beyond Memory: Can We Really Learn From the Past?* Cham: Springer International Publishing: Imprint: Palgrave Pivot.
- Guilhot, N. (2012) *The Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order*. Columbia University Press.
- Habermas, J. (1988) Concerning the Public Use of History. *New German Critique*, (44). 40–50. <https://doi.org/10.2307/488145>.
- Kisantal T. (2020) *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Kronosz.
- Kuby, E. (2019) *Political Survivors: The Resistance, the Cold War, and the Fight against Concentration Camps after 1945*. Ithaca: Cornell University Press.
- Laczó F. (2020) Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája [The society of trauma: The historical-sociological critique of memory politics]. By Máté Zombory. *Hungarian Historical Review*, (9)1. 161–164.
- Neumayer, L. (2019) *The Criminalisation of Communism in the European Political Space after the Cold War*. Critical European studies. London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Rigney, A. (2018) Remembering Hope: Transnational activism beyond the traumatic. *Memory Studies*, 11(3). 368–380. <https://doi.org/10.1177/1750698018771869>.
- Robbins, J. (2013) Beyond the suffering subject: toward an anthropology of the good. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 19(3). 447–462. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12044>.
- Rothberg, M. (2014) Gázától Varsóig. A többirányú emlékezet feltérképezése. In Szász A. L. – Zombory M. (szerk.) *Transznacionális emlékezet és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány. 236–260.
- Spišiaková, E. – Forsdick, C. – Mark J. (2020) (szerk.) The global crisis in memory: populism, decolonisation and how we remember in the twenty-first century, special collection of *Modern Languages Open*, 05 Aug 2020. <https://www.modernlanguagesopen.org/collections/special/global-crisis-in-memory/>
- Subotić, J. (2019) *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaca, [New York]: Cornell University Press.
- Tóth M. (2020) Zombory Máté: Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája. *BUKSZ*, 32(1). 65–69.
- Whyte, J. (2019) *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism*. Brooklyn: Verso Books.
- Zombory M. (2020) (szerk.) Beyond Recognition: Crises of Politics and Representation. Special issue, *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, (6)1. 4–165.